

Олег Рафальський

Українська державна

Витоки. Історична еволюція. Сучасність

Монографія

Київ
АДЕФ-Україна
2024

УДК 323.1(477):316.4
Р26

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (Протокол № 3 від 29 червня 2023 р.)

Рецензенти:

- Кремень В. Г. – академік НАН України, доктор філософських наук, професор, президент Національної академії педагогічних наук України
- Котигоренко В. О. – доктор політичних наук, професор, завідувач відділу Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України
- Капелюшний В. П. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Рафальський О.

Р26 **УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА. Витоки. Історична еволюція. Сучасність. Монографія.** — К. : Видавничий дім «АДЕФ-Україна», 2024. — 428 с. іл. ISBN 978-617-7906-46-8

Нація і держава не є раз і назавжди даними застиглими конструктами. Вони народжуються і розвиваються (трапляється, що і помирають), постійно доводячи своє право на місце під сонцем Історії. Часто навіть можуть існувати нарізно (приклад бездержавних народів), але для повноти реалізації закладеного у ній потенціалу нація іманентно потребує державної форми свого буття.

Представлена монографія, написана на стику політичних наук, історії та філософії і не позбавлена глибоких авторських роздумів, присвячена екскурсу в історію українського державотворення (спроб і форм реалізації державницької ідеї) від давніх часів Київської Русі і до сьогодення, що минає у жорсткій боротьбі з екзистенційним ворогом, який прагне позбавити українців національної ідентичності, державності і самого навіть права вільно робити свій європейський цивілізаційний вибір.

Для учнів і студентів, науковців і політиків, взагалі усіх небайдужих, для кого українські нація і держава не є чужими...

ISBN 978-617-7906-46-8

© Рафальський О., 2024

© ВД «АДЕФ-Україна», макет, 2024

ЗМІСТ

Вступ	4
Розділ 1 Феномен держави у сучасному філософсько- політологічному дискурсі	7
Розділ 2 Перша Українська держава (витоки, природа, сутність)	55
Розділ 3 Боротьба за українську державність доби польсько-литовської експансії	109
Розділ 4 Українська козацька держава	161
Розділ 5 Проблема виживання в умовах імперської залежності	211
Розділ 6 Незалежність і розвиток	263
Розділ 7 Випробування війною	313
Розділ 8 Перспективи розвитку Української держави	367
Висновки	419

ВСТУП

Із часів виникнення та перших кроків розвитку такого політичного інституту як «держава», вона залишається предметом чи не найгостріших філософських, політологічних, правових, культурологічних та історичних дискусій, які тривають і в наші дні. Про неї писали Платон і Арістотель, представники філософії Середньовіччя, Відродження та Просвітництва. Її природу та сутність намагалися розпізнати мислителі Нового та Новітнього часів, представники сучасної інтелектуальної еліти людства.

І донині феноменологія держави зберігає широкий простір для емпіричного наповнення, концептуальних теоретизувань та інтерпретацій. З високою вірогідністю можна припустити, що різні аспекти цієї проблематики ще тривалий час перебуватимуть у фокусі спеціальних і міждисциплінарних досліджень.

Коло актуальних питань окреслюють проблеми джерел, причин та витоків держави; її ознаки та функції; види і типи держав в історичному просторі та часі; місце і роль держави в економічному, політичному та соціокультурному розвитку людства тощо. Від Платона, Макіавеллі та Гоббса й до сучасності дослідники феномена держави обертаються у колі складних запитань, пропонують на них відповіді, які одразу ж потрапляють у центр нових дискусій.

Помітне місце серед тих, хто присвятив себе дослідженню держави, посідають представники української філософсько-політологічної думки. Не зосереджуючись лише на загальних проблемах держави, насампе-

ред вони студіювали національне «державне буття» та виявляли «своє державне коріння». Достатньо звернутися до творчого спадку Григорія Сковороди, Михайла Драгоманова, Володимира Вернадського, Павла Тютковського, Степана Рудницького, Костянтина Воблого, Петра Погребняка, Володимира Кубійовича та інших дослідників, аби переконатися у тому, що державницька проблематика завжди перебувала в епіцентрі уваги українських мислителів та науковців; що вони йшли у ногу з часом; що їхнє слово залишилось в історії.

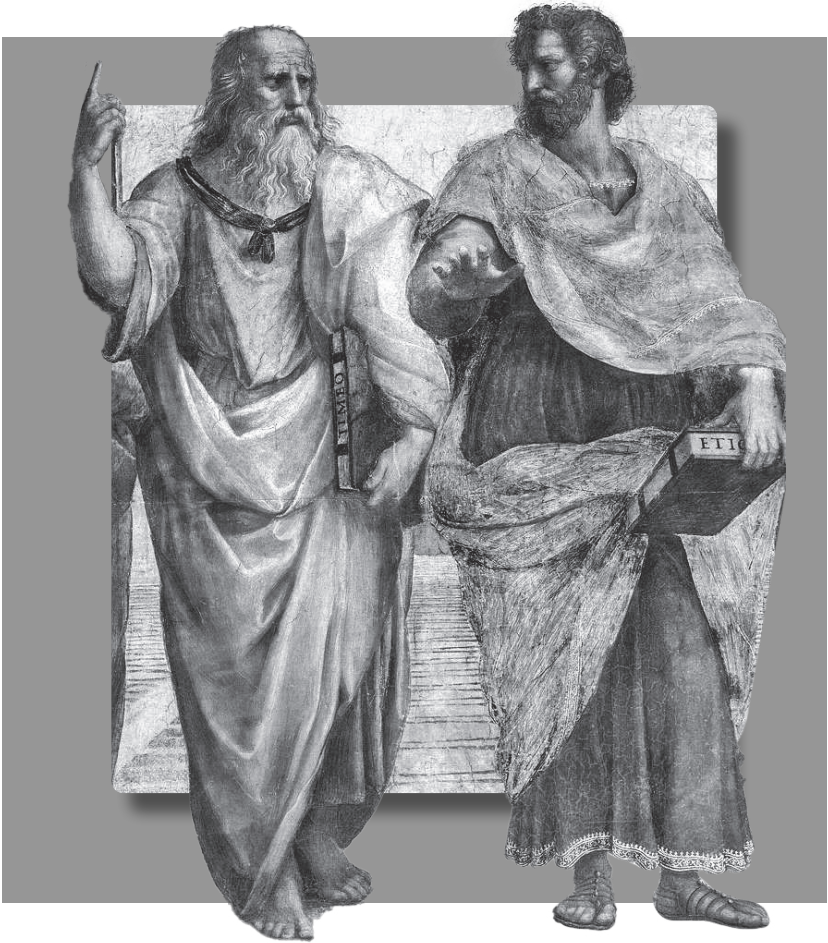
Відомо, що досліджувати та популяризувати українську державницьку традицію у період царизму, більшовизму й радянщини було вкрай небезпечно. Історичний матеріал тяжів до правди, а правда, яка відкривала людям реальну сутність і завдання державного національного будівництва, не тільки не заохочувалася, а й жорстко переслідувалася і каралася. Тисячі українських дослідників було ув'язнено. Багато з них загинуло. Їхні книги вилучалися з обігу. Перефразовуючи Гегеля, можна сказати, що українські історики, філософи, представники інших гуманітарних дисциплін писали «сірими фарбами по сірому», приховували свої висновки, часто-густо компліментарно зображували царську та більшовицьку держави. І все ж, навіть в умовах жорсткого контролю влади над наукою, в Україні знаходилися подвижники, які обстоювали історичну тяглість української державності, її життєздатність та історичну перспективу.

Із розпадом СРСР і проголошенням незалежності України виникли нові умови, відкрилися сприятливіші можливості для дослідницької діяльності загалом та вивчення історії української державності зокрема. Проблеми походження особливостей формування та функціонування української держави стали одними з найбільш актуальних і затребуваних.

Пропонована читачеві монографія звичайно не вичерпує всього розмаїття аспектів історії державотворчих процесів на теренах України. Проте вона містить авторський погляд і трактування, що, на наше сподівання, наблизить до розуміння й усвідомлення феномена сучасної Української держави.

Розділ 1

**Феномен держави
у сучасному філософсько-
політологічному дискурсі**

Рафаель Санти
Платон та Арістотель
<https://uk.wikipedia.org/>

Українська держава має тисячолітню історію. Незалежно від назви, яку в різні часи мав український етнос, він створював і захищав власну державу, що сьогодні протистоїть російській агресії і є зразком стійкості, мужності та звитяги для всього цивілізованого світу. Звідки ж вона з'явилась, які етапи у своєму розвитку проходила, яку роль відігравала й сьогодні відіграє в історії?

Зупинимось на цьому більш детально. Проблема походження держави, її базових характеристик та історичного призначення знайшла своє відображення у філософсько-політологічній думці, починаючи від розуміння держави Арістотелем і Платоном аж до наших днів.

Як відомо, Платон розмірковує про сутнісні характеристики так званої «ідеальної держави». Так, у своїй праці «Держава» він зазначав, що ідеальною є справедлива держава, якою управляють обдаровані та добре підготовлені, високоморальні люди, котрі справді здатні мудро керувати. Тобто Платон переконував, що державою повинні управляти філософи, оскільки вони володіють найбільш високими моральними якостями. Визначальним принципом ідеальної держави мислитель вважав справедливість. Його позиція ґрунтується на тому, що, керуючись справедливістю, саме держава вирішує найбільш важливі завдання, які стоять перед суспільством, а саме: захист людей, забезпечення їх матеріальними, соціально-економічними цінностями, благами, створення умов для їхньої творчої діяльності та культурного розвитку [1, с. 190].

В ідеальній державі Платона інтереси суспільства, колективні інтереси загалом знаходяться на першому місці, а інтереси людини мають підпорядкований спільному благу характер.

Платон виводить таку «формулу успіху» існування держави: для добробуту «ідеальної» держави кожен її мешканець зобов'язаний займатися тільки тією справою, для якої він пристосований якнайкраще. Це є можливим через розв'язання таких питань, як поділ праці, розмежування людей на соціальні групи, відносини власності, організація справедливої влади. Саме поділ праці є головною причиною розмежування людей на соціальні групи. Для кожної з них — ремісників, воїнів, правителів — поняття справедливості є різним, бо, на думку філософа, кожна людина народжується з унікальною душею. В одній — вона наповнена золотом, у іншій — сріблом, у третій — міддю. Наповнення душі і визначає місце людини у суспільстві. Якщо трапляється невідповідність людини своєму місцю, але всередині одного класу, то це не завдасть великої шкоди суспільству. Коли, скажімо, ремісник забажає володарювати, а правитель — зробитися воїном, це згубить державу, буде вважатися злочином проти системи. Але людина може шляхом тривалого виховання та самовдосконалення перейти до іншого класу. У теорії держави всі виробничі завдання покладені на хліборобів і ремісників. Платон пропонує також основні господарські турботи перекласти на плечі чужоземців і рабів. Він стверджує, що під час воєнних дій у рабство можна віддавати тільки варварів, які не належать до еллінів. І відразу зауважує, що війна неприпустима в ідеальній державі. Тому в «ідеальній» державі рабів не буде. Але це зовсім не означає, що Платон виступає проти гноблення людини людиною [2, с. 202–203].

Платонівський проект держави не поділяє його талановитий учень Арістотель, який підходить до цієї проблеми з раціоналістичних позицій, формулюючи критерії правильних та неправильних форм організації державної влади.

Із усіх правильних форм держави (монархія, аристократія, політія) Арістотель вважав саме політію найнадійнішою формою державного правління, оскільки «вважається, що за такого устрою здійснюється засада рівноправності». Крім того, Арістотель обґрунтовує, чому не можна використовувати монархічну, аристократичну і демократичну форму правління. Так, на думку мислителя, монархічна форма державного правління має на меті не загальну користь, а користь одного, тобто владу одного. У свою чергу, владу деяких, але більш ніж одного, мислитель називає аристократією. Таким чином, фактично монархія й аристократія суперечать принципу рівності людей. Натомість демократія, хоча й перекладається як «влада народу», захищає інтереси та вигоди незаможних верств населення, ставлячи у залежність заможних громадян [3, с. 40].

За Арістотелем, політія має забезпечити соціальний баланс між аристократією та демосом і таким чином сприяти розквіту держави як цілісного організму.

Значний внесок у розуміння держави був здійснений мислителями Римської імперії. Зокрема функціонування держави, на переконання Цицерона, має бути обумовлено природним правом, яке створює підґрунтя для законодавства.

Природне право виникло, за Цицероном, раніше якого б то не було писаного закону і раніше будь-якої держави. Держава як загальний правопорядок — це, за своєю суттю, втілення справедливості й права. Закони, які запроваджуються людьми, не повинні порушувати звичайний

порядок, притаманний у природі, тому що право встановлюється не людьми, а саме природою. Якби право впроваджувалося повелінням народів і могло одержувати схвалення голосуванням, рішеннями юрби, державців або вироками судів, зауважував Цицерон, то існувало б право бешкетувати, перелюбствувати, пропонувати підроблені заповіти тощо. Крім того, що закони, які приймаються в тій чи іншій державі, повинні відповідати природі або природному праву, вони також повинні відповідати державному ладу країни, традиціям і звичаям народу. Закон як такий не завжди примушує діяти або утримуватися від дій погрозою або силою, він повинен також і переконувати. Він покликаний показувати, що його дотримання обумовлюється не тільки примусовою силою держави, але й істинністю та справедливістю самого закону. Закони створюють люди для людей і для покращення життя, а тому служіння закону відповідає інтересам кожного члена суспільства [4, с. 17–18].

Насправді Цицерон став одним із фундаторів теорії правової держави та концепції прав людини, що знайшли своє відображення у роботах Дж. Локка, Ш.-Л. Монтеск'є та ін.

Загалом, римські автори у своїх конструкціях теоретично відобразили ту нову, відмінну від давньогрецької, історичну і соціально-політичну реальність, в умовах якої вони жили і творили. Це, зокрема, криза полісної форми держави та старої полісної ідеології, перетворення Риму на імперію тощо. Давньоримські мислителі зробили значний внесок в історію вчень про державу та право, помітно вплинули на подальший розвиток політичних і правових учень у добу Середньовіччя та у Новий час. Римське право активно використовувалося і використовується в системі права держав континентальної Європи, а також України [5, с. 6].

У добу Середньовіччя природа держави інтерпретується з теологічних та природно-правових засад. Зокрема, на думку Фоми Аквінського, держава є природним явищем і ґрунтується на ідеї влади, що має божественне походження. Разом із тим він зазначає, що представники влади не завжди дотримуються вимог природного закону. Приймаючи ідеї Арістотеля, Фома Аквінський підтримує право народу на повстання з метою повалення тиранічної влади. Натомість найгіршими формами державного правління філософ проголошує олігархію та тиранію, зазначаючи, що вони перебувають щонайдалі від найкращого державного устрою [6, с. 245].

Загалом, у тріаді «людина-суспільство-держава» Фома Аквінський визначає людину як головний елемент, суспільство – як сферу її життєдіяльності, а державу – як засіб забезпечення цієї життєдіяльності [7, с. 11].

У свою чергу, на думку Августина Блаженного, держава має бути побудована на принципах справедливості, в іншому разі вона перетворюється на зграю розбійників. Адже за відсутності справедливості, зазначає Августин, що таке держави, як не великі розбійницькі зграї, оскільки і самі розбійницькі зграї є не що інше, як держави в мініатюрі. І вони також є товариствами людей, управляються владою начальника, пов'язані обопільною угодою і ділять здобич за добровільно встановленим законом. Коли подібна зграя людей зростає до таких розмірів, що захоплює території, засновує осіле житло, завойовує міста, підпорядковує своїй владі народи, вона відкрито набуває назви держави. Отже, Августин Блаженний, порівнюючи держави з розбійницькими зграями, є передвісником теорії насильства. Крім того, в його творах простежуються елементи патріархальної теорії. Утім, іноді в Августині Блаженному вбачають також передвісника теорії суспільного договору. В його працях зустрічаєть-

ся термін *paatum societatis*. Загалом, на думку Августина, держава розвивається з сім'ї, яка є первісним осередком суспільства. Рушійною силою створення держави є створена Богом розумна і соціальна за своєю природою людина. Люди вільно стають частиною співтовариства. Отже, на цій підставі не можна провести аналогію з укладенням суспільного договору. Згідно з Августином, повноваження держави випливають не з суспільного договору, їх джерелом є світова гармонія, встановлена Богом, який, розташувавши все, що існує, у суворому порядку, не міг залишити невлаштованими людські відносини, «... ніяким чином не можна подумати, щоб Бог залишив поза законами і провидінням Свого царства людей» [8, с. 152].

Таким чином, держава згідно з працями філософів Середньовіччя має ґрунтуватися на божих і природних законах, спираючись на засади справедливості, моральності, визнання первинності божого начала над світським.

У добу Відродження відбувається поступовий перехід від теоцентричної парадигми розуміння держави до світської. Яскравим представником цього періоду був Н. Макіавеллі. Відтворюючи ідеї Полібія про виникнення держави і кругообіг форм правління, він сформулював новий, по суті не відомий ні античним авторам, ні мислителям Середньовіччя закон: політичні події, зміни у державі, її форм відбуваються не з волі Божої, не через примху чи фантазії людей, а об'єктивно, під впливом дійсного ходу речей, а не уяви [9, с. 26].

На переконання Н. Макіавеллі, найкращою формою державного правління є республіка, втім, у роботі «Державець» він особливу увагу приділяє монархіям, які поділяє на спадкові та нові (змішані). Відомий філософ і державний діяч стверджував: «Я звернуся тільки до монархій і, дотримуючись вищезгаданого порядку, міркуватиму,

як слід цими монархіями правити і як їх утримувати» [10, с. 419]. Н. Макіавеллі вказує на те, що держави спадкові є набагато простішими у керуванні, ніж нові. Відтак, якщо не змінювати корінь старих порядків, запроваджених предками, а правити відповідно до обставин, буде легко утриматись у «своєму панстві» та й у разі узурпації простіше повернути таке володіння. Натомість формування нового князівства виявляється досить проблематичним, особливо якщо воно не створено заново, а є частиною спадкового. Все через те, що народ, погоджуючись на зміну правителя, шукає кращого життя, яке новий правитель давати не повинен [10, с. 419].

Також Н. Макіавеллі артикулює актуальну для України ідею щодо ролі армії в існуванні держави: «Головні підвалини всіх держав, чи то нових, чи то старих або змішаних, — це добрі закони і сильне військо. А що не може бути добрих законів там, де нема сильного війська, а де є сильне військо, звісно, будуть добрі закони, то я не стану зупинятися на законах, а скажу про військо. Наймані й підсобні не тільки зайві, а й небезпечні; і якщо хтось править державою своєю, спираючись на наймані заго-ни, він ніколи не почуватиме себе безпечно, бо солдати ці завжди сваряться між собою, вони марнославні й розбещені, невірні, відважні проти друзів, жалюгідні проти ворога, без страху Божого, без честі перед людьми, і поразка з ними відкладена настільки, наскільки відтягнутий напад; у мирний час тебе грабуватимуть вони, а у війну — вороги. А все тому, що в них нема ні відданості, ні іншої спонуки, яка утримує їх у шеренгах, окрім убогої платні, якої недостатньо, щоб вони були ладні померти за тебе» [10, с. 448–449].

У подальшому в добу Відродження фундаментальні характеристики держави у «Шести книгах про державу» обґрунтовує Ж. Боден, конституюючи, зокрема, поняття

«державний суверенітет» та характеризуючи державу як найвищий ступінь цивілізаційного та культурного розвитку людства.

Державу («*republique*») Ж. Боден розглядає як людське явище, яке ґрунтується на силі та злагоді людських асоціацій. Вона є: «...здійснення суверенною владою справедливого управління багатьма родинами і тим, що знаходиться в їхньому спільному володінні». *Republique* виступає автономною сферою людського буття, яка стверджує ідею свободи людини у світобудові. Ж. Боден обґрунтовує думку про те, що держава має свою сутність — суверенність. Саме наявність верховної влади різнить державу від усіх інших угруповань та визначає громадянство як підданство суверену. Суверенітет стає найголовнішою сутністю держави, яка стоїть вище суспільних угруповань, міст, релігійних громад, які можуть мати право на особливі закони та місцеві звичаї, включно мову та віру. Без суверенітету, на думку філософа, соціальна спільнота не трансформувалася б у політичне об'єднання — єдине ціле, що живе власним історичним життям, постає перед поглядом Бога [11, с. 42–43].

Водночас суверенітет для Ж. Бодена не означав суверенітету самої держави. Для нього суб'єктом суверенітету є не держава, а конкретні володарі (монарх, народ у демократичних республіках), тобто державні органи. Залежно від того, хто є носієм суверенітету, Ж. Боден виділяв і форми держави: монархію, аристократію, демократію. Закони, на його думку, мають похідний від державної влади характер і не можуть слугувати обмежувачем влади монарха. За Ж. Боденом, державна влада повинна бути абсолютною. Абсолютний характер влади припускає, що її носій може користуватися й розпоряджатися нею необмежено аж до передачі цієї влади іншій особі. Жан Боден стверджував, що суверенність держав-

ної влади передбачає її надзаконний характер, тобто над нею немає будь-якої іншої політичної влади в цій державі. При цьому сила закону не може конкурувати з державною владою. Пріоритет Ж. Боден надавав спадковій монархії, бо вона прямо відповідає природі суверенної влади, її єдності й неподільності [12, с. 43].

Роздуми філософів доби Відродження сформували підґрунтя для розвитку уявлень про державу у Новий час, які, у свою чергу, відповідали тогочасному політичному запиту щодо утворення держав-націй під впливом національно-визвольних рухів, націоналістичної ідеології, наполеонівських війн на теренах Європи.

Необхідно зазначити, що розглянуті вище трактування держави з певними застереженнями є актуальними і в наш час. Разом із тим, сучасний філософсько-політологічний дискурс тяжіє до класичних визначень держави, що базуються на науковому доробку Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є, І. Канта, Й. Фіхте, Г. Гегеля, К. Маркса, М. Вебера та ін.

Зокрема, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо розробляли з різних методологічних позицій концепцію «суспільного договору». Згідно з думкою Т. Гоббса, людині в її «природному стані» була властива агресивність — стан «війни всіх проти всіх». Однак, потім людина переходить у «суспільний стан», що супроводжується укладанням «суспільного договору», який передбачав, зокрема, наявність механізму, що гарантує виконання положень цього «договору» і, відповідно, гарантує покарання для тих, хто порушить його положення. В якості такого механізму Т. Гоббс пропонував розглядати суверена, втіленого у колективному або одноосібному правителі. Мислитель заявляє, що всі людські об'єднання ґрунтуються на страху, а не на взаємній довірі та взаємодопомозі. Звідси страх стає передумовою людської діяльності, спрямова-

ної на пошуки запобіжних заходів, а саме — створення такого суспільства, в якому людина відчуває себе захищеною. Він стверджував, що поза державою — панування пристрастей, війна, страх, бідність, гидота, самотність, варварство, невігластво, дикість; у державі — панування розуму, мир, безпека, багатство, взаємодопомога, витонченість, наука, доброзичливість. За посередництва розуму природа закликає людей до миру. Для створення держави згідно з договором необхідно, щоб кожен громадянин був захищений від насильства з боку інших і не мав можливості завдати шкоди іншим. Гарантом безпеки виступає держава, встановлена за участю розуму [13, с. 16].

Отже, Т. Гоббс був прихильником абсолютної монархії, яка мала б гарантувати цілісність і міць держави. Абсолютна влада держави розглядається ним як основний та головний гарант миру та реалізації природних законів. Держава є сувереном, іншими словами, тією особою, яка використовує силу і засоби так, як вона вважає за необхідне для підтримки миру та загального захисту. Держава, наголошував мислитель, це єдина особа, яку відповідальною за дії зробила шляхом взаємного договору між собою величезна кількість людей, щоб ця особа могла використовувати силу і засоби так, як вважає за необхідне для миру та загального захисту. Ця держава — єдина воля, і вона поєднує всіх громадян. Ця воля верховна, найвища, абсолютна, яка стоїть вище від усякого закону і містить у собі закон для всіх і всього [14, с. 196–197].

У свою чергу, Дж. Локк обґрунтував ліберальну модель держави, яка спирається на правову рівність, розподіл влади на три гілки, реалізацію прав і свобод громадян. Суспільний договір як підґрунтя утворення держави, на його думку, базується на спільних інтересах громадян, їх заці-

кавленості у раціональному упорядкуванні суспільного життя.

Дж. Локк був одним із перших, хто намагався розробити цілісну теорію не лише організації держави (коли основний наголос робиться на питаннях визначення форми держави та оптимального державного устрою), а й її функціонування, доводячи, що функції держави є не випадковими наслідками збігу внутрішніх або зовнішніх обставин, а виникають як зовнішній вираз сутності держави та є нерозривно пов'язаними із загальним призначенням держави та її основними цілями [15, с. 98–99].

Дж. Локк вважав, що держава має насамперед забезпечити реалізацію прав і свобод громадян. У «Трактаті про державне правління» до таких прав він відносить право на життя, свободу та власність. Це ті фундаментальні права, що їх індивіди визнають один за одним у «природному стані», і заради збереження та гарантування яких згодом утворюється держава. Отже, свобода розглядається англійським філософом як одне з фундаментальних прав людини, яке полягає у праві на вільний вибір у покладанні та досягненні життєвих цілей [16, с. 35].

Як відомо, ліберально-демократичний проект держави, започаткований Дж. Локком, був покладений в основу розбудови сучасних вільних країн.

Ідея суспільного договору стала ключовою й у концепції Ж.-Ж. Руссо. Видатний французький філософ і письменник Ж.-Ж. Руссо причиною укладення суспільного договору вважав прагнення людей захистити себе від зовнішніх обставин, таких як стихійні лиха, а також наявність приватної власності, яка породжує нерівність і роз'єднує. Внаслідок укладання договору колективним сувереном стає народ. Кожний, об'єднавшись з усіма, перетворюється на неподільну частину цілого. При цьому кожний, підкорюючи себе всім, не підкорює себе ніко-

му особисто, тобто залишається таким же вільним, як і раніше. За Ж.-Ж. Руссо, метою держави є забезпечення свободи. Основна проблема, яку вирішує суспільний договір — знайти таку форму асоціації, яка захищала б і охороняла сукупною спільною силою особу та майно кожного учасника і в якій кожен, об'єднуючись з усіма, підкорявся б лише самому собі та залишався б таким же вільним, яким він був раніше. З об'єднанням у державу індивід набуває також моральну свободу, яка, на думку Ж.-Ж. Руссо, одна лише робить людину володарем над самим собою, тому що підпорядкування закону, встановленому самому собі, рівнозначне свободі [17, с. 203].

Стрижнем існування справедливої держави, на думку Ж.-Ж. Руссо, є послідовна реалізація ідеї народного суверенітету. На відміну від гоббсівської моделі, Ж.-Ж. Руссо практично одразу ж не лише визнає правомірність відчуження суверенітету від правителя, а й вказує, що насправді народ ніколи не позбавляється (ані повністю, ані частково) належного йому від самого початку суверенітету. Навіть якщо верховна влада в державі (в особі монарха або аристократичної групи осіб) і претендує на верховенство, то така претензія є лише фікцією, оскільки, як наголошує Ж.-Ж. Руссо, суверенітет ніколи не відчужується. Народний суверенітет є основою існування і функціонування будь-якого політичного організму (в тому числі й держави). Якщо ж народ, навіть коли ми таке припустимо, захоче відмовитися від свого суверенітету, то навіть тоді він не зможе цього зробити, оскільки за таких умов він просто вже не буде народом [18, с. 87–88].

Таким чином, згідно з концепцією Ж.-Ж. Руссо, держава має створити й забезпечити функціонування механізмів народовладдя: максимально реалізувати народну волю шляхом участі в управлінні, обговоренні законів, залученні до загальносуспільних справ.

Загалом, теорія суспільного договору, розроблена Т. Гоббсом, Дж. Локком та Ж.-Ж. Руссо, стала важливим етапом у розумінні походження держави та її ключових ознак. У наш час ми чітко усвідомлюємо важливість суспільного договору у вигляді Конституції держави, яка закріплює основні положення цієї угоди між народом та владою.

У Новий час не всі філософи поділяли «договірну» концепцію утворення держави, зокрема, мова йде про Ш.-Л. Монтеск'є. Вчений розглядає державу як історично необхідний організм, що визначається об'єктивними факторами суспільного розвитку, а не як довільно сформовану організацію. Ш.-Л. Монтеск'є, з одного боку, розглядав світ соціальних явищ як частину природи, а з іншого, виділяв їх істотну відмінність і вказував на складнішу організацію соціального світу. Основою державної влади він уважав загальний дух нації, який і визначає розвиток або занепад держави. Ш.-Л. Монтеск'є заперечував договірні теорії, не погоджувався з концепціями французьких матеріалістів, які відстоювали думку, що суспільство розвивається за законами, що аналогічні законам природи [19].

Багато уваги Ш.-Л. Монтеск'є приділяв формам організації держави, визначаючи їх недоліки та переваги, розмірковуючи про вплив природних чинників на соціальні процеси.

Наслідуючи античні вчення про державу і право, Ш.-Л. Монтеск'є зауважував, що республіка є характерною для невеликих держав-полісів, монархія відповідає державам середніх розмірів, а деспотія – великим імперіям. При цьому республіканську форму правління у деяких випадках можна запровадити на більшій території тільки за умови федеративного устрою. Також Ш.-Л. Монтеск'є вводить поняття «принцип правління»

для характеристики кожної із форм, визначаючи спонукальні чинники, що примушують діяти. За республіканської форми правління це є добродесність, за монархічної — честь, а у деспотії таким принципом визначається страх [20, с. 28].

Подальші ґрунтовні теоретичні розвідки щодо сутності держави представлені у творчості представників німецької класичної філософії. Зокрема І. Кант, розмірковуючи про природу утворення держави та права, особливості їх функціонування, зазначав, що найскладнішим серед завдань, які постають у ході історичного процесу розвитку права і держави є не просто врегулювання відносин між індивідами суспільстві, а гармонізація суспільних відносин панування — підпорядкування. Потреба у підпорядкуванні, на його думку, іманентно належить до рис природи людини, а саме її суспільної, так би мовити, «спілкувальної» складової. У природі людини, в її психології мислитель убачав не-ймовірну складність верховної влади: верховний очільник сам повинен бути справедливою людиною. Розв'язання цього завдання — це і є історично обумовлений державний лад. Для нього потрібні, за Кантом, три передумови:

– «правильне теоретичне обґрунтування поняття, природи й ознак доведеного державного устрою» (з сучасного погляду, формується в ході розвитку історії філософії права, вчень про право та державу);

– «протягом багатьох століть набутий досвід» (це є не що інше, як історичний досвід державного будівництва, державності, держави як інституту та відповідного правового підґрунтя);

– «добра воля, готовність прийняти такий устрій» (тут, як видається, І. Кант має на увазі суспільний договір, те, що сьогодні теоретико-правова наука називає ле-

гітимністю, легітимацією держави і державної влади та державного ладу) [21, с. 30].

На думку І. Канта, основою процвітання держави є добровільне дотримання громадянами норм моралі та встановлення справедливого правопорядку. Згідно з кантівським принципом суб'єктивності саме свідомість людини повинна стати основою більш справедливого правопорядку. За І. Кантом, правопорядок базується не тільки на справедливих нормах позитивного права, а також на апіорних принципах, без яких особистість не може почувати себе вільною. І. Кант визначає наступні принципи: свобода кожного члена суспільства як людини, рівність його з кожним іншим як підданим, самостійність кожного члена суспільства як громадянина [22, с. 275].

Значну увагу проблемі держави приділяє і Г. Гегель. Використовуючи діалектичний метод, він розглядає державу як синтез сім'ї та громадянського суспільства. Історія за Гегелем починається з моменту появи державних утворень. У діяльності держави є три аспекти: всезагальний (закони), особливий (застосування законодавства до конкретних справ), одиничний (монарх). Держава у розумінні Гегеля — це наділена самосвідомістю моральна субстанція. Сутність держави визначається як розумність волі, завдяки чому право стає необхідною дійсністю, що сприяє благу всіх громадян. Держава, таким чином є втіленням свободи, виразом раціональної волі. Тільки у державі та завдяки їй людина є справді вільною істотою. Найкращою з усіх форм держави для Гегеля є спадкова конституційна монархія. Мислитель визначає державу як дійсність моральної ідеї: моральний дух як очевидна, сама собі зрозуміла, субстанціональна воля, яка мислить і знає себе, і виконує те, що вона знає, і оскільки вона це знає. Вищий обов'язок державної влади полягає у тому,

щоб слідкувати за тим, щоб приватні інтереси не взяли верх над загальним благом. Держава є метою і підставою існування і людини, і сім'ї, і громадянського суспільства. Мова йде не про історичну державу, а про ідею держави, тобто надається їй філософська, сутнісна характеристика. Тому держава і є дійсністю моральної ідеї як сфери всезагального, а відтак, розумного. Щоб усвідомити роль держави у філософії Гегеля, достатньо навести цитату з його роботи «Філософія права»: «Держава — це хода Бога у світі» [23, с. 262–263].

Наступний представник німецької класичної філософії — Й.Г. Фіхте — фактично відтворює договірну концепцію походження держави, розмірковує про утворення громадянського суспільства та межі свободи у ньому.

Відповідно до вчення Й.Г. Фіхте, представленого у праці «Замкнена торгова держава», між державою й індивідом укладається своєрідний договір, за яким індивід погоджується на певне обмеження своєї свободи і зобов'язується підпорядковуватися загальним настановам держави. А держава, відповідно, гарантує безпеку індивідові та його власності, гідні умови існування для нього та його родини, а також рівне застосування правових норм для всіх членів суспільства. При цьому сама генеза державності розглядається як шлях до укладання суспільного договору між вільними членами суспільства, унаслідок чого і утворюється така єдність як громадянське суспільство, розуміється ним як подолання протиставлення індивідуальних інтересів у межах моралі та права. Й.Г. Фіхте наголошує, що держава як «надсила», що переважає силу кожного окремого індивіда, може і повинна здійснювати примус стосовно будь-якого члена суспільства, якщо він порушив взяті на себе зобов'язання, але цей примус має бути право-

мірним, тобто влада повинна діяти лише відповідно до цивільних та кримінальних законів: держава повинна законом і примусом забезпечити всім своїм громадянам гідний стан [24, с. 314–315].

У XIX ст. насильство як іманентна та визначальна характеристика держави знаходить своє продовження у творчості К. Маркса та Ф. Енгельса. Вони наголошували на насильницькій та класовій сутності держави й пророкували її зникнення на певному етапі людської історії, а саме комуністичному. У роботі «Анти-Дюрінг» Ф. Енгельс зауважував: «Перший акт, в якому держава виступає справді як представник усього суспільства, — взяття у володіння засобів виробництва від імені суспільства, є в той самий час останнім самостійним актом її як держави. Втручання державної влади у суспільні відносини стає тоді в одній галузі за другою зайвим, і само по собі засинає... Держава не скасовується, вона відмирає» [25, с. 275–276].

Аналізуючи основні ідеї марксизму щодо причин появи держави та особливостей її функціонування, варто зазначити, що в цій теорії вирішальну роль відіграє класова боротьба. Відповідно, походження держави пояснюється розколом суспільства на антагоністичні класи, поява яких спричинила виникнення приватної власності та суспільної еволюції внаслідок поділу праці, що призвело до розпаду первіснообщинного ладу. Поступово економічно панівний клас зміцнює свої політичні позиції у суспільстві і створює державу як апарат керування та механізм насильства для підкорення верств населення, які є менш успішними в економічному плані. Фактично держава згідно з марксизмом — це апарат насильства для захисту панівним класом своєї власності та домінуючого становища. Другий підхід вирішальне значення відводить економічному

розвитку суспільства, а саме: внаслідок саме економічного розвитку ускладнюється і суспільство, його продуктивна і розподільна сфери, його «спільні справи», що вимагає вдосконалення управління і призводить до появи держави — одного з елементів надбудови над економічним базисом.

Значущою соціологічною концепцією держави, яка має класичний характер, є теорія М. Вебера. Держава являє собою відносини панування та підкорення. Умовою ефективності держави є здатність державної влади гарантувати безпеку, свободу громадян, проявляючи при цьому політичну волю. Влада, на думку М. Вебера, повинна покладатися на закон. М. Вебер також описав адміністративні механізми, які беруть участь у формуванні суверенітету [26, с. 79].

М. Вебер, визнаючи права та свободи людини, разом із тим скептично ставився до демократичних механізмів їх реалізації. Підтримуючи ідею ліберальних свобод, він водночас жорстко критикував концепцію «конституційної держави» («*Rechtsstaat*»). Він відкидав теорію природного права, що є її основою, вважаючи розвиток позитивного права неминучим для модерних індустріальних суспільств. Так само він не визнавав класичної демократичної теорії народного суверенітету. Для Вебера держава завжди пронизана пануванням, і модерні індустріальні суспільства — не виняток; до того ж їхня складна структура потребує розвиненого раціонально-бюрократичного управління. Отже, модель самоврядування за умов модерної масової демократії є нездійсненною фікцією, тому Вебер замінює руссоїстську ідею формальним вільним вибором лідерів [27, с. 140].

Таким чином, класичні концепції розуміння держави базуються на ідеях суспільного договору, визнанні за державою легального права застосування насильства,

усвідомленні важливості державних інституцій щодо забезпечення прав й свобод громадян, гарантування їхньої безпеки тощо.

Незважаючи на вищенаведену плюралістичну палітру поглядів, дискусії з приводу визначення держави у сучасному філософському просторі розгорнулися з новою силою у зв'язку з процесами антиколоніалізму, практикою побудови тоталітарних політичних систем, глобалізацією, визначенням ролі наддержавних утворень в управлінських процесах, проблемою боротьби з глобальними загрозами (пандемії, війни, глобальне потепління тощо).

Якщо мова йде про сучасні демократичні держави, то зазвичай у їхніх конституціях у той або інший спосіб проголошується людина як найвища цінність, а дискусії у наукових та громадських колах розгортаються навколо тем, як максимально ефективно забезпечити права й свободи людини і які межі втручання держави у приватну сферу особистості.

Розмірковуючи про ознаки сучасної держави, науковці, окрім класичних, атрибутивних ознак її існування, таких як народ, територія й державна влада, виокремлюють таку суттєву ознаку як визнання іншими державами, міжнародним співтовариством. Саме цей момент має нормативно-правове значення й визначає перетворення існуючої національної держави на сучасну державу [28, с. 7]. Дана проблема особливо актуальна на тлі існування самопроголошених, але не визнаних міжнародним співтовариством квазідержав.

У сучасних умовах, коли відбувається зростання різноманітних загроз, фахівці наголошують на такій важливій рисі держави як стійкість — здатність протистояти системним викликам, посилювати міць державного організму всіма можливими засобами.

Як зауважує М. Дзевелюк, важливим критерієм оцінки сучасної держави є стійкість, що вказує на здатність держави до існування та виживання в умовах дестабілізуючих зовнішніх (стихійне лихо, війни, економічні санкції) та внутрішніх (міжнаціональні конфлікти, сепаратизм, революції) змін. При цьому деякі держави вирішують проблеми, проводять реформи для підвищення ефективності управління у державі, інші, навпаки, дезорганізуються, що призводить іноді й до зникнення самої держави. Територіальний розпад держави — остання ознака краху сучасної держави. Стійкість держави досягається через цілісність політичної системи, легітимність державної влади, ефективність інститутів та забезпечення правопорядку й безпеки, а також ціннісні орієнтири, що залежать від менталітету та її традицій. Цінність будь-якої держави повинна бути пов'язана з її стійким існуванням [29, с. 32–33].

Особливо жорстким випробуванням стійкості держави є війна. Український народ та Українська держава змушені проходити в наш час це випробування, демонструючи зразки мужності, патріотизму, неймовірної сили духу та незламності.

На думку В. Смолія, війна не лише підтвердила стійкість базових економічних і політичних конструкцій Української держави, а й продемонструвала, що вони користуються повною підтримкою їх головного носія — українського народу [30, с. 33].

В умовах посилення глобальної турбулентності та міждержавного протистояння проблема стійкості країни та збереження всієї повноти її державного суверенітету є надактуальною. На думку Ю. Калиновського та С. Жданенко, значне посилення глобальної та соціальної турбулентності детермінує перегляд парадигми безпекового існування, оскільки нові виклики та загрози вже не є

типовими, а система захисту для їх нівелювання не відпрацьована у соціальних системах на належному рівні. У свою чергу, набуває змін і система цінностей: їх змістовне наповнення, ранжування у суспільній свідомості, особливості реалізації тощо [31, с. 32].

У зв'язку з вищенаведеним у наукових колах точиться дискусія про ціннісне наповнення та критерії ціннісного виміру сучасного демократичного державотворення з урахуванням національної специфіки та глобальних тенденцій.

М. Серебро зауважує, що ціннісна проблематика в державознавстві знаходиться на етапі свого становлення та пов'язана насамперед із виокремленням значущості інституту держави у загальнолюдському вимірі. Виокремлено два етапи її становлення: ідеологічний і методологічний. На ідеологічному етапі ціннісний аспект держави завжди піддавався нівелюванню та підміні ідеологією, яка була визначальною за того чи іншого історичного періоду, цінність держави або гіперболізувалась, або занадто применшувалася. Можливість об'єктивної критики держави, плюралізм поглядів та оцінок її діяльності надав можливість максимально об'єктивно оцінити сучасну державу як цінність. Перехід до другого (методологічного) етапу формування цієї проблематики опосередковано необхідністю вироблення наукового інструментарію пізнання цінності держави з її категоріальною системою. Саме формування аксіологічного підходу обумовило можливість якісно нового виміру держави і стало заключним етапом переходу зі сфери буденних дискусій до сфери повноцінного філософсько-наукового осмислення значущості держави [32, с. 7].

Неоднозначні оцінки також представлені у сучасному філософсько-політологічному дискурсі щодо розуміння поняття «державний суверенітет», визначення «меж»

державного суверенітету у зв'язку з діяльністю міжнародних та наднаціональних об'єднань.

На переконання М. Камінського, у глобалізованому світі держава опиняється в умовах, які загрожують її суверенітету. Насамперед належить указати на зростання могутності ТНК та інших міжнаціональних утворень, наприклад, фінансових інституцій, етнічних діаспор, мафіозних груп. Транснаціональні утворення мають переваги перед суверенною державою, бо вони не зв'язані міжнародними договорами, не входять до наддержавних чи міждержавних організацій і не обмежені внутрішнім законодавством. Їх не турбують проблеми соціального забезпечення населення тощо. Проблеми державному суверенітету створює й перехід до інформаційного суспільства, бо комп'ютерні технології та інтернет утворюють віртуальний світ, не підвладний суверенній державі, сприяють «розмиванню» державних кордонів. Слід також згадати про культурну стандартизацію й уніфікацію побуту людей на основі ЗМІ, комп'ютерних технологій та інтернет-ресурсів, що формують однотипного споживача та «громадянина світу». Нарешті виник такий феномен як «глобальне правління». Він означає появу спеціалізованих міжнародних організацій, таких як Ліга Націй, ООН, Рада Європи та ін. Сучасні глобалізаційні процеси стимулюють і добровільну, і вимушену передачу влади: по вертикалі — наднаціональним інститутам і регіональним урядам, по горизонталі — ринковим силам. Відбувається уніфікація і стандартизація політичних, державно-правових систем. Усі ці процеси безпосередньо зачіпають суверенітет кожної держави [33, с. 130–131].

На нашу думку, характеристики сучасної держави трансформувались у порівнянні з традиційним, класичним їх розумінням. У цьому контексті Ю. Оборотов, В. Завальнюк, В. Дудченко констатують, що сучасна дер-

жава є космополітичною, мобільною, контролює стан навколишнього середовища, секулярною, вітає соціальні та технологічні зміни і характеризується складною системою поділу праці [34, с. 257].

Цілком очевидно, що процеси глобалізації та інформатизації будуть і надалі сприяти змінам характерних рис сучасної держави при збереженні певних традиційних характеристик.

На переконання В. Федорова, однією з особливостей сучасних держав є те, що до них можна віднести традиційні ознаки, які змінюються та набувають нових характеристик, а також наявність нетрадиційних, специфічних ознак, які характерні виключно для сучасної держави. Щодо нових характеристик традиційних ознак, то в сучасних умовах важливе значення набуло питання про обмеження та навіть самообмеження суверенітету. Отже, можна стверджувати, що у сучасній державі суверенітет є відносним. У свою чергу, до специфічних ознак сучасної держави можна віднести наступні: розгалужену систему демократичних інститутів влади; наявність сучасних технічних засобів управління; інформаційну безпеку; державний борг та ін. [35, с. 81].

На думку низки фахівців, на існування сучасної держави й особливості відтворення її традиційних характеристик вплинув постмодерн, який являв собою культурно-світоглядну парадигму, що детермінувала й інституційні процеси у соціальних системах.

А. Тойнбі зазначав, що у політичній царині постмодернізм проявився у переході від політики, орієнтованої на національну державу, до політики, що враховує характер міжнародних відносин. Такі трансформації, що спричинили навіть зміну статусу і форми націй-держав у світовій політиці, дуже виразно почали проявлятися в останні два десятиріччя ХХ ст. і стали пов'язуватись із процесом

глобалізації, який, на думку багатьох науковців, набрав обертів після падіння комуністичної альтернативи. Зокрема З. Бауман вважає, що саме крах комуністичного блоку мав визначальний вплив на поступ глобалізації. До 1989 р. все у світі мало визначатися його поділом на два блоки держав — комуністичний і капіталістичний, протистоянням соціалізму і лібералізму [36, с. 72].

Також у контексті трансформацій сучасних держав З. Бауман наголошував, що ерозія та послаблення державної влади поглиблюється щодня. Засоби для встановлення та підтримки штучного порядку, що спирається на законодавство та державну монополію на засоби примусу, лояльність обивателів та нормування їхньої поведінки, нині не виглядають такими першочерговими й обов'язковими. З насущними потребами, вирішення яких раніше потребувало загальної згоди за допомогою залякування та ідеологічної індоктринації, тепер справляється ринок, який нічого так не боїться, як одноманітності схильностей, смаків та вірувань. Замість нормативного регулювання поведінки обивателя — зваблення споживача; замість насадження ідеології — реклама; замість легітимації влади — пресцентри і пресбюро... Держава і влада як такі втратили авторитет, адже люди перестали погоджуватися терпіти заради щасливого майбутнього. До того ж сучасну цивілізацію здолали внутрішні суперечки [37, с. 289].

На тлі кардинальних змін світопорядку, глобального та цивілізаційно-культурного протиборства у філософсько-політологічному просторі посилилася дискусія про ознаки «сильної держави» та характеристики, які дозволяють назвати державу слабкою. Так, Д. Стоссінджер визначає силу як змогу держави використовувати свої реальні або потенційні ресурси таким чином, аби впливати на спосіб життя та поведінку інших держав [38, р. 27].

Натомість В. Фріц доводить, що «сильна держава» співвідноситься з концепцією державної спроможності, критеріями якої є простір поширення держави або об'єм циркуляції суспільних благ, здатність до ефективного управління, що включає прийняття рішень, їх втілення та контроль за їх виконанням, якість управління [39, р. 102].

Разом із тим будь-яка слабка, безпорадна держава, що страждає на синдром хронічного безвладдя, створює в реальності чимало проблем. Слабка держава, яка не має достатніх матеріальних і фінансових ресурсів і засобів, не спроможна ефективно регулювати економіку країни, не здатна подолати кричущу соціальну нерівність та бідність, створює труднощі і для інших, насамперед, сусідніх країн, адже перетворюється на постійне джерело масової і майже неконтрольованої імміграції та стає постачальником люмпенізованих та криміналізованих елементів. Політична еліта слабкої держави схильна до небезпечної спокуси виправити наявне скрутне становище в економічній сфері не цивілізованими методами, а шляхом розв'язання агресивної загарбницької війни. Слабка держава характеризується неспроможністю правлячої еліти, що означає нестабільність, нестійкість та хиткість її становища. Влада у такій державі може дуже легко і швидко перейти до відверто реакційних та антигуманних сил [37, с. 300].

Вочевидь, дискусії щодо сутності держави мають перманентний характер, оскільки спричинені динамічними процесами у світі, окремих регіонах та країнах. Традиційні ознаки держави доповнюються новими, але незважаючи на такі трансформації, територія та кордони залишаються стрижневими характеристиками будь-якого державного утворення.

У свій час Арістотель зауважував, що самодостатній стан є метою держави, «вищою досконалістю», а для

його досягнення державі необхідна така територія і кількість населення, щоб не мати потреби у спілкуванні з ким-небудь або чим-небудь, що не належить до неї [40, с. 338].

У подальшому становлення поняття державної території відбувалось одночасно зі становленням і розвитком національних держав. Сучасне найбільш розповсюджене розуміння державної території виникло на основі вчення про народний суверенітет. Обґрунтовуючи право народу створювати державу на тій території, на якій він проживає, ідеологи епохи Просвітництва розглядали державу як джерело публічної влади на цій території. Саме держава у межах своєї території здійснює верховенство, яке називають територіальним і яке є невід'ємною частиною державного суверенітету [41, с. 19–20].

Зі стародавніх часів і до сьогодення територія та кордони країни вважаються базовими атрибутами незалежної держави, її іманентними характеристиками.

Узагальнюючи погляди вітчизняних науковців, В. Шкабаро зауважує, що державні кордони визначаються як справжні або умовні лінії, які відповідають конфігурації території держави й відділяють її від території інших держав, а також від території з міжнародним режимом (відкритого моря, повітряного простору над ним, космічного простору), або як лінії, що відділяють територію однієї держави від іншої, визначають межі територіального верховенства держави, тобто повної та виняткової її влади у межах території [42, с. 70].

Поняття «територія держави» та «кордони держави» знаходяться у діалектичній єдності. У сучасній науковій літературі найпоширенішою є класифікація державних кордонів, за якою виділяють сухопутні, водні та повітряні кордони держави, які розрізняються залежно від місця проходження. Державні кордони виконують кілька функ-

цій, їх можна об'єднати у три групи: бар'єрні, контактні та фільтрувальні. Бар'єрна функція полягає у відокремленні однієї країни від іншої. Водночас таке відокремлення може бути близьким до абсолютного. Контактна функція кордону полягає у створенні на межі декількох держав спільних природних заповідників, відкритих економічних зон тощо. Таким чином прикордонні райони двох або кількох держав стають контактною зоною, яка дає змогу постійно поглиблювати двосторонню чи багатосторонню співпрацю. Фільтрувальна функція кордону полягає у тому, що він має виконувати роль своєрідної мембрани або фільтра, який пропускає все корисне і потрібне для певної держави з інших країн і затримує все вороже, шкідливе, негативне тощо [43, с. 42].

Територія та кордони держави мають не тільки географічне та правове значення, а й несуть у собі культурне, духовно-ціннісне та цивілізаційне смислове навантаження.

Як зауважують Д. Купрієнко, Ю. Дем'янюк, О. Діденко, зміст терміну «кордон» включає його філософське, географічне, історичне, політичне, юридичне, міжнародне, культурологічне і, що не менш важливо, ціннісне (аксіологічне) розуміння. Такі трактування звертають увагу на позачасові характеристики, які мають менший динамізм, але більшу стійкість [41, с. 20].

Кордони — невід'ємний і обов'язковий чинник формування цілісного державно-територіального організму. Без чітко визначених кордонів держава не може реалізувати весь комплекс своїх суверенних прав. Від функціонування державного кордону залежить і розвиток міждержавних та інших міжнародних відносин. Кордон держави вказує на рівень її цивілізованості й відкритості для міжнародної співпраці. Сучасне міжнародне право регламентує порядок встановлення державних кордонів,

забезпечення територіальної цілісності держав, непо-рушності державних кордонів, підстави і порядок зміни приналежності державних кордонів, їх правонаступництва, встановлення правового режиму державних кордонів, порядку мирного вирішення прикордонних конфліктів і територіальних спорів. Це, зокрема, стосується таких міжнародно-правових актів як Статут ООН (1945 р.), Декларація про принципи міжнародного права, що конкретизують поняття дружніх відносин та співпраці між державами відповідно до Статуту ООН (1970 р.), Заключного акту НБСЄ (1975 р.) тощо. Вони закріплюють основні міжнародно-правові принципи, які мають імперативний характер і вищу юридичну силу, з-поміж яких принцип суверенітету держави над своєю територією, принцип територіальної цілісності держав, принцип непо-рушності кордонів тощо [44, с. 19–20].

На думку Л. Тимченка, головне завдання державних кордонів — визначити просторові межі територіально-го верховенства держави, а також позначити належну йому територію як матеріальну основу життєдіяльності суспільства. Чітке розмежування державних територій сусідніх держав на основі взаємної згоди та згідно з норма-ми міжнародного права є запорукою запобігання ба-гатьом конфліктам між державами та стабільного взае-мовигідного співробітництва [45, с. 289].

Територію та кордони держави ми маємо розгляда-ти не тільки з правових позицій (як зазначалось вище), вони несуть у собі вагомий політичний, економічний, культурно-духовний, національно-ідентифікаційний зміст.

Зокрема низка дослідників визначали багатомірну, ба-гатофункціональну роль кордонів у політичному процесі. Вирізняються такі функції кордону, як «відокремлення» (дистанціювання однієї етнічної, соціальної чи культур-

ної групи від іншої, збереження і підтримка розходжень); «регулювання» (підтримка визначеного економічного режиму, рівноваги на державній території); «зіставлення» (існування кордонів підтримує у світових відносинах елементи конкуренції, зокрема, зіставленням витрат, переваг і вигод виробництва тих чи інших товарів у різних країнах). Важливість саме такої функції кордонів зазначається у працях прихильників світ-системного підходу — І. Валерстайна, Б. Джілса, М. Мелко, В. Рудометофа, Р. Робертсона, С. Сандерсон, Г. Франка, Т. Холл та ін. [46, с. 324].

Із культурно-духовного та національно-ідентифікаційного поглядів територія держави та її кордони становлять своєрідний «сакральний ландшафт», який є місцем зародження й розвитку певного народу, на якому відбувались історичні події, формувались «місця слави» та духовної сили, створювались пам'ятки матеріальної й духовної культури тощо.

У цьому сенсі зауважимо, що трактування сакрального ландшафту поділяють на такі дослідницькі аспекти: а) матеріальний, де основою є ландшафт, який може мати або виконувати сакральні функції; б) духовний, де сакральні функції розглядаються як надбудова над ландшафтом або як його функція. Будь-яка сакралізація пов'язана з пошуком центру (ядра). При визначенні змісту поняття цього терміну важливо визначити природу сакрального, тобто те, що освячується людиною або групою людей і відіграє функцію ядра сакрального ландшафту. Відповідно, всю низку трактувань дефініції «сакральний ландшафт» загалом можна поділити на такі підходи: релігійний, подієвий, соціокультурний [47, с. 84].

Вочевидь, захист кордонів і території держави є імперативною умовою підтримки життєздатності країни (нації) у всіх вищенаведених вимірах її існування. Саме

тому безпека державного кордону, а відповідно, й території країни є важливим завданням для всіх суб'єктів міжнародних відносин, а особливо для тих держав, що знаходяться на порубіжжі, оскільки є велика ймовірність того, що територія такої держави може стати простором зіткнення інтересів інших країн. Прикладом такої держави є Україна, яка знаходиться на межі Західного та Східного світів.

Як слушно зазначає О. Цевельов, безпека державного кордону України нерозривно пов'язана з усіма сферами життєдіяльності держави. Життєздатна держава повинна успішно виконувати базисні функції в різних галузях міжнародної та внутрішньої діяльності, де функціонують національні інтереси і на них впливають зовнішні та внутрішні загрози. Вона не повинна допустити втрати управління за всіма процесами у державі, соціального розпаду до того рівня, коли втрачається сенс і значення національних інтересів, стає неефективною діюча система їх захисту [48, с. 110]. Відтак українською важливо оцінити рівень загроз щодо порушення державного кордону й, відповідно, створити систему запобігання посягань на територіальну цілісність країни.

Розглядаючи питання класифікації загроз у сфері безпеки державного кордону, можна виділити багато типів загроз. Сама класифікація загроз за визначеними критеріями на окремі види допомагає покращити організацію протидії загрозам з урахуванням їх конкретних особливостей. У зв'язку з цим у науці виділяють такі критерії класифікації загроз: за характером загроз; за джерелами загроз; за середовищем загроз; за досяжністю загрози; за шкалою загрози; за спрямуванням загроз; за ступенем сформованості загрози; за наслідками загроз; за рівнем суб'єктивних оцінок загроз; за характером суспільних відносин [49, с. 15].

Захищаючи кордони та територію держави, народ боронить не тільки право на незалежне існування, але й свою національно-культурну ідентичність, духовно-ментальний код нації.

Безсумнівно, територія держави є матеріальним вираженням верховенства і незалежності народу, що її населяє. Тільки народ у цілому має право розпоряджатися нею. Будь-який етнос, який проживає на території держави, має право на культурно-національне самовизначення (розвиток), обмежене, однак, загальними інтересами всього народу відповідної держави. Ніяке національне (етнічне) самовизначення не має права перекреслювати такий загальний інтерес, як безумовне збереження недоторканності й цілісності території держави. Відмежування держави як явища статичного (системи інститутів і ознак), що існує на даний конкретний момент, від державності як континууму, що розгортається у часі та просторі процесу самовираження народу, сприяє формуванню територіальної свідомості. Територіальна свідомість як процес самоототожнення людей з територіями передбачає право цих людей визначати межі цих територій [50, с. 21].

Таким чином, територія та кордони, як невід'ємні характеристики незалежної держави, окреслюють ойкуменічний, суверенний простір розвитку нації, в межах якого відтворюються політичні, соціально-економічні, духовно-ціннісні процеси.

Разом із тим для гармонійного існування країни, прогресу нації є важливим якісне здійснення функцій держави та ефективна організація державної влади.

Функції держави відіграють важливу роль у виконанні нею своєї історичної місії, яка насамперед полягає в реалізації державної політики, оскільки без впливу на ті чи інші суспільні відносини держава не в змозі вирішити завдання, що стоять перед нею, і досягти відповідних

цілей. У європейській соціальній філософії ХХ ст. можна умовно визначити чотири періоди дослідження основних концепцій функцій держави:

- наприкінці 40-х та початку 50-х років у дослідженнях переважав емпіричний підхід, а також здійснювався пошук загальної теорії;

- на початку 60-х років звужується проблемний простір у теорії держави, але у низці праць критикуються тоталітарні режими;

- у 70-ті роки концепції держави виходять за межі етатичної схеми і переорієнтуються у річище антиетатичної традиції;

- у 80–90-ті роки виокремилася тенденція дослідження механізму реформування держав, поглиблення змісту категорій «громадянське суспільство», «самоврядування», «демократія», «держава», «політика», які фактично доповнюють одна одну [51, с. 7].

Отже, в залежності від типу держави її функції можуть відрізнитись, а також трансформуватися у зв'язку з корекцією завдань, що постають перед країною на певному етапі розвитку.

Традиційно вважається, що національна держава здійснює свої функції в особливому соціальному просторі, який формується сукупністю соціальних відносин, взаємовідносин, статусів та ролей на певній території, де відбуваються соціальні явища. Його зміст вивчали такі класики соціологічної думки, як Е. Дюркгейм, П. Бурдьє тощо. При цьому одна з головних проблем розвитку суспільства, через яку заломлюється сучасне бачення концепції держави, зводиться до таких питань: чому віддати перевагу в соціальній інтеграції індивідів – політичній державі, з її елементами влади як механізму тотальної регуляції суспільства, чи громадянському суспільству, з його власними регуляційними

механізмами, де держава відіграватиме досить обмежену соціальну функцію. М. Вебер наголошував на існуванні тривимірного соціального простору ієрархічних соціальних структур, тобто відносин власності, влади і престижу [52, с. 352–353].

Вочевидь, найважливішими функціями сучасної держави є інтеграція суспільства та відпрацювання безконфліктних регулятивних механізмів, які б відповідали водночас потребам соціальної спільноти і спирались на традиції правової й моральної регуляції соціальних відносин у конкретній країні.

Як відомо, згідно з ліберально-демократичною парадигмою держава залишає за собою базові функції, передаючи частину своїх регулятивних повноважень громадянському суспільству. Розкриваючи вищеозначену ідею, зазначимо, що у ХХ ст. один з основоположників ліберально-демократичної концепції держави Дж. Роулз запропонував принцип «нейтральності» функцій держави, який полягає у наступному:

а) держава має забезпечити всім громадянам однакову можливість розвивати будь-яку концепцію блага, яку вони вільно стверджують;

б) держава не повинна робити нічого такого, що мало б на меті сприяння чи допомогу будь-якій конкретній доктрині за рахунок іншої;

в) держава нічого не повинна робити такого, що призвело б до імовірності того, що індивіди прийняли хоч би яку конкретну програму, а не будь-яку іншу, якщо тільки не зроблено кроків у напрямку скасування чи відшкодування наслідків політики, що є причиною цього [53, с. 193].

Резюмуючи, наголосимо, що держава має надавати людині вибір в облаштуванні власного життя, забезпечуючи при цьому всезагальне благо й недопущення соці-

альних криз. На відміну від класичного лібералізму, який трактував державу як «нічного сторожа» — наглядча за виконанням загальних норм і правил, неолібералізм постулює активну роль держави задля підтримання соціального балансу та добробуту громадян.

Як вважають окремі науковці, важливою функцією, яка яскраво відображає ціннісну перебудову сучасної держави, є забезпечення міжнародної співпраці та інтеграції, що зумовлено і характером загальних глобалізаційних процесів, потребами, що виникають у сучасної людини. Ця функція є самостійним напрямком діяльності держави і водночас іманентно присутня в інших функціях. Саме у цьому має прояв інтернаціоналізація усієї системи функцій держави на даному етапі. Аналізуючи саме її ціннісний аспект, слід зазначити, що головною тут виявляється можливість об'єктивного порівняння стандартів своєї держави з міжнародними стандартами, починаючи від якості продуктів і закінчуючи рівнем реального забезпечення прав і свобод особистості. Міжнародна співпраця та інтеграція означає для держави визнання потреби еволюційної зміни, яка відповідала б потребам її населення. У цій функції найяскравіше представлена тенденція до загальносоціальної спрямованості розвитку сутності сучасної держави. Адже така держава добровільно відмовляється від частини свого суверенітету, мова йде про нечувані раніше поступки, які держава здатна робити для підтримки високого рівня своєї легітимності, підтверджуючи цим свою цінність. Формування наддержавних систем правосуддя, відкритих для доступу не просто для вирішення міждержавних спорів, а для захисту прав окремої фізичної особи — показник величезної цінності цієї функції у сучасній державі [54, с. 147].

В умовах розвитку інформаційного суспільства та значного пришвидшення динаміки науково-технічно-

го прогресу, а відповідно й соціальних змін, значущою функцією держави стає інноваційна.

Щодо цього фахівці стверджують, що виникнення та виділення інноваційної функції держави не можна вважати випадковим, оскільки функції держави виникають і розвиваються відповідно до її історичних завдань та цілей, тобто їх зміст, склад і в цілому їхня система зумовлені потребами суспільства у конкретний проміжок часу. На даному етапі цивілізаційного розвитку впровадження досягнень науково-технічного прогресу, використання інтелектуального потенціалу набули значення чинників виробництва поряд із такими традиційними, як капітал, робоча сила та основні фонди. Їхній вплив на визначення рівня конкурентоспроможності суб'єктів господарювання та загальний рівень економічного розвитку держави надають підстави для віднесення більшістю вчених інноваційної функції держави до складових її загальної економічної функції (щоправда, прямо вона так не визначається, а йдеться, як правило, про діяльність держави зі створення умов та підтримки впровадження наукових розробок, запровадження та діяльності високотехнологічних виробництв у рамках її економічної функції) [55, с. 8].

Необхідно зазначити, що виконання низки функцій або завдань держави обумовлені характером організації державної влади. Мета сучасної держави як системи управління – це забезпечення цілісності, керованості та розвитку суспільства, а відтак до основних видів її завдань можна віднести:

- 1) забезпечення цілісності суспільства: створення дієвого апарату держави, створення засобів забезпечення соціальної стабільності та захисту суспільства, забезпечення взаємодії з іншими державами, міжнародними організаціями;

2) управління справами суспільства: розподіл повноважень між органами держави, вирішення загальносуспільних справ, охорона навколишнього середовища;

3) розвиток суспільства, зумовлений моделлю держави (приклад демократичної, соціальної, правової держави): формування демократичних інститутів, координація інтересів різних соціальних груп, децентралізація, створення ефективної системи соціального захисту, забезпечення прав і свобод людини та громадянина, формування інформаційного суспільства тощо [56, с. 50].

Організація державної влади становить систему відповідних органів, які об'єднані у державний апарат. Узагальнюючи погляди низки науковців, І. Ткач зауважує, що для здійснення державної влади та для виконання державних функцій створюється державний апарат — система органів і осіб, через діяльність яких здійснюється державна влада, реалізуються функції держави та забезпечується захист її інтересів [57, с. 19].

Система організації державної влади включає державні органи, державні підприємства й установи, що мають спільні ознаки:

- є організованими колективами людей;
- мають за мету реалізацію завдань і функцій держави відповідно до своєї компетенції;
- мають чітко визначену внутрішню структуру;
- посадові відносини між працівниками та керівництвом мають правовий характер;
- утворюються в порядку, встановленому законом або іншими юридичними актами;
- організаційна структура будується на принципі субординації [58, с. 11–12].

Для ефективної організації демократичної державної влади у діючому законодавстві країни мають бути чітко прописані повноваження різних гілок влади, що має стати

запорукою реалізації на практиці принципу стримування й противаг.

Значення системи стримувань і противаг для досягнення взаємодії між владними інституціями розкривається у:

- забезпеченні рівнозначного та раціонального розподілу повноважень між органами влади;
- запобіганні узурпації влади та привласненню органами влади невластивих їм функцій;
- створенні умов для реалізації конституційних принципів: поділу влади, законності та верховенства права;
- сприянні реалізації функцій контролю за роботою органів влади та побудові моделі влади на основі засад рівності та взаємозалежності [59, с. 22].

У системі організації державної влади мають бути закладені механізми внутрішнього контролю за якістю діяльності та забезпечені умови для здійснення зовнішнього, громадського контролю.

Цілком очевидно, що суспільний контроль сприяє забезпеченню захисту прав та свобод людини, участі громадськості у діяльності держави, зростанню ефективності роботи державних органів, підвищенню прозорості роботи держави, формуванню суспільних інтересів та втіленню їх у життя завдяки державі, попередженню конфліктів між інтересами суспільства та політикою держави, запобіганню вчинення органами державної влади дій, що можуть зашкодити суспільним інтересам та правам людини [60, с. 10].

Отже, функції держави відображають характер її специфічної діяльності як апарату управління на певній території. Якість виконання цих функцій безпосередньо залежить від системи організації державної влади, її раціональності, впорядкованості, управлінської спадкоємності та інноваційності.

Підбиваючи підсумки першого розділу, зупинимось на декількох суттєвих аспектах.

Визначення сутності держави репрезентовано у працях філософів різних епох, починаючи від «ідеальної держави» Платона, «града Божого» Августина і закінчуючи сучасними трактуваннями цього складного феномену. В античні часи та в добу Середньовіччя акцент робився на натуралістичному й теологічному походженні держави, а в добу Відродження утверджується ідея світського характеру держави (Н. Макіавеллі) та розробляється концепція державного суверенітету (Ж. Боден).

У XVII–XIX ст. з'являється так зване «класичне» визначення держави. Зокрема, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо на основі різних методологічних і світоглядних підстав обґрунтували концепцію «суспільного договору», яка розкриває механізм утворення держави та права. Ш.-Л. Монтеск'є довів до логічного завершення ідею розподілу влади на три гілки, розкриваючи при цьому значення принципу стримування й протизваг для існування держави. У німецькій класичній філософії І. Кант запропонував аналізувати державу з моральних позицій та доводив можливість і необхідність «вічного миру» між країнами. А Г. Гегель трактує державу як найвищий ступінь розвитку людської цивілізації, спираючись на діалектичну теорію. У XIX ст. К. Маркс і Ф. Енгельс, а на межі XIX–XX ст. М. Вебер розробили соціологічний підхід до розуміння природи держави.

У сучасному філософському просторі розгорнулися різновекторні дискусії з приводу визначення сутності держави за такими смисловими траєкторіями: сучасне розуміння державного суверенітету в контексті глобалізації та діяльності міжнародних наднаціональних організацій; визначення характеристик стійкості держави у зв'язку з новими загрозами (війни, пандемії,

екологічні загрози); розуміння ціннісного підходу до діяльності сучасної держави; необхідність вдосконалення системи державного захисту прав і свобод громадян тощо.

Разом із тим у сучасних дослідженнях аналізуються як новітні ознаки держави, так і традиційні, зокрема, територія та кордони. Науковці зазначають, що територію та кордони держави ми маємо розглядати не тільки з правових позицій, а й аналізувати їх вагомий політичний, економічний, культурно-духовний, національно-ідентифікаційний зміст. Також варто звернути увагу на трансформацію традиційних функцій держави та появу нових, зокрема, інноваційної. Належне виконання державою базових функцій обумовлено раціональністю й ефективністю організації державної влади у конкретній країні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Платон. Держава / пер. з давньогрецьк. та комент. Д. Коваль. Київ: Основи, 2000. 354 с.
2. Павліковський Б. Платон про ідеальну державу. IV Міжнародна студентська науково-технічна конференція «Природничі та гуманітарні науки: актуальні питання». Тернопіль: ТНТУ ім. Івана Пулюя, 2021. С. 202–203.
3. Козинець О.Г., Остапенко А.І. Платон та Арістотель про державу і право: порівняльна характеристика. Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. пр. 2021. Вип. 89. С. 37–41.
4. Шаповал В.М. Філософія права. Ч. I: Історія філософсько-правових вчень. Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2005. 156 с.

5. Малоожон О.І. Юриспруденція в Давньому Римі. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2016. Вип 1. № 6. С. 3–6.
6. Аквінський Т. Коментарі до Арістотелевої «Політики». пер. з латини О. Кислюка, передм. В. Котусенка. 2-ге вид. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. 795 с.
7. Буткевич О. Роль Фоми Аквінського у розвитку міжнародно-правової думки Середньовіччя. *Українське право*. 2008. № 1. С. 8–15.
8. Яртим Н.В. Католицькі доктрини походження держави і права. *Вісник Національного авіаційного університету: Зб. наук. пр.* 2011. № 4. С. 151–155.
9. Козинець О.Г., Хадієва Е.Р. «Державець» Н. Макіавеллі – практичне керівництво побудови держави. *Актуальні проблеми юридичної науки та практики*. 2019. № 1 (5). С. 24–29.
10. Флорентійські хроніки. Державець / пер. з іт. А. Перепаді. Харків: Фоліо, 2007. 511 с.
11. Туренко О.С. Модерні пошуки синхронізації індивідуального і колективного – візії Ж. Бодена. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2014. № 1. С. 41–46.
12. Цуркан-Сайфуліна Ю.В. Відокремлення правового та владного дискурсів за доби Відродження: філософсько-правовий аспект. *Право і суспільство*. 2016. № 3. С. 40–45.
13. Ковалко Н.М. Правові погляди Томаса Гоббса на природу держави та суспільства: критичний аналіз. *Право і суспільство*. 2017. № 2. С. 15–20.
14. Подковенко Т.О. Індивід, суспільство і держава: грані співвідношення у концепції Томаса Гоббса. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2014. Вип. 24. Т. 4. С. 194–198.

15. Волинець В.В. Становлення вчення про функції й призначення держави в політико-правовій теорії Дж. Локка. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 5. С. 97–104.
16. Гусев В.І. Ідея свободи у філософії Д. Локка. *Наукові записки. Філософські науки*. 2001. Т. 19. С. 34–41.
17. Тимошенко В.І. Договірна теорія виникнення держави. *Вісник Одеського інституту внутрішніх справ*. 2005. № 1. С. 201–205.
18. Скрипнюк О.О. Принцип народного суверенітету: історико-правові аспекти. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом*. 2015. Вип. 46 (3). С. 85–91.
19. Музика І.В. Історія вчень про державу і право. Київ: Вид-во Вищої школи права при Ін-ті держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=EC&P21DBN=EC&S21S21TN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTE RMS=1&S21STR=Музика%20I%20S.
20. Козинець О.Г., Приходько В.О. Держава та право в ученні Ш.-Л. Монтеск'є. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія: Юридичні науки. 2020. Т. 31 (70). № 1. С. 26–31.
21. Головка О.М. Філософія права Імануїла Канта про закономірності історико-правового процесу. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія: Право. 2019. Випуск 28. С. 26–33.
22. Калиновський Ю.Ю. Правосвідомість та правопорядок у сучасних умовах у контексті роздумів І. Канта про автономію особистості. *Філософсько-антропологічні студії. Спецвипуск*. 2004. С. 275–280.

23. Павлова Т.С. Правовий статус держави у філософії Г.В.Ф. Гегеля. *Гілея: науковий вісник: Зб. наук. пр.* Київ, 2009. Вип. 25. С. 262–268.
24. Скрипнюк О. Проблеми взаємодії громадянського суспільства і держави в класичній німецькій правовій традиції другої половини XVIII – першої третини XIX ст. *Філософія права і загальна теорія права.* 2015. № 1–2. С. 312–319.
25. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг: Переворот в науці, учинений паном Євгеном Дюрінгом. Твори у 50-ти т. Київ: Держполітвидав УРСР, 1958–1985. Т. 20. 1965. 342 с.
26. Машура Х.А. Еволюція поняття «суверенітет». *Наукові праці Чорноморського державного університету.* 2013. Т. 212. Вип. 200. С. 78–81.
27. Щербак С. Макс Вебер і сучасна племісцитарна демократія. *Філософська думка.* 2021. № 1. С. 135–148.
28. Оборотов Ю.Н. Современное государство: от образа к реалиям. *Юридичний вісник.* 2014. № 6. С. 6–13.
29. Дзевелюк М.В. Концептуальні засади обґрунтування сучасної держави. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Серія: Юриспруденція. 2015. Вип. 17 (1). С. 32–34.
30. Смолій В.А. Українська державність: історичні ретроспекції, сучасні загрози та виклики. *Вісник Національної академії наук України.* 2022. № 10. С. 26–34.
31. Калиновський Ю.Ю., Жданенко С.Б. Безпечне існування соціальних систем у турбулентному світі: аксіологічний контекст. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.* Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2022. № 3 (54). С. 30–46.
32. Серебро М.В. Сучасна держава як цінність: загальнотеоретичне дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2017. 24 с.

33. Камінський М.І. Сучасна держава в умовах світової глобалізації. Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. 2011. Вип. 7. С. 129–131.
34. Актуальні грані загальнотеоретичної юриспруденції: монографія / Ю.М. Оборотов, В.В. Завальнюк, В.В. Дудченко та ін.; за ред. Ю.М. Оборотова. Одеса: Фенікс, 2012. 492 с.
35. Федоров В.А. Поняття сучасної держави та її функції. Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції: Мат. Міжн. науково-практ. конф. (м. Одеса, 18 травня 2018 р.). У 2-х т. Т. 1 / відп. ред. Г.О. Ульянова. Одеса: Вид. дім «Гельветика», 2018. С. 80–83.
36. Постол А.А. Постмодернізм як сучасна суспільно-політична реальність. Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. 2010. Випуск 42. С. 69–79.
37. Кононенко Ю.С., Джолос С.В. Сучасна держава — сильна держава. *Modern achievements of EU countries and Ukraine in the area of law*. 2020. С. 283–309.
38. Stossinger J.G. *The Might of Nations. World Politics in Our Time*. New York, 1969. 528 p.
39. Fritz V. *State-building: A comparative study of Ukraine, Lithuania, Belarus, and Russia*. Budapest; New York: Central European university press, 2007. 544 p.
40. Сіваш О.М. Зародження ідеї суверенітету: історичні передумови. *Форум права*. 2014. № 3. С. 338–345.
41. Купрієнко Д.А., Дем'янюк Ю.А., Діденко О.В. Державна територія і державний кордон. Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2014. 256 с.
42. Шкабаро В. До питання конституційно-правового визначення поняття «державний кордон України». *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2015. № 5. С. 67–75.

43. Березенко В. В. Правовий режим державного кордону: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2017. 247 с.
44. Березенко В. Проблеми забезпечення непорушності державних кордонів України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2016. № 855. С. 18–25.
45. Тимченко Л. Д. Международное право. Харьков: Консум. Ун-т внутр. дел, 1999. 528 с.
46. Долгов О. В. Основні підходи до аналізу процесів формування та еволюції політичних кордонів. *Актуальні проблеми політики*. 2014. Вип. 51. С. 322–330.
47. Міщенко О. Сакральний ландшафт: зміст і функції. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Географія*. 2018. Вип. 1 (70). С. 83–88.
48. Цевельов О. В. Наукові підходи до визначення загроз національної безпеки України у сфері безпеки державного кордону. *Інвестиції: практика та досвід*. 2017. № 11. С. 109–112.
49. Ситник Г. П. Державне управління національною безпекою України: монографія. Київ: НАДУ, 2004. 408 с.
50. Іляшко О. О. Поняття і класифікація територій за їх правовим режимом. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія: Юридичні науки. 2018. Т. 29 (68), № 1. С. 19–25.
51. Бульба В. Г. Історико-компаративний огляд класичних парадигм визначення сутності та змісту функцій держави. *Право*. 2010. № 2. С. 1–20.
52. Соціологічна енциклопедія / уклад. В. Г. Городяненко. Київ: Академвидав, 2008. 456 с.
53. Ролз Дж. Політичний лібералізм / пер. з англ. О. Мокровольський. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2000. 382 с.

54. Серебро М.В. Сучасна держава як цінність: загальнотеоретичне дослідження: дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2017. 200 с.
55. Джураєва О.О. Загальнотеоретичний аспект інноваційної функції сучасної держави. *Правова держава*. 2017. № 26. С. 5–9.
56. Мельничук С.М. Правові форми реалізації функцій сучасної держави Україна: загальнотеоретична характеристика. Монографія. Івано-Франківськ: Вид-ць Кушнір Г.М., 2018. 436 с.
57. Ткач І.В. Поняття органу державної влади у контексті статей 1173–1175 Цивільного кодексу України. *Вісник Академії адвокатури України*. 2013. Вип. 2 (27). С. 18–23.
58. Гринь О.Д. Орган державної влади як складова державного апарату. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2014. Вип. 11 (1). С. 11–13.
59. Москальчук Ю.Г. Система стримувань і противаг як ефективний засіб досягнення взаємодії у роботі органів законодавчої, виконавчої та судової влади в Україні. *Публічне управління і адміністрування в Україні*. 2020. Вип. 16. С. 19–23.
60. Косінов С.А. Громадський контроль над державною владою як принцип демократії. *Юрист України*. 2012. № 4. С. 5–11.

Розділ 2

Перша

Українська держава

(витоки, природа, сутність)

Макет Стародавнього Києва
<http://www.golos.com.ua/article/314096>

Проблема генези української нації та державності спричинила низку багатоформатних дискусій щодо визначення історії української людності та формування її держави.

Історичне минуле України та її народу постійно ставить перед істориками надскладні питання, які є предметом тривалих і запеклих історіографічних суперечок. Історичні дискусії набувають гостроти не лише через брак документальних і археологічних свідчень та суперечливі інтерпретації істориків-фахівців, але й чималою мірою через ідеологічні та політичні маніпуляції довкола проблем історії України. Саме це втручання політичних чинників та інтересів значною мірою ускладнює об'єктивний науковий пошук у царині досліджень історичного минулого українського народу.

До таких край дискусійних тем, що широко обговорюються науковцями та колами громадськості, у тому числі на міждержавному рівні, які позначені надмірною ідеологізацією, належить зокрема питання про виникнення та розвиток державності та національної самосвідомості українства.

Проблема походження українців у зв'язку з формуванням української державності стала як ніколи актуальною у світлі підступної «гібридної війни», а згодом і широкомасштабного вторгнення РФ в Україну. Держава-агресор у марних спробах привласнити величний спадок давньокіївської держави намагається всіма засобами заперечити етнокультурну окремішність українського народу та його право на власну державну самостійність. Причому такі агресивні дії Кремля щодо середньовічного спадку українців розпочалися ще до 2014 р.

Прикладом типового імперського підходу до історії Русі може слугувати Указ президента РФ 2011 р. «Про святкування 1150-річчя зародження російської державності», в якому під приводом «подальшої консолідації російського суспільства і у зв'язку з 1150-річчям зародження російської державності» було схвалено пропозиції уряду РФ про таке святкування 2012 р. Як слушно прокоментував цей указ український історик О. Толочко, вкотре було впроваджено схему початкового перенесення державного центру по лінії Ладога — Новгород — Київ, і це при тому, що аж до кінця XI ст. всі посадники у північній столиці на берегах ріки Волхов були киянами за походженням. І за функціональними обов'язками їх було призначено київським князем [1, с. 52].

Узагалі, першою історіографічною дискусією щодо походження українців слід вважати відоме ідейне протистояння офіційного історика царської росії Михайла Погодіна й українського вченого, першого ректора Київського університету Михайла Максимовича, яке спалахнуло у другій половині XIX ст. Ініціатором полеміки був М. Погодін. У статті «Записки про російську мову» 1856 р. російський історик намагався переконати своїх читачів у тому, що на теренах Київської Русі з самого початку мешкали «великороси», які під тиском монгольських завоювальників в середині XIII ст. помандрували на північ: на землі нинішньої корінної Росії, а на їхнє місце прийшли українці з Карпатського регіону. Попри слабку доказову базу концепція М. Погодіна була майже без критики підхоплена тогочасними російськими істориками. Першим, хто піддав критиці шовіністичні погляди М. Погодіна, і був український історик М. Максимович. Цікаво, що навіть М. Погодін не ставив під сумнів окремішність українців від росіян — для нього це був dokonаний факт [2, с. 40].

Утім, це не заважало офіційній російській історіографії у часи царату, наріжним каменем якої була великодержавна імперська ідеологія, заперечувати право українців мати власну етнонаціональну ідентичність, не кажучи вже про право самоврядування, навіть у формі автономії. І чи не першим, хто протиставив альтернативний погляд щодо панівного тоді дискурсу імперського великодержавного шовінізму, був видатний історик і громадський діяч Микола Костомаров, який наголошував на ідеї унікальності історичної долі України [3, с. 9].

Але справжнім фундатором української національної історіографії за правом вважається Михайло Грушевський. У його новій схемі історії України важливе місце посідає саме історія Київської Русі, яка розглядалася ним передусім як держава. Ця наукова концепція, вперше викладена 1904 р., аргументовано наголошувала на історичній самобутності і тяглоті процесу державотворення українського народу [4].

Оцінюючи вагомий науковий внесок М. Грушевського, Ю. Лебедева, сучасна дослідниця його історіографічної спадщини, наголошує, що видатний історик розглядав утворення Києво-Руської держави у нерозривному зв'язку з етногенезом українського народу. На глибоке переконання М. Грушевського, українська народність виросла з автохтонного населення України, яке заселяло сучасні землі від найдавніших часів і створило могутню державу — Київську Русь. Русі в XII ст. прийняли нову назву — «українці», і держава формувалася як українська [5, с. 251].

Репрезентація давньоруської держави як Русі-України має велике теоретико-методологічне значення для наукової історіографії, адже надає можливість «розкрити місце і ступінь розвитку держави, період завершеності суспільної структури східного слов'янства IX — початку

XII ст. в загальнокультурній еволюції українського народу» [5, с. 251].

Із утворенням на руїнах царату модернізованої багатонаціональної імперії СРСР і встановленням у ній тоталітарного режиму пов'язані намагання нав'язати нову імперську схему української історії, важливе місце в якій належало давньоруському періоду. Ядром цієї схеми була концепція так званої «єдиної давньоруської народності».

Існування єдиної давньоруської народності продовжує залишатись одним з дискусійних питань української історіографії. Ця концепція дісталась у спадок від радянських істориків післявоєнної доби, коли імперська влада шукала історичні аргументи для консолідації підвладних народів довкола союзного центру та панівного народу — росіян.

Як справедливо зазначає авторка відомої монографії про історіографію «єдиної давньоруської народності» Н. Юсова, «поштовхом для політичної та наукової легітимізації вчення про давньоруську етноспільноту стало затвердження вживання етнокатегорії “народність” стосовно етногенезу» [6, с. 394]. Вона прямо вказує на те, що така «інновація» в радянській історіографії Давньої Русі стала можливою завдяки появі етномовознавчих праць Й. Сталіна. Ще одним, за Н. Юсовою, «головним фактором легітимізації концепції стала її суголосність парадигмі “возз'єднання”, яка у зв'язку з наближенням 300-ї річниці Переяславської ради витиснула з наукового обігу парадигму “приєднання” та формулу “найменшого зла”» [6, с. 394]. Отже, радянські історики змушені були виконувати політичне замовлення центральної влади, що обумовило політично-інструментальний характер цієї концепції.

Натомість українську діаспорну історіографію у XX ст. об'єднувала ідея про давність походження українців та

особлива траєкторія розвитку з-поміж інших слов'янських народів. Серед істориків із діаспори існував свого роду консенсус щодо приналежності до українців згаданих у Літописі Руському племен, які у добу раннього Середньовіччя заселяли територію сучасної України.

Одним із чільних дослідників українського етногенезу за правом вважається Д. Дорошенко. У праці «Слов'янський світ у його минулому й сучасному» він висловив припущення, що становлення українського етносу припадає на добу Київської Русі. На його переконання, білоруси як народність сформувалися з трьох східнослов'янських племен, а саме: дреговичів, кривичів та радимичів, — і ввійшли до українсько-руської держави пізніше за інших. Натомість великоруську народність дослідник вважав наймолодшою серед інших слов'янських народностей, її ядро склали племена ільменських слов'ян та в'ятичів [7, с. 262].

Один із найвідоміших учнів М. Грушевського М. Кордуба піддав критиці такі погляди Д. Дорошенка за притаманні їм внутрішні суперечності, коли останній, з одного боку, наголосив, що московська держава «виникла спочатку в новгородській землі, де її основу склали варязькі дружини зі своїми князями, значить, як норманіст пов'язав початки Руської держави з Новгородом і там же локалізував назву Русь, а з другого — зазначив, що великоруська народність виступила активним чинником на арену історії одною з наймолодших серед інших слов'янських народностей» [7, с. 267].

На противагу Д. Дорошкові М. Кордуба вважав, що Русь існувала вже наприкінці VIII ст., а не виникла у IX ст. Він критикував свого колегу також за те, що той залишив поза увагою умови, які спричинили утворення відмінностей між північними та південними руськими племенами, і не запропонував пояснень, яким чином виникли

росіяни як етнос. А головне, М. Кордуба виявив незгоду з визначенням Д. Дорошенка Русі як питомо української держави. Історик не виключав, що «природна еволюція» східнослов'янських племен на землях майбутньої Русі могла спричинитися до трансформації їх в «окремі народності», але цьому завадило утворення Київської руської держави. Так само на перешкоді цій етнічній диференціації стало запровадження християнства візантійського обряду з його централізованою системою управління [7, с. 267].

Отже, підсумовує Мирон Кордуба: «Спільна держава, спільна віра і спільна літературна мова стають могутніми підвалинами, на котрих розбудовується одна, спільна, загальноруська, коли не нація в повному значенні цього слова, так, скажім, культурна сфера» [7, с. 267–268].

Підсумовуючи вагомі внески М. Грушевського та його учнів у розробку концепції українського етногенезу, сучасна українська дослідниця І. Федорів слушно вказує на той факт, що їхніми титанічними зусиллями історія української нації перетворилась на так званий «гранд-наратив» — загальноприйнятту істориками певної країни схему, в рамках якої минуле структуровано, а відтак кожен окремий епізод «починає сприйматися як суголосний цілої історії» [7, с. 271].

Розбіжності у поглядах і підходах щодо питання етнічної приналежності Русі зберігаються й у сучасній українській історіографії Київської Русі. Так, українські історики О. Толочко і О. Моця взагалі сприймають широкі верстви населення Русі як переважно «безетнічні» [8, с. 23]. Йдеться передусім про селян і ремісників або так званих простолюдинів.

На думку О. Толочка: «Літописець уявляє карту Русі у вигляді сітки з дискретних точок міст, з'єднаних нитками шляхів. Він не уявляє собі безперервного простору,

тобто географія Русі для літописця неприйнятна у вигляді площинних масивів населення, які торкаються своїми краями (подібно до того, як зображують сьогодні розселення племен на навчальних картах). Звідси і кияни, і смоляни та інші, адже просторово визначити населення для літописця можливо тільки вказавши на той чи інший міський центр» [8, с. 31–32]. Таким чином, можливо, О. Толочко припускає, що саме цю «міську сітку», яку літописець зазвичай «накладає» на населення Русі, ми й сприймаємо як «давньоруську народність».

Схожу контраргументацію щодо одіозної концепції «єдиної давньоруської народності» розгортає О. Моця. За його твердженням, нижчі прошарки населення середньовічної Європи, передусім тогочасні селяни, не відзначалися розвиненою етнічною свідомістю. Для них були характерні радше локальні ідентичності. Смерди чи ремісники, які мешкали на величезній території Русі, навряд чи мали можливість виробити спільну свідомість приналежності до народу «землі руської» [8, с. 23].

Натомість, на тверде переконання українського історика з діаспори З. Когута, «привласнення» українцями київської спадщини дозволило б дати відповіді на фундаментальні запитання: «Чи є українці і росіяни одним народом? ... Чи українці справді окрема нація — вчора і нині?» [8, с. 74].

Рішуче не погоджується з тезою про «безетнічність» переважної частини людей доби Середньовіччя і відомий сучасний історик Л. Залізник. У цьому зв'язку він зокрема зазначає: «Заперечувати етнічний поділ середньовічної Європи лише на підставі відсутності в ній модерних націй сучасного типу не можна. Адже етнічний поділ людства — видова ознака *Homo sapiens*, що виник у Європі разом із приходом сюди людини розумної 40 тис. років тому» [9, с. 9].

Отже, постає запитання: як бути з цією «мовчазною більшістю» селян, а також нижчих верств міської людності, які через позірний брак етнічної свідомості по суті «випадають» крізь великі «дірки» у цій дуже нещільній «сітці» етнічної ідентичності?

Проблема етногенезу східних слов'ян надзвичайно актуальна з огляду на необхідність захисту України від агресії з боку путінської РФ, яка прагне всіма засобами, у тому числі історичними спекуляціями, політично узаконити приєднання українців та білорусів з їхніми етнічними землями до Російської імперії, яку намагається реанімувати сьогодні Кремль. Численні спроби легітимізувати загарбання українських та білоруських земель Росією призвели до політизації суто наукових проблем походження східнослов'янських народів. Дискусії довкола історичної ідентичності українців, зокрема часів Київської Русі, від початку ХХ ст. тривають і всередині фахової спільноти українських істориків. Істотні розбіжності між дослідниками у поглядах на проблему походження Русі, ймовірно, пояснюються і використанням різних джерел, і особливостями способу їх інтерпретації. Саме ці обставини й покликали до життя ціле розмаїття наукових гіпотез та концепцій.

Разом із тим, незважаючи на поліфонію оцінок й інтерпретацій, українські історики з повним правом вважають Київську Русь першою українською державою. Її тривала гегемонія у Східній Європі мала велике історичне і культурне значення як для слов'янських, так і неслов'янських народів.

Українці — сучасна європейська нація з давніми державницькими традиціями. Саме цю тезу переконливо доводять українські історики, спираючись на наукові аргументи, розмаїту джерельну базу та найкращі здобутки світової історіографії. З погляду історика Я. Калакури:

«Актуальність осмислення історії Київської держави зумовлюється кількома чинниками. З одного боку, намаганнями деяких дослідників реанімувати старі, заявлені теорії: а) про так зване її норманське походження; б) про те, що її творцем був “руський” в розумінні “російський” народ і що вона стала “ядром російської держави”» [10, с. 359].

Як відомо, сучасні європейські нації виникали у рамках середньовічних протодержавних утворень переважно завдяки інтенсивним урбанізаційним процесам. Уже в ті часи міста виступали такими собі «плавильними казанами», в яких перетиналися впливи Заходу та Сходу, перетоплювалися міжетнічні відмінності й формувалися політичні та культурні традиції.

Останнім часом стало поширеним серед істориків відмовлятися від назви «Київська Русь» на тій підставі, що то, мовляв, не була самоназва і як термін стала вживатися тільки в ХІХ ст. Проте, скажімо, «Візантія» — це теж аж ніяк не самоназва цієї імперії, утім, ця назва є загальноприйнятою сьогодні у науковому дискурсі. До речі, у назві «Візантія» підкреслюється визначальна роль її столиці — Константинополя (первісно, як відомо, міста Візантій).

З іншого боку, назва «Київська Русь» має ту перевагу, що підкреслює особливо важливу роль Києва як державотворчого центру. Київ із самого початку свого заснування відіграв надважливу роль як центр міжплеємінної інтеграції не лише для полян, але й для інших східнослов'янських плеємінних союзів. Просторово й етнічно, як слушно зауважує історик О. Моця, місто на Дніпрі утворилося не з кількох частин, а як єдине ціле. За його припущенням, ці обставини виникнення Києва як столиці Русі могли, вірогідно, «вплинути на характер розвитку тенденцій — монархічної чи республіканської — в різних

князівствах “Руської землі”». А це, своєю чергою, могло навіть визначити топографічні особливості столиць «зовнішньої» та «внутрішньої» Русі на півночі та півдні Східної Європи [1, с. 60].

У добу Київської Русі слово «український» уперше згадується в XI ст., а перша згадка назви «Україна» зустрічається у Київському літописі під 1187 р. щодо Переяславської землі. Остання може розглядатися як свого роду ядро Київської держави — Руської землі в IX–XII ст. Сучасні українські дослідники давньоруської історії вважають Русь багатоетнічною державою імперського типу, стверджуючи, що в ній «проходили консолідаційні процеси (в тому числі етнічні) навколо пануючого етносу, що був у політичному, економічному, культурному, духовному центрі держави» [11, с. 182].

Формування простору давньокиївської держави в основному припадає на злам X–XI ст. Київська Русь у середині XI ст. перетворилася на чи не найбільшу державу на теренах тогочасної Європи. Влада князів у ті часи поширилася від Волги — на сході до басейну Вісли — на заході, від чорноморського узбережжя — на півдні до Білого моря — на півночі. На відміну від сучасних держав, Русь не мала визначених кордонів. Особливо рухливими й несталими, проблематичними були кордони у південних степах, де Руська земля межувала з численними кочовими ордами.

У добу виникнення та розквіту європейського феодалізму, тобто у часовому проміжку приблизно між IX та XV ст., відбувається становлення більшості сучасних європейських народів та їхніх державних утворень з відповідними геополітичними інтересами та орієнтаціями.

Ще одним предметом для тривалої історіографічної дискусії була і досі залишається оцінка історичної ролі варягів (норманів) у державотворчих процесах у ранньосередньовічній Україні. Дебати між речниками норма-

нізму та антинорманізму тривають уже не одне століття, і у ході цієї полеміки, позначеної печаткою надмірної політизації, чимало списів було зламано довкола питання про справжніх засновників давньоруської державності.

І все ж норманська теорія сьогодні викликає значно більші сумніви, оскільки явно нехтує закономірностями історичного розвитку східного слов'янства, до того ж, є породженням російської імперської схеми історії Русі. Норманізм, вочевидь, хибує на недооцінку державотворчого внеску східнослов'янських племінних союзів, які заселяли територію сучасної України, пращурів сучасних українців. Саме ці автохтонні племена утворили свого часу Антський союз, а згодом об'єднання полян, які й стали ядром Руської землі.

Завдяки дослідженням українських істориків (М. Грушевський, І. Крип'якевич, М. Брайчевський та ін.) було науково обґрунтовано тяглість і щільний взаємозв'язок етнічних і державотворчих процесів на теренах України протягом другої половини першого тисячоліття нашої ери. Наслідком тривалого процесу етногенезу східнослов'янських племен (української групи) стало формування Київської Русі. І головну роль у цьому складному й тривалому процесі відіграли не діяльність нечисленних варязьких військово-торгових ватаг, а об'єктивні фактори, передусім взаємодія споріднених східних слов'ян, що вже у той час утворювали територіальну, етнокультурну та економічну спільність, зміцнену потребою захисту від зовнішніх ворогів.

В українській історіографії вже є усталеною ідея історичної закономірності процесу формування державності у східних слов'ян. Саме в результаті тривалої політичної, економічної та етнокультурної консолідації східнослов'янських племен на рубежі VIII–IX ст. виникла Київська держава.

Перша документальна згадка про заснування Києво-руської держави припадає на 838 р., коли посольство русів від імені руського князя уклало торговельну угоду з Візантійською імперією, одним із геополітичних лідерів тогочасного міжнародного життя. Такі історичні джерела, як «Бертинські анали» і «Повість минулих літ», закарбували назву Русь щодо ранньосередньовічної Української держави, що свідчило про початок політичної її ідентифікації.

Спираючись на свою «ранньосередньовічну концепцію походження українців», відомий український історик Л. Залізняк дійшов висновку про те, що «мешканці княжих Києва, Переяслава, Чернігова, Галича були тією ж мірою українцями, як і тогочасні жителі Гнезно, Парижа та Лондона були, відповідно, поляками, французами та англійцями» [9, с. 11].

Ще одним важливим дискусійним моментом є питання про цивілізаційну приналежність Русі. Чи входила давньокиївська держава до кола європейської культури, чи переважав вплив східних цивілізацій, зокрема Візантії, чи, можливо, Київська Русь є прикладом цікавого цивілізаційного синтезу? Остання думка є доволі поширеною серед сучасних українських істориків. Так, академік В. Смолій має підстави стверджувати, що «конституювання державності на наших історичних теренах відбувалося на цивілізаційному перехресті Заходу і Сходу, культурному пограниччі римо-католицького, православного та мусульманського світів» [12, с. 27].

Останнім часом дослідники дедалі більше звертають увагу на очевидний факт впливу на український етногенез кочовиків з «Великого Степу», які протягом всього існування Русі активно взаємодіяли зі східними слов'янами, причому не тільки часто й затято конфліктували, але й торгували, вступали у політичні союзи, жваві куль-

турні обміни, ба й у мішані шлюби. Унаслідок етнокультурної взаємодії між русичами та сусідніми степовими племенами відбувалася міксація населення середньовічної України. Ці міжетнічні контакти з кочовиками, як переконливо засвідчив відомий український антрополог С. Сегеда, справили потужний вплив на антропологічний склад сучасного українського етносу, присутності в ньому виразного кочового складника [8, с. 46].

Історичне значення Русі для східнослов'янських та неслов'янських народів, чия історична доля була пов'язана з Київською Руссю, унаочнюється у численних пам'ятках матеріальної та духовної культури, а найголовніше — закарбовано в історичній та колективній пам'яті народів і держав, які вважають себе спадкоємцями давньокиївської держави. Ще важче переоцінити значення Русі для сучасної української держави та її суспільства. Національна політика пам'яті спрямована на формування у громадян свідомого ставлення до власної історії, її самобутності та безперервності. Водночас, засобами просвітництва недостатньо досягалось утвердження у суспільній свідомості розуміння важливості саме «націоналізації» історичної пам'яті. Цей процес мав розвиватися паралельно з демократизацією громадсько-політичного життя. Політика пам'яті найрельєфніше ретранслявалася через такі елементи, як місця пам'яті та історичний календар [13, с. 140].

У світлі політики пам'яті незалежної української держави подолання імперських стереотипів масової свідомості про давню історію України відбувалося доволі повільно, в тому числі через неузгодженість розвитку наукових досліджень давньоруської проблематики та державної політики пам'яті. Саме уявлення про «коріння» було принциповим у контексті формування національної ідентичності. Такі події як Злука, Голодомор,

УПА вже глибоко закарбувались у колективній пам'яті наших сучасників. Натомість ключові події давньоруської історії, за винятком хіба, може, Хрещення, не так широко вшановуються в нинішній Україні.

На цьому тлі Русь цілком очікувано опинилася, так би мовити, у «затінку» пізнішої історії, набагато ближчої у часі до нашого сьогодення. Зрештою, бракує документальних свідчень про постаті та події давньої історії, а тому вони й значно менш відомі та зрозумілі нашим сучасникам. Утім, варто наголосити, що проблема приналежності історико-культурної спадщини Київської Русі була і залишатиметься невичерпним джерелом української національної ідентичності. Ця проблема генерує потужні імпульси для пошуків відповідей на відвічні запитання про історичні корені українців, мовно-культурну та історичну окремішність нації, першопчатки української державності. Недорозвинені уявлення про зв'язок між Київською Руссю та сучасною Україною в історичній пам'яті сучасних українців залишаються характерною ознакою. І такий стан історичної свідомості українського суспільства приховує у собі чималі ризики, зокрема відкриває шлях для маніпуляцій з історичною пам'яттю з боку сусідньої держави-агресорки, створює слабкі місця у політиці пам'яті Української держави, що відкриває простір для пропаганди ідеї «одного народу».

Варто, мабуть, погодитися з Л. Залізняком, який слушно вказує на той очевидний історичний факт, що «Русь-Україна, без сумніву, була середньовічною імперією, що охоплювала землі багатьох слов'янських, балтських, тюркських, фінських етносів». Учений зазначає, що у результаті «тривалого впливу метрополії на завойовані провінції відбувається синтез етнокультури (в т. ч. мови) народу-завойовника з культурами та мовами підкорених народів. Його прямим результатом є постання

в тілі імперій молодих етносів, які успадкували елементи етнокультури і імперського етносу, і автохтонів. Історичне буття цих народів починається з моменту їх звільнення від метрополії, яке найчастіше відбувається в ході неминучого розпаду імперій і боротьби новонароджених народів з метрополією за незалежність» [14, с. 80].

Невід'ємною складовою будь-якої культури є право, яке віддзеркалює особливості соціокультурного розвитку конкретної держави на певному історичному етапі. Правову культуру Давньої Русі, її державно-правничі традиції успадкувала сучасна Україна. Як відомо, у Київській Русі відбулася кодифікація давнього українського звичаєвого права, наслідком чого стало прийняття першого правового кодексу — «Руської правди», яка є цінним джерелом дослідження державно-правових процесів у Київській Русі та віддзеркаленням соціально-політичних, економічних і культурних відносин у середньовічній Україні. У «Руській правді» розкрито узагальнений правовий світогляд населення Київської Русі щодо юридичних засад свого розвитку та особливостей регулювання суспільних відносин [15].

Цікаво, чому русичі на позначення свого кодексу законів не вживали слова «закон»? Як пояснює сучасний український історик І. Бойко: «Слово “правда” у Києво-Руській державі ототожнювали з поняттям “закон”. Тогочасна ж правова дійсність не застосовувала поняття “закон” до князівських статутів, уроків та інших правових актів, оскільки за тогочасними уявленнями закон сприймався як Божий припис, як заповіді Святого Письма тощо» [16, с. 10].

Сучасний етап розвитку української державності потребує глибокого й об'єктивного пізнання історії держави і права. Особливий інтерес у фахівців викликають «державницький досвід Київської Русі та його звичаєво-правові “вольності”» [17, с. 88].

Виявлення особливостей походження та подальшого розвитку «вольностей» Давньої Русі сприятиме глибшому розумінню державотворчого процесу українського народу та дозволить використати призабутий досвід для блага нашої держави та суспільства.

Звісно, не варто ідеалізувати Києво-Руську державу та її право. Вочевидь, у площині права Русь помітно відставала від середньовічної західної цивілізації з її сильними традиціями римського права і відповідною правовою культурою та порівняно високим на той час рівнем правосвідомості. І все ж, як зазначає сучасний дослідник історії права С. Сворак: «На Русі впродовж усього періоду існування державності з центром у Києві кожна соціальна група, окрім рабів, мала досить широкі та всебічні вольності. Норми права не обмежували волевиявлення міщан і селян у їхній господарській діяльності та суспільно-політичному й культурному житті. Схожі риси волелюбного життя зберігалися й після розпаду Київської Русі, спочатку в Галицько-Волинському князівстві, пізніше в Литовсько-Руській державі й набули досить виразної форми у козацьку добу» [17, с. 94].

Держава та право Русі істотно вплинули на увесь подальший розвиток правової культури та правосвідомості українців. Цікаво, і це відзначають фахівці, історичний тип «Руської правди» і сучасна вітчизняна системи законодавства, попри значну часову відстань, мають «спільні риси: національні традиції у розумінні права, еволюцію правосвідомості та культури народу, засади гуманізму, принципи верховенства права, законності, поваги до людської гідності та ін.» [18, с. 8]. Саме ці риси відображають беззаперечну тяглість в українській системі права сучасної України, започаткованої звичаєвим правом Київської Русі, і, зокрема, «Правдою» Ярослава Мудрого. І такі приклади успадкування сучасною Україною давньо-

руських традицій непоодинокі, що і стимулює фахівців та національно-свідомих громадян України щораз звертатися до предковічних джерел давньоруської спадщини.

Культура Київської Русі справила дуже глибокий і ще не до кінця осмислений вплив на подальші покоління українців, перебуваючи з ними у постійному і продуктивному «історичному діалозі». Для українців протягом віків давньоруська культура являла собою свого роду канон, ті взірці, які творчо перероблялися й осмислювалися відповідно до історичного контексту, що змінювався. А сьогодні ця велична культурна спадщина, гордість сучасної України й цілого світу наражається у вимірі матеріальної культури на небезпеку нещадного руйнування внаслідок варварських атак з боку держави-агресорки.

Необхідно зазначити, що культура Київської Русі не тільки впливала на інші народи й держави, а й сама вибирала культурні зразки і традиції інших народів, що значно посилювало її багатоманітність. Зокрема, становлення Давньоруської держави й утвердження християнства на Русі зумовили запозичення і засвоєння компонентів офіційної культури Візантійської імперії. Розвиток монументальної архітектури, образотворчого мистецтва, літератури відбувався під значним впливом ортодоксальних взірців візантійської культури. У культовій архітектурі Русі домінував хрестово-купольний храм, чією головною особливістю було протиставлення відносно аскетичного екстер'єру й пишного інтер'єру. Візантійські засади упорядкування внутрішнього храмового простору, розміщення зображень на фресках, вимоги симетрії, символізму й ієрархії неухильно дотримувались у давньоруському культовому зодчестві.

Київська Русь до певної міри стала культурною спадкоємницею Візантії, поширюючи набуте серед інших народів. До прикладу, вона сприйняла від Візантії суво-

рі принципи іконопису. Ікони виготовлялися за твердо встановленими приписами. Для потреб богослужіння на Русі побутувала перекладна візантійська література. З перекладними творами давньоруський літературний процес отримав усі види і жанри, а також стилістичні, лексичні та граматичні норми візантійської літератури. Міжкультурна взаємодія Русі та Візантії дала необхідний поштовх для розвитку автентичного давньоруського мистецтва і літератури [19, с. 146].

Формування ідеї держави у добу Київської Русі відбувалося не лише на інституційному рівні, але й у свідомості русичів, передусім тогочасної світської та духовної еліти, на рівні релігійного, соціально-філософського й ідеологічного обґрунтування, яскравими прикладами чого є «Слово про закон і благодать» (1049 р.) митрополита Іларіона та «Повчання» (1117 р.) Володимира Мономаха.

Головне підґрунтя для процесу осмислення ідеї державності Київської Русі, безумовно, створила її християнізація. Саме у рамках тогочасних відносин між давньоруською державою та православною церквою й крізь призму релігійно-духовної парадигми християнського віровчення представники вищого духовенства та княжо-боярської аристократії намагалися осмислити історичні закономірності становлення Києво-Руської держави, її геополітичне призначення та духовну місію.

Ідея держави у релігійній та політико-правовій думці Київської Русі чи не вперше віддзеркалюється у таких видатних писемних пам'ятках того часу, як «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона та «Повчання» Володимира Мономаха.

Уже повна назва твору митрополита Іларіона, першого очільника Київської митрополії, який був русичем, а не греком за етнічним походженням, демонструє його

провідну ідею. Твір Іларіона Київського мав назву «Про закон, даний Мойсеєм, і про благодать та істину, що з'явилися через Ісуса Христа, і як закон відійшов, благодать же та істина всю землю наповнили, і віра між усіма народами поширилась і між нашим народом руським, і похвала князеві нашому Володимирові, що нас охрестив, і молитва до Бога від усієї землі нашої» [20].

Як було узвичаєно в середньовічній християнській Європі, митрополит Іларіон своє оригінальне бачення ролі і місця Руської держави та її княжої влади спирає на релігійні догмати. Дослідник В. Сабадуха слушно наголошує на тому, що в основі історіософської схеми Іларіона Київського, в рамках якої він витлумачує історичну долю Русі, закладено «метафізичні першоначала» [21, с. 140].

Митрополит Іларіон як релігійний мислитель утверджував безумовний примат духовного начала над матеріальними чинниками. «Благодать» він розуміє як утілення істини, метафізичне першоначало життя людини та суспільства. «Закон» в інтерпретації Іларіона виступає у формі правових і моральних норм. Задля правильного функціонування держави «закон» повинен спиратись на «благодать».

У «Слові про закон і благодать» мовою християнської метафізики викладено найфундаментальнішу ідею соціальної справедливості. Головними поняттями в Іларіона Київського виступають «благодать» і «закон». Під «законом» мислитель розуміє принцип субординації та суспільної ієрархії. Завдяки «благодаті» люди цілковито рівні у своїй свободі та відповідальності перед Богом. Бо «благодать» — то Христос і його вчення як абсолютний ідеал та сама істина. Натомість, «закон» — то лише засіб, знаряддя, зовнішня норма, яка регулює часом силовими методами людську поведінку в суспільстві. То первинна стадія суспільного розвитку, на якій люди ще не були

просвіченими. «Закон», за Іларіоном, передував «благодаті» й виконував щодо неї лише службову роль.

Як засадничі принципи суспільного буття «закон» і «благодать» не протиставляються одне одному. Вони лише узгоджуються у такий спосіб, що духовний принцип «благодаті» здобуває першість стосовно земного «закону». Суспільний порядок спирається на «закон» і «благодать» як ціннісні орієнтації й стимули розвитку державності. Суспільна та державна організація повинна ґрунтуватись на християнських цінностях. В основу «благодаті» покладено людську волю (свободу), при цьому воля (свобода) окремої людини поступається абстрактній сукупній волі (свободі) народу, заснований саме на християнській моралі й етиці. Традиція колективного начала вочевидь переважала над індивідуалізмом у давній Русі [22, с. 90].

Держава, зорієнтована на ідею «благодаті», відтак отримує чи не вперше сформульовану митрополитом Іларіоном Київським особливу історичну місію. Києворуський мислитель прагне ідеологічно піднести статус новопосталої східнослов'янської держави, намагаючись подолати культурну меншовартість Русі, зважаючи на її відносно пізне хрещення. У добу Середньовіччя релігійна ідентичність слугувала визначальним мірилом культурності та цивілізованості тієї чи іншої країни або народу. Як слушно вказує український філософ А. Мелешук, «східнослов'янський месіанізм з'являється як наднаціональна, теологічна, історіософська міфологема, покликана обґрунтувати місце Русі в історичному просторі християнських країн, геополітичних партнерів» [23, с. 31].

Саме митрополит Іларіон уперше обґрунтовує ідею «Святої Русі». Згідно з нею, осердям світової історії стає народ руський, а її символом — збудована Ярославом Мудрим Свята Софія. Київ у такій месіанській схемі пе-

ретворюється на спадкоємця Єрусалиму та Константинополя.

Здійснення історичної місії Русі, за логікою середньовічного мислення, залежало від гармонії у відносинах держави та церкви. Ця взаємозалежність світської та духовної влади в Київській Русі виразно простежується у взаємній похвалі церковних і світських можновладців. Так, митрополит Іларіон віддає належне світській владі, з надією апелює до великого князя Володимира, зображуючи його у своєму «Слові» як хрестителя Руської землі й уподібнюючи до візантійського імператора Костянтина. Обидва можновладці зображені як правителі, що утверджували віру християнську [20]. Відтоді Русь перебирає на себе місію збереження Христової істини і благодаті. Іларіон славить Київ та його сакральний центр — Софійський собор.

Митрополит наголошує на визначній ролі княжої влади, яку уособлювано Володимиром Святим. У «Слові про закон і благодать» подається величний образ князя-хрестителя та пропонується ідеал гармонійних відносин церкви та держави. Взірцевим у цьому відношенні Іларіон вважає княжіння Ярослава Мудрого, сина та гідного продовжувача справи свого рівноапостольного батька.

Наочним свідченням сакралізації влади князя у давньоруській традиції став християнський ідеал світського правителя. Великий князь Володимир Мономах у написаному ним для своїх синів «Повчанні для дітей» (1106 р.) розкрив найхарактерніші риси взірцевого керманича держави. Цей видатний твір став свого роду моральним заповітом для наступних поколінь державотворців.

«Повчання» Володимира Мономаха складається з двох творів, а саме: «Грамотиці князя Мономаха своїм дітям» і «Послання Мономаха князеві чернігівському Олегу Святославовичу» щодо загиблого 1096 р. у усьобиці

під Муромом Мономахового молодшого сина Ізяслава. Під впливом повстання в Києві 1113 р. князь склав свого роду політичну програму об'єднання Русі заради високих моральних ідеалів християнства.

До провідних думок «Повчання» належать ідеї єдиновладдя, єдності Руської землі, моральної відповідальності правителя перед суспільством. Розповідаючи про міські заворушення, автор виразно співчуває тим, хто прагнув захистити рідне місто від половецьких нападів, і засуджує тих, хто виступав проти порядку [24, с. 29]. У свою чергу князі повинні були захищати підданих від зловживань з боку місцевих можновладців і самим демонструвати взірці законності: «Не наслідуй лиходіїв, не завидуй тим, що творять беззаконня, бо лиходії винищені будуть, а ті, що надіються на Господа, заволодіють землею... Лучче єсть у праведника мале, аніж багатство беззаконників велике... Ухилися од зла, вчини добро, шукай миру і йди за ним, і живи во віки віків» [25].

Повстання киян 1113 р. дало Мономахові необхідний поштовх до перегляду політики щодо підданих, змусивши його послабити тиск на міську людність. Для врахування інтересів широких верств населення він змушений був удосконалювати свої управлінські та організаторські вміння і навички. Завдяки практичному досвіду та майстерності керманича держави й здійснюються ідеали справедливого та мудрого правління. Великий князь повинен бути щедрим і милостивим до підданих, турбуватися про сірих, хворих, вдових і всіх інших, «хто потребує милостині». Милосердя і законна діяльність правителя узгоджуються, на думку Іларіона, з його власним моральним станом [22, с. 92–93].

Будучи видатним державним діячем свого часу, Володимир Мономах переймався співпрацею світської та духовної гілок влади. У «Повчанні» міститься заклик

до сумлінного й неухильного виконання князями норм і приписів християнської моралі. Володимир Мономах заповідає своїм дітям керуватися чеснотами добра, милосердя, благодійності та справедливого судочинства. Широко відомим став його заклик до гуманного поводження з підданими: «...ні правого, ні винуватого не вбивайте...» [25].

Розробка середньовічної концепції влади, її суспільної ролі та функції відбувалася у річищі традицій персоніфікованої влади. За таких історичних обставин образ ідеального правителя набував особливого значення. В уявленнях того часу князю личило бути ревним християнином, справедливим і милосердним. Сам Володимир Мономах, як стверджують дослідники, у цілому більш-менш відповідав змальованому ним ідеалу державного діяча [26, с. 160].

Оцінюючи місце постаті Володимира Мономаха в українській історичній пам'яті, С. Іщенко із сумом констатував, що, «незважаючи на окремі спроби відродження в Україні міфу про Володимира Мономаха, образ цього князя, що його було монополізовано свого часу московськими книжниками та який посів видатне місце в російській історичній пам'яті, так і не потрапив до розряду найбільш значущих українських національних героїв» [27, с. 25].

Отже, у добу Київської Русі представниками тогочасної світської та духовної еліти були написані перші оригінальні твори, які ввійшли до золотого фонду філософської та політико-правової думки України. До таких видатних писемних пам'яток належать, зокрема, проаналізовані вище «Слово про закон і благодать» Іларіона, митрополита Київського, та «Повчання» великого князя Володимира Мономаха. Автори цих творів мислили і писали у рамках панівної тоді християнської релігійної традиції, порушували важливі суспільні проблеми історич-

ної місії Русі, відносин між церквою та державою, образу ідеального правителя тощо. Твори тогочасних інтелектуалів заклали фундамент державотворчого дискурсу на теренах України.

У добу Середньовіччя Київська Русь вийшла на авансцену міжнародної політики як одна з найбільших держав Європи. У часи свого розквіту вона була не лише величезною за розмірами, але й могутньою імперією, яка користувалася значним авторитетом серед середньовічних держав не в останню чергу через те, що відіграла дуже важливу роль у тогочасній геополітиці та міжнародній торгівлі.

Розмір і вигідне розташування Києво-Руської держави на великих торгових шляхах між Європою та Азією (передусім дніпровська та волзька річкові торгово-транспортні артерії) дозволяло русам тривалий час бути незамінними посередниками у розмаїтих контактах між Західною Європою, Візантією, Арабським халіфатом і «Великим Степом».

Безперечно, дуже важливу роль у піднесенні Русі відіграв географічний чинник. Київська Русь у часи свого розквіту охоплювала величезний простір від Балтійського та Білого морів — на півночі до Чорного та Азовського — на півдні, від Карпат — на заході до Волги — на сході і була найбільшою серед європейських країн за площею (1,3–1,8 млн км²). За своїм населенням (4,7–7,9 млн осіб) східнослов'янська держава поступалася лише Візантійській імперії доби її розквіту (20–24 млн осіб) — країні, на теренах якої з давніх-давен була відносно значною щільність населення [28, с. 3].

Завдяки своїм величезним територіям і прикордонним зонам великої протяжності Русь жваво контактувала з дуже різними за рівнем культурно-цивілізаційного розвитку державами та етносами: осілими і кочовими народами, міськими та суто аграрними суспільствами й

навіть із майже первісними мисливсько-здобичницькими племенами.

Головним пріоритетом зовнішньої політики володарів Русі була консолідація східнослов'янських і неслов'янських етнічних утворень довкола провідної ролі Києва. Застосовуючи різноманітні методи поширення впливу й об'єднання племінних союзів, від завоювання і накладання данини до втягування місцевої родоплемінної знаті у міжнародну торгівлю, київські князі виявили спроможність поширити свою владу на величезну територію у Східній Європі та створити потужну військово-торговельну імперію.

Активна наступальна зовнішня політика Київської Русі сприяла встановленню тісних торговельних зв'язків її з Візантією та мусульманськими державами Близького Сходу. Про цю торгівлю в IX ст. розповідає арабський автор ібн-Хордадбех, котрий, зокрема, писав про прибуття до Багдада купців з Русі [28, с. 12].

Відомий торговий шлях «із варяг у греки», який мав ключове значення для зовнішньоекономічної діяльності руських князів, починався з варяг-скандинавів, стосунки з якими у Русі були доволі тісні. Варязькі дружини відіграли певну роль на початковому етапі формування киеворуської державності. Утім, уже у X ст. скандинави поступово розчиняються у панівній дружинній аристократії і за князювання Володимира, а особливо у часи Ярослава Мудрого, стають звичайними найманцями.

Уже в середині IX ст. Київська держава вагомо заявила про себе на тогочасній геополітичній арені. Тоді князі Аскольд і Дір здобули справжнє міжнародне визнання для своєї держави. Князювання обох можновладців (обидва загинули від рук князя Олега 882 р.) вписало яскраву сторінку в історії ранньої Русі. За князів Аскольда та Діра під їхньою владою перебували племінні союзи полян,

деревлян, дреговичів, радимичів, кривичів, в'ятичів, а також частини сіверян (з центром у Чернігові).

Вектори зовнішньої політики князів Аскольда і Діра були спрямовані переважно на південь та південний схід від Київської Русі. Головними геополітичними суперниками київських князів були тоді Хазарський каганат і Візантійська імперія. Арабський халіфат став одним із найголовніших торговельних партнерів. Цікаво, що від VIII ст. слов'янські землі поступово залучалися до грошового (монетного) обігу країн Східної Європи, основою якого у той час були арабські срібні монети — куфічні диргеми (діргеми, дірхеми). Зменшення значення останніх припадає на останню чверть X ст. Причина цього — виснаження родовищ срібла в арабських країнах, що викликало зменшення надходження диргемів на територію Русі [29, с. 65].

Але найтісніші політичні, економічні та релігійні зв'язки було встановлено між Руссю та Візантійською державою. Саме за князя Аскольда відбулося, по суті, перше хрещення Русі, за понад століття до Володимирового хрещення 988 р. Це сталося внаслідок невдалого походу Аскольда на Константинополь 860 р. Його метою, на думку академіка Г. Літавіна, було прагнення посісти гідне місце у системі тогочасних міждержавних відносин [30, с. 75]. З цієї причини руси й погодилися тоді прийняти християнство. Неспростовне документальне підтвердження факту Аскольдового хрещення Русі 860 р. знаходимо в «Енцикліці» («Посланні») Константинопольського патріарха Фотія.

Сам Фотій приписував перемогу над русами та наступне їх хрещення чудодійному втручання Богородиці, яка врятувала Константинополь від нападників. За словами патріарха Фотія, ризу ікони Богородиці помістили у море. І сталося диво: зчинилася морська буря, яка зму-

сила Аскольда відступити. Київський князь під враженням тієї події вирішив разом із дружиною охреститися. Як вважають сучасні історики, обряд хрещення русів міг відбутися десь наприкінці червня 860 р. А вже взимку 860–861 рр. в Русі запроваджено до вжитку переклади богословських книг: Євангеліє, Апостол та Псалтир. Тож Аскольдове першоохрещення йшло у парі з зародженням давньоруської писемності, яка згодом набула поширення [28, с. 11–12].

Убивство Аскольда та Діра воїнами князя Олега і захоплення останнім влади в Києві (882 р.) призвели до язичницької реакції на Русі, де християнство на тривалий час утратило позиції державної релігії. Але тимчасове повернення до язичництва князів Олега, Ігоря, Святослава Завойовника і на початку князювання Володимира Великого не перервало розвиток християнської традиції в руських землях. Християнкою була княгиня Ольга, а вже її онук Володимир остаточно запровадив в Київській Русі християнство візантійського обряду.

Християнство стало духовним фундаментом єдності руських земель. Православна церква у княжі часи справила потужний вплив на всі ділянки життя, зігравши помітну роль у стримуванні феодалських усобиць, згуртуванні князівств у протидію набігам кочівників та в активізації зв'язків Русі з країнами християнського світу, передусім із Візантійською імперією та балканськими країнами. Руська держава запозичувала найвищі форми державної організації Візантії. Русь увійшла в родину європейських держав.

Церква Київської Русі сприяла національному об'єднанню і становленню руської державності. На основі єдності православної віри зросла й етнічна самосвідомість, де церковна єдність Русі передувала й національно-державному об'єднанню. Християнське населення Київської

Русі, приходячи на богослужіння до християнського храму, чуло поминання митрополита всієї Русі і таким чином відчувало свій зв'язок із центром держави.

Завдяки християнізації Русі її столиця Київ перетворилася на одне з найвпливовіших, найзаможніших і найкультурніших міст середньовічної Європи. Особливої величі та слави Київ досяг за князювання Ярослава Мудрого. Невипадково цього великого князя називали «тестем Європи», бо династичні шлюби з Рюриковичами високо поцінювалися серед тогочасних європейських монархів. Прийняття християнства 988–989 рр. за батька Ярослава Володимира Великого викликало помітний сплеск уваги до Київської Русі у середньовічній Європі. Європейські монархи вважали за честь породичатися з київським великокнязівським родом. Яскравим свідченням вагомості ролі дипломатії Русі на тогочасній міжнародній арені стали шлюби двох доньок Ярослава Мудрого: Анни Ярославни з французьким королем та її сестри Єлизавети з королем Норвегії.

Західні мандрівники, які відвідували у той час Київ, залишили чимало захоплених згадок та відгуків про красу головного міста Русі. Відомі, до прикладу, свідчення представника Саксонської династії, єпископа Тітмара Мерзебурзького (974–1018 рр.), який нарахував у тогочасній столиці Русі аж 400 церков і 8 ринків. Насправді у тексті, ймовірно, йшлося лише про 4 церковні споруди у тогочасній столиці Русі [31, с. 574]. Для міста, котре в XI–XIII ст. мало площу до 400 га і налічувало не більше 50–60 тис. мешканців, така гігантська цифра культових споруд, ймовірно, включала й домові церкви [32, с. 17].

Не дивно, що деякі сучасники, як, наприклад, німецький хроніст і географ Адам Бременський у 70-х рр. XI ст., захоплюючись величию київської архітектури, називали Київ «сореєнователем константинопольського скипетра

і славнішою прикрасою Греції» [33, с. 221]. Плакаючи тісні релігійні та культурні зв'язки з Візантійською імперією, Русь посіла гідне місце у світі православної християнської традиції.

За словами В. Рички, «у політичній теології християнського середньовіччя ідея міського улаштування була невід'ємною частиною побудови християнського царства. Поняття “земля” і “місто” в давньоруських текстах часто рівнозначні, оскільки місто — осердя землі. Місто уявлялося подобою, імітацією, “іконою” Раю / Града Небесного і в силу цього — провіщенням вічного Града» [34, с. 104]. Тому, на переконання вченого, «уподібнення Києва Священному Граду — Єрусалиму простежується у багатьох пам'ятках давньоруської писемності і культури. Встановлюваний середньовічними книжниками культурно-історичний паралелізм між Києвом та Єрусалимом не був голосливою декларацією, а опирався на матеріалізований стараннями Ярослава Мудрого, як би тепер сказали, урбаністичний проект — переулаштування міського простору столиці Русі» [35].

Архітектурна сакралізація Києва як «священного міста» розпочалася невдовзі по прийняттю й утвердженню св. Володимиром Великим християнства на Русі, але найбільшого свого розвитку набула за його сина Ярослава Мудрого. Обидва ці володарі Русі прагнули присвятити свою країну Христу та Пресвятій Богородиці, перетворити її на «Новий Ізраїль» Господній. Із цією метою одним із перших своїх актів після прийняття святого хрещення Володимир наказує звести в Києві величний кафедральний храм на честь Пресвятої Богородиці («Десятинний»), тим самим наче символічно посвятити Київську Русь Цариці Небесній. На глибоке переконання В. Рички, ідеологія священної держави, розкриваючи символ її столиці «через ідею священного міста (Києва) і храму (святої

Софії), моделювала образ Небесного Єрусалима. “Прочитується” він і в топографії міста, що у плані утворює восьмикутник. Це сакральне число у християнській символіці означає “вічність” і співвідноситься з образом Небесного Єрусалима. Подібно до збудованого Соломоном Єрусалимського храму, де на “наріжному камені” містився Ковчег Заповіту, Софія Київська для всіх християн середньовічної Русі була серцем країни, її наріжною духовною основою» [36].

Справжній героїзм і державну велич Київська Русь виявила у боротьбі з кочовиками в IX — на початку XIII ст. У зазначений період відбувалося становлення етноплемінної та державної території Русі на чолі з Києвом. Перебуваючи на кордоні осілої землеробської цивілізації та степових кочових культур, Русь здобула чималий досвід відносин, часто прямого воєнного протистояння з хозарами, уграми, печенігами, торками, кипчаками-половцями, монголами. Оборона від хижих кочових орд — важливий чинник процесу становлення міцного державно-політичного об'єднання східних слов'ян довкола Києва.

Рятуючись від навал агресивних степовиків, слов'янське населення змушене було покидати свої поселення та переселятись углиб лісостепової зони. Головним мотивом регулярних грабіжницьких набігів кочівників була військова здобич та данина від підвладних племен. Відомо, що князь Віщий Олег звільнив сіверян від данини хозарам, які панували над слов'янськими племенами від Волги до середньої течії Дніпра [37, с. 36]. Остаточно розгромив Хозарський каганат київський князь Святослав Завойовник, захопивши столицю цієї держави Ітіль на Волзі.

Проте знищення Хозарського каганату відкрило шлях для нападів на Київську Русь інших агресивних степових орд, а саме угрів та печенігів, а згодом — половців.

На початку XII ст., як переконливо показав у своїй монографії професор М. Марченко, агресивна політика половецьких ханів набула характеру систематичних майже щорічних походів на землі Київської Русі. Так, за підрахунками дослідників, половці здійснили на Русь 46 походів, шкода від яких була значною. Крім того, окремі походи були викликані внутрішніми обставинами у феодалних князівствах Русі. «Запрошеннями» половців як союзників у бойових діях проти конкурентів за той чи інший стіл не гребували чернігівські й інші представники роду Рюриковичів [37, с. 75]. Якщо упродовж XII ст. боротьба з половцями мала хвилеподібний агресивний характер з обох сторін, то в XIII ст. сутички їх із Руссю ставали дедалі рідшими й зовсім незначними. Причину такого затухання автор монографії бачив у зміні соціально-економічного та політичного життя половців. Половецькі вежі помітно перетворювалися на постійне місце проживання поселенців, що переходили до осілого життя, основою якого ставало землеробство. Трудове життя половецького населення змінювало його побут та культуру [37, с. 129]. Багатівкове сусідство Київської Русі з кочівниками, наголошує М. Марченко, не могло обмежитися лише військовими походами, перемогами та поразками двох войовничих таборів. З огляду на об'єктивні обставини вони змушені були перебувати в економічних, культурних, сімейно-побутових та інших формах спілкування. Внаслідок внутрішніх соціально-економічних змін, які відбувалися у половецькому середовищі, а також впливу на них культури Київської Русі, кочівники поступово втрачали свої не лише войовничі риси, але й виробляли в собі нові якості культурних народів, як у їхніх розвинених в культурному відношенні сусідів. Упродовж XII — на початку XIII ст. значна частина половців прийняла від Русі християнську віру як вищу форму ідеоло-

гії феодального суспільства у порівнянні з язичництвом, яке панувало в кочівників. Взаємовплив між Київською Руссю і половцями відбувався також через родинні зв'язки та династичні шлюби. Літописи згадують десятки випадків одруження руських князів на половчанках, а у повсякденному житті процеси етнічного змішування були значно ширшими [37, с. 130].

Трагічним випробуванням для Київської Русі виявилася монгольська навала XIII ст. Дослідники відзначають особливо великий масштаб людських і матеріальних збитків, яких завдали монголи Русі: «Починаючи з доби бронзи, на терени України не раз вторгалися завойовники, що супроводжувалося грабунками і вбивствами. Але в порівнянні з попередніми епохами дана подія знайшла відбиття у писемних свідченнях очевидців. Відмінна риса деяких, особливо руських і європейських, джерел — виняткова емоційність у висвітленні руйнувань і грабунків, створює враження абсолютного винищення і сплюндрування Русі» [38, с. 188–189].

Попри героїчний опір, який чинили мешканці Русі монгольським завойовникам, руські землі були сильно спустошені, багато людей загинуло. Жертвами агресії кочівників ставали насамперед міста. Масштаб історичної катастрофи, яка спіткала у XIII ст. руські землі, рельєфно підкреслило взяття Києва ханом Бату 1240 р. Ця трагічна подія у підсумку мала вагомі історичні наслідки, позначивши собою занепад Русі, завершення її київського періоду історії.

Отже, Київська Русь із самого початку і впродовж усього свого існування відігравала надзвичайно важливу роль у системі міждержавних відносин середньовічної Європи та Близького Сходу. По-перше, Русь виконувала роль необхідної сполучної ланки у міжнародній торгівлі між Західною Європою, Візантією та арабо-мусульманським

світом. А по-друге, Київська Русь була свого роду щитом, «захисним муром» європейської цивілізації перед обличчям загрози з боку кочівників «Великого Степу».

Київська Русь як цілісний політичний і соціокультурний організм у процесі свого історичного розвитку пройшла послідовно стадії виникнення, становлення, розквіту та занепаду.

Досліджуючи політичний устрій та соціально-економічні відносини Київської Русі, О. Моця розділив весь давньоруський період на два етапи: ранньофеодальної монархії (IX–XII ст.) та феодальної роздробленості (XII–XIII ст.). Головна відмінність між двома етапами, на думку дослідника, полягала у тому, що на першому з них «основні імпульси здійснювалися зі столиці держави, а на другому ефективно розвивалися центри удільних князівств, що було типовим і для інших європейських країн. На різних східнослов'янських територіях у той чи інший час переважали монархічні або республіканські феодальні тенденції, набирали переважної ваги відцентрові й доцентрові сили, зміцнювали своє становище або ж занепадали окремі князівські родини» [39, с. 18].

Давньоруська державність, як відомо з літописів, розвинулася на базі племінних утворень східного слов'янства. Як ідеться у «Повісті временних літ», таких об'єднань було близько 15-ти. Напередодні утворення відносно централізованої Київської імперії племена перетворилися на племінні князівства. Відповідно, східні слов'яни здійснили перехід від військової демократії та вождизму до ранньофеодальної монархії.

Осердям державного об'єднання східних слов'ян став полянський племінний союз з політичним центром у Києві. Тут було перехрестя важливих торгових шляхів між Західною та Північною Європою, з одного боку, та Візантією і арабським Сходом, з іншого. Завдяки інтенсивній

міжнародній торгівлі Київ перетворився на розвинений в економічному відношенні та могутній — у воєнно-політичному центр тяжіння для довколишніх племінних союзів східних слов'ян, а також численних неслов'янських етнічних утворень.

Утім, Київ був не єдиним політичним, економічним і культурним осередком урбанізаційних та цивілізаційних процесів у східних слов'ян. Із літописів відомі також інші центри племінних союзів. Серед тогочасних міст вирізнялися своїм багатством та політичним впливом суперники Києва — Новгород, Іскоростень, Чернігів тощо. Стрімке зростання ролі міст у політичному, соціально-економічному та культурному житті східних слов'ян сприяло бурхливому розвитку ремесла та торгівлі.

На період VIII–IX ст. припадає інтенсивний розвиток феодальних відносин у східнослов'янських племен, як процес класоутворення, а також формування ранньодержавних об'єднань: на півночі з центром у Ладозі, пізніше у Новгороді, на півдні з центром у Києві та загадкова Тмутараканська Русь, яку дослідники локалізують у районі Тамані.

У парі з процесом розкладу родоплемінного ладу та феодалізацією суспільства східних слов'ян ішла активна зовнішня політика, яка супроводжувалася воєнними походами та набігами, спрямованими не лише на сусідні країни, але й на значно віддаленіші держави, як-от походи на Візантійську імперію чи узбережжя Каспійського моря. Такі воєнні походи на далеку відстань вимагали чималих організаційних зусиль, коштів та внутрішньої консолідації від східнослов'янських ранньодержавних утворень. Історичні джерела того часу фіксують надзвичайну мілітарну активність руських князів, які у цей час змагаються з Візантією та Хозарським каганатом.

Переломним у процесі державотворення у східних слов'ян стає IX ст. Тоді, власне, на світ народжується Київська Русь як потужний геополітичний лідер на просторі Східної Європи. Рушійною силою цих державотворчих процесів виступає родоплемінна аристократія: князь, бояри, дружинники, які організують систематичне стягнення данини з підвладних племен («полюддя»). Саме данина з цілих племен, а не окремих общинників, стає головною формою експлуатації.

Відчуження додаткового продукту на користь панівної верстви на місцях, приплив значних прибутків від міжнародної торгівлі, а також військова здобич уможливають появу розвиненої феодалльної ієрархії. На її чолі стояв «великий князь» («каган»), нижче сходинкою за нього у цій ієрархії були «світлі князі», очільники племінних союзів. Ще нижче за статусом йшло боярство або старші дружинники, які перебували у службових стосунках із князем, хоча нерідко в історії вони змагалися з князями за вплив і ресурси. Серед бояр існував поділ на «великих бояр», «бояр», «мужів». Окремою привілейованою верствою у Київській Русі були «гості» — іноземні купці.

Утім, основну масу населення склали особисто вільні селяни-«смерди», а також групи різною мірою залежного населення: «рядовичі», «закупи». На становищі рабів перебували «челядь» (переважно полонені) та «холопи». Із християнізацією Русі з'являється монастирське землеволодіння, а з ним і категорія залежних людей, які працювали на церковних феодалів. У містах сформувався помітний прошарок ремісників і торговців, які тяжіли до форм вічевої демократії й активно протестували проти зловживань можновладців.

Зростання політичного контролю володарів Києва, християнство і єдина церковна організація, а також жваві

торговельні зв'язки між містами й землями Русі прискорили та поглибили інтеграційні процеси серед східних слов'ян, втягуючи в орбіту інтеграції і численні неслов'янські етнічні об'єднання (тюрки, балти, фіно-угри тощо). За таких умов відбувалася певна уніфікація матеріальної та духовної культури мешканців Землі Руської. Державна організація таким чином сприяла етнічній консолідації населення Київської Русі, особливо її східнослов'янського ядра.

Проте ці етногенетичні процеси не було завершено. Протягом усього часу існування Київської Русі зберігалися помітні відмінності між Північчю та Півднем «внутрішньої Русі», що переконливо засвідчено також археологічним матеріалом [39, с. 19].

Саме ці до кінця не стерті відмінності й призвели врешті-решт до феодалної роздробленості, розпаду Київської Русі на удільні князівства, які постійно ворогували між собою. Нерідко удільні князі, аби взяти гору у братовбивчих усобицях, кликали собі на допомогу кочівників-половців, які використовували чвари між князями, щоб спустошувати руські землі.

В історичній традиції хронологічним початком доби удільної роздробленості прийнято вважати 1132 р., коли помер Мстислав, син Володимира Мономаха. Від цієї знакової історичної події внутрішня єдність давньоруських земель, аж до початку монголо-татарської навали, послаблюється.

Швидкий і незворотній процес розпаду Київської Русі на окремі удільні князівства оформлюється приблизно з другої половини XII ст. Паралельно зі становленням окремих уділів відбувався занепад центральної ролі Києва як столиці імперії Рюриковичів. Також увесь час вирували усобиці між князями, без упину тривали династичні війни за княжі столи, внаслідок яких плюндрувалися

руські землі, у тому числі за участі запрошених кочівників-половців.

На теренах Київської Русі виникла певна кількість незалежних, достатньо потужних в економічному та військовому відношенні удільних князівств. На думку історика права І. Скуратовича, про остаточний розпад Давньоруської держави у повному сенсі цього слова говорити, втім, важко. Князів продовжувала об'єднувати приналежність до однієї династії Рюриковичів, спільна культура і, що дуже важливо і на чому нечасто акцентується увага дослідників, дія спільного права [40, с. 128].

Одним із наслідків роздробленості стало об'єднання незалежних князівств у кілька груп земель з метою загальної безпеки. Перша група — це Новгородська, Псковська, Смоленська, Полоцька та Вітебська землі; друга група — Володимиро-Суздальська, Рязанська та Муромська землі.

Узагалі, дезінтеграція ранньофеодальних держав — це неминуча і закономірна стадія розвитку середньовічного соціуму, яка є характерною практично для всієї тогочасної Європи. З цього погляду, удільна роздробленість не обов'язково означала автоматичний занепад економічного та культурного життя. Коріння феодальної роздробленості крилося у царині виробничих і суспільних відносин того часу, які змінювалися залежно від розвитку продуктивності праці у панівному тоді аграрному секторі, а також у ремеслі та торгівлі. Економіка удільних князівств спиралася насамперед на натуральне господарство. Ця обставина зумовила замкненість та певну самодостатність економічного життя у межах удільних князівств, а у підсумку — слабкість господарських зв'язків між землями.

Отже, дедалі відчутніше бракувало економічних підстав для єдності Київської Русі. Зростання економічної

самостійності удільних князівств уможливило політичне незалежнення їх від Києва. У цілому, феодальна роздробленість надала шанс для розвитку окремих земель і нових регіональних центрів, а не лише Києва як столиці. Попри часті та руйнівні усобиці, тогочасні удільні князівства відзначалися своєрідними траєкторіями та рисами політичного, господарського та культурного розвитку.

Політичні та соціально-економічні відносини руських князівств у добу удільної роздробленості дуже нагадували феодальний лад тогочасної Європи, цілком вписуючись у річище загальноєвропейських форм і процесів часів Середньовіччя. Це і договірні відносини, обмеження влади монархів, територіальна децентралізація, що була близькою до засад федералізму, міське самоврядування (віче) тощо.

До найпомітніших особливостей розвитку феодалізму на землях східних слов'ян дослідники відносять його «державний» або «політичний» характер. Державі та її очільнику-князю належало верховне право роздавати землі васалам. Отже, земельні володіння у Русі було підпорядковано державі або «княжому столу». Такий порядок державного регулювання земельних відносин призводив до постійних усобиць через часту зміну «держань» волостей. Цією ж обставиною можна пояснити брак розвиненої системи «сюзерен — васал» у руських землях за часів феодальної роздробленості. Великий князь був єдиним сюзереном, а до його виключних прав належав розподіл волостей. Решта князів, які не мали права роздавання земель, були його васалами. На відміну від феодальної Європи, давньоруська влада була значно мобільнішою й постійно трансформувалась. Але ця система не поширювалася на боярські землеволодіння, які мали безумовний характер. У разі зміни влади загроза

перерозподілу земель дамокловим мечем нависала над держателями.

Відомий історик Л. Залізняк висунув цікаву версію, що так звана доба феодальної роздробленості на Русі XII ст., по суті, являла собою серію національно-визвольних воєн молодих прабілоруського, псково-новгородського та московитського етносів за незалежність від праукраїнського імперського Києва. Внаслідок цих національно-визвольних змагань імперія Русь розпалася, а монголи лише довершили цю справу. Конфлікти XII ст. та монгольська навала настільки послабили Русь-Україну, що вона стала легкою здобиччю для Польщі, Литви, а пізніше й Росії. Так, прямі пращури сучасних українців не лише втратили імперію, але і власну державність. Існуючи у бездержавному стані, вони здійснювали періодичні, але не завжди вдалі спроби утворити українську державу. Йдеться про Козацьку державу Богдана Хмельницького та його наступників, УНР початку XX ст. та ін. [14, с. 80].

Отже, процес становлення Київської Русі як відносно єдиної держави був суперечливим і тривалим, що стало цілком закономірним наслідком внутрішнього соціально-економічного та політичного розвитку східних слов'ян. До політичної інтеграції та консолідації населення Русі спричинилася ціла низка інших внутрішніх і зовнішніх чинників: територіальна, етнічна, культурна і релігійна спільність східних слов'ян, розвиток економічних зв'язків, а також у чималій мірі необхідність спільного захисту від нападів ззовні, насамперед з боку кочівницьких орд «Великого Степу».

Після розпаду Київської Русі важливим етапом в історії української державницької традиції стало створення Галицько-Волинської держави, яка за рівнем політичного, економічного та культурного розвитку не поступалася найпередовішим країнам середньовічної Європи.

Як зазначають дослідники історичної географії доби Середньовіччя, територіальні обриси Галицької Русі формувалися протягом XI–XII ст., хоча й пізніше спостерігалась активна колонізація в південно-східному напрямку – вздовж Пониззя і аж до Дніпра [41, с. 4].

Ціла низка сприятливих природних та історичних умов спричинилася до виникнення та піднесення обох цих князівств. На відміну від південних князівств Русі, Галицька та Волинська землі були вигідно розташовані на безпечній відстані від агресивних кочових сусідів. Натомість через територію обох земель здавна пролягали важливі торговельні шляхи із Західної Європи до дунайського регіону. Порівняно з іншими руськими землями географічна близькість до європейських держав, насамперед Польщі та Угорщини, дала сталу перевагу західним цивілізаційним впливам над східними. Князівські усобиці були тут нечасті й не мали таких руйнівних наслідків, як в інших руських землях. Завдяки цій обставині сюди йшли міграційні потоки з інших регіонів Русі, зокрема з Подніпров'я, а отже, князівства були забезпечені трудовими ресурсами. До того ж, регіон мав усі умови для розвитку сільського господарства: родючі ґрунти, поклади солі та розмаїті флору й фауну.

Галицькі землі у IX–XI ст. входили до складу Київської Русі. На ці терени також претендувала Польська держава. З цієї причини час від часу спалахували конфлікти за Галицьку землю між польськими королями та великими київськими князями.

Наприкінці XI ст. Галицьке князівство відокремилось від Києва. Це сталося раніше за інші землі, а саме після Любецького з'їзду князів 1097 р. У князівстві утвердилася осібна гілка панівної у Київській Русі династії Рюриковичів, яку започаткували правнуки Ярослава Мудрого князі Ростиславичі – Василько, Володар та Рюрик. Усі

галицькі землі в єдине князівство об'єднав син Володаря — Володимирко (1124–1152). Своєю столицею він проголосив Галич. Князь Володимирко виявив неабиякий дипломатичний хист у відносинах з Польщею, Угорщиною, Візантійською імперією, щоб забезпечити для своєї держави сприятливі геополітичні умови та розширити її кордони.

Син Володимирка Ярослав Осмомисл (1152–1187) належить до найвидатніших постатей української історії. За його князювання Галицьке князівство досягло найвищої могутності. Цей видатний галицький князь користувався чималим моральним авторитетом серед руських князів. Маючи від народження спадкову хворобу, Ярослав не брав участі у битвах, що було незвичайним для тих часів [42, с. 469]. Натомість, він був майстром багатородової дипломатичної гри, і, мабуть, саме за цю вправність отримав прізвисько Осмомисл. Йому вдалося зробити своїми союзниками Угорщину та Польщу й укласти з ними союзні договори. Значно менш вдалою була внутрішня політика Ярослава Осмомисла через запеклий опір з боку могутніх галицьких бояр.

Утім, вирішальний імпульс до об'єднання Галицького та Волинського князівств в єдину державу йшов від волинського князя Романа Мстиславича, який 1199 р. захопив Галич. За його князювання у Галицько-Волинській державі (1199–1205) вдалося нарешті, хоча й дуже жорсткими методами, приборкати боярську опозицію, а також здійснити переможні походи проти Польщі та Литви. А 1202 р. він захопив київський стіл, ставши великим князем, старшим серед усіх Рюриковичів. Проте під час походу на Польщу (1205 р.) Роман Мстиславич загинув. Так раптова смерть перешкодила здійсненню амбітних планів великого князя щодо відновлення єдності руських земель.

Відомий український історик С. Томашівський вважав саме Романа Мстиславича фундатором першої в історії української національної державності [43, с. 35]. Бо створене ним Галицько-Волинське князівство було більш однорідним в етнічному складі, аніж його попередниця Київська Русь, яка являла собою типову поліетнічну імперію.

Після смерті князя Романа Мстиславича настав тривалий період анархії, феодалної війни та активного втручання іноземних держав. Боярські клани та угруповання Галицько-Волинської землі зятято воювали за владу в державі, нехтуючи загальнодержавними інтересами та запрошуючи для своїх цілей війська польських та угорських феодалів.

Лише 1238 р. завдяки зусиллям містян та духовенства на чолі з князем Данилом Романовичем було відновлено єдність Галицько-Волинського князівства. Спираючись на міць відновленої держави, князь швидко повернув втрачені геополітичні позиції батька. Спершу він завдав поразки німецьким лицарям під Дорогочином (1238 р.). Потім захоплює Київ (1240 р.), проте не залишається у місті, бо виникла нова, значно серйозніша загроза зі степу — руйнівна монгольська навала.

Уже восени 1240 р. монголи на чолі з онуком Чингісхана ханом Бату взяли в облогу Київ. Кияни очолені тисяцьким Дмитром, на якого князь Данило Галицький поклав обов'язки керувати обороною міста, чинили загарбникам запеклий опір. Але 7 грудня 1240 р. монголи взяли Київ штурмом, ущент його зруйнувавши.

Унаслідок спустошливої монгольської навали Галицько-Волинська держава зазнала чималих людських втрат і руйнувань, але зберегла внутрішню автономію та державні інституції. Князь Данило Романович залишився чи не найпотужнішим руським князем, що він і наочно довів

у битві під Ярославом (1245 р.), розгромивши свого конкурента — представника чернігівської династії Ростислава Михайловича.

Того ж 1245 р. Данило Романович змушений був визнати зверхність золотоординського хана. Тоді він отримав від хана ярлик на княжіння, проте, попри формальну залежність від Золотої Орди, продовжував шукати собі союзників для боротьби з монголами. З цією метою Данило Романович навіть примирився зі своїми колишніми ворогами — Угорщиною, Польщею та Литвою, уклавши з ними союзні договори. До співпраці галицько-волинський князь також залучив володимиро-суздальського князя, скріпивши союз обох могутніх князівств за допомогою династичного шлюбу Данилової доньки з володимиро-суздальським князем Андрієм Ярославичем.

Данило Романович прагнув отримати підтримку також від тогочасного папи Римського Інокентія IV. Понтифік пообіцяв Данилові допомогу і королівську корону в обмін на укладення унії руської православної церкви з католицькою під зверхністю папи. Князь погодився заради утворення антимонгольської коаліції. Коронація Данила Романовича як галицько-волинського короля відбулася 1253 р. в Дорогочині.

Однак планам князя Данила Галицького утворити потужну міжнародну антиординську коаліцію не судилося справдитися, передусім через значні розбіжності інтересів її учасників. Угоду з Ватиканом князь скасував, не отримавши обіцяної допомоги. Зрештою після відкритого воєнного протистояння з ординцями князь Данило Романович змушений був знищити укріплення і знову визнати 1254 р. зверхність Орди над своєю державою. При цьому Данило Романович зберіг значний обсяг автономії та певну свободу на міжнародній арені. Як слушно наголошує О. Моця, північно-східні давньоруські зверхники

(передусім Олександр Невський) беззастережно орієнтувалися лише на політику нащадків Чингісхана [1, с. 56].

На терени ж Галицько-Волинського князівства не поширювалася влада баскаків Золотої Орди, які виконували щодо підкорених руських земель фіскально-воєнні функції. У князівстві було збережено місцеву адміністрацію, зокрема так звану «двірсько-вотчинну» систему управління. Князь делегував найвищому урядникові з титулом «двірського» (європейський аналог канцлера) такі повноваження, як-то керування князівським палацом та апаратом князівського домену, відправлення від імені князя судочинства. Щодо адміністративно-територіального устрою, то його основу складав поділ на волості. Головними формами землеволодіння у князівстві були: княжі державні та боярські володіння, а також землі міських та сільських громад [40, с. 129]. У загальних рисах така система була характерна для тогочасної Європи.

На завершальному етапі свого існування (кінець XIII — перша половина XIV ст.) Галицько-Волинська держава невідворотно хилилася до занепаду, будучи значно ослабленою внаслідок тиску з боку Золотої Орди, безупинних княжих усобиць і виснажливої боротьби боярських кланів та угруповань. Скориставшись ослабленням сусіда, королівства Польщі та Угорщини, а також Велике князівство Литовське дедалі наполегливіше заявляли свої претензії на спадщину Романовичів. Останнім володарем Галицько-Волинської держави був Юрій II Болеслав (1323–1340). Після його смерті Галицько-Волинське князівство втрачає свою самостійність і зникає з політичної мапи Європи.

Історичне значення Галицько-Волинської держави визначається її вагомою роллю у безперервному процесі тяглості державницьких традицій українського наро-

ду. Водночас, сприяючи західноєвропейським культурним впливам на українські землі, це державне утворення врівноважило східні візантійсько-християнські традиції, а також перешкодило поширенню золотоординських зразків державного будівництва, зорієнтованого на встановлення необмеженої деспотичної влади. Перша українська національна держава залишила по собі чималу спадщину матеріальної та духовної культури, яка справила потужний і глибокий вплив на формування державотворчих традицій українського народу.

Підсумовуючи розгляд вищезначених проблем вітчизняного державотворення періоду Київської Русі, можна зробити такі загальні висновки.

Становлення Київської Русі як середньовічної держави було, є і ще тривалий час залишатиметься предметом жвавої наукової дискусії щодо визначень історії української людності та формування її держави.

Як переконливо довів видатний український історик М. Грушевський, Київська Русь була першою українською державою, в якій пращури сучасних українців були, по суті, державотворчим етносом — географічним, політичним і духовним ядром усієї Руської землі. Та водночас Русь-Україна була середньовічною імперією з дуже строкатим поліетнічним складом, яка охоплювала землі багатьох слов'янських, балтських, тюркських, фінських етносів.

Історичне та культурне значення Русі і для слов'янських, і для численних неслов'янських народів полягає насамперед у тому, що єдина держава утворювала свого роду «рамку», всередині якої відбувались інтенсивні процеси масштабної інтеграції та консолідації всіх її етнічних компонентів. На підставі цієї єдності відбувались також і процеси релігійної та культурно-мовної міксації населення руських земель. Історична місія Русі на між-

народній арені полягала в активному захисті європейської цивілізації від агресії з боку хижих степових орд.

Осмислення тогочасних державотворчих процесів бере початок в історіософській думці Київської Русі. Давньоруські мислителі, здебільшого церковні діячі, але також і представники світської еліти прагнули усвідомити сучасну їм дійсність у межах панівної візантійсько-християнської духовної традиції. Першу відому історикам спробу осмислення місця східнослов'янської етнічної спільноти в історії можна знайти у творі «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона Київського. Русь та Київ як її духовний і політичний центр, отримавши благодатний імпульс від хрещення за волею князя Володимира 988 р., перетворюються на «Новий Єрусалим», осердя усього християнського світу. Великий князь Володимир Мономах у своєму «Повчанні» у річищі цієї теократичної парадигми розмірковує про ідею соціальної справедливості та ідеального правителя, який має уособлювати християнські найвищі цінності, вочевидь, щоб їх у повній мірі реалізувати у соціальній практиці.

Київська Русь як держава виникла, розквітла і занепадала. На руїнах цієї середньовічної феодальної імперії (очолюваної великим князем київським) склалися нові народності і нації, постали нові держави. Ці держави у різний спосіб залучали надбання своєї попередниці.

Галицько-Волинська держава стала черговим історичним втіленням державницької ідеї українського народу й важливим етапом в історії української державності. Досягнення та здобутки цієї держави були результатом її тривалого політичного, соціально-економічного і культурного розвитку. Вона увійшла до числа найпередовіших країн тогочасної Європи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Моця О.П. Київська Русь: деякі регіональні особливості державотворення й етнічного розвитку. *Археологія*. 2020. № 2. С. 52–61.
2. Шевченко Н.О. М.О. Максимович і М.П. Погодін: до історії взаємин двох учених. *Література та культура Полісся*. 2009. Вип. 48. С. 33–41.
3. Толочко П. Видатний історик України і Росії. *Київська старовина*. 1992. № 5. С. 7–14.
4. Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства. *Статті по славяноведенью*. Спб, 1904. Т. 1. С. 298–304.
5. Лебедева Ю. Внесок М. Грушевського у дослідження історії становлення та розвитку Київської Русі як держави українського народу. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2014. Вип. 25. С. 240–254.
6. Юсова Н. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930–ті — перша половина 1940-х рр.). Монографія. Вінниця: ТОВ «Консоль», 2005. 545 с.
7. Федорів І. Концепція етногенезу східнослов'янських націй у науковій спадщині Мирона Кордуби в контексті історіографічного дискурсу українських і зарубіжних учених першої половини ХХ ст. *Україна–Європа–Світ: Міжн. зб. наук. пр.* Серія: Історія, міжнародні відносини. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. Вип. 5. Ч. 1. С. 265–272.
8. Етнічні процеси у середньовічному слов'янському світі (Мат. «круглого столу»). *Український історичний журнал*. 2001. № 3. С. 1–48.

9. Залізник Л. Ранньосередньовічна версія походження українців. *Магістеріум*. 2011. Вип. 45: Археологічні студії. С. 5–13.
10. Калакура Я. Витоки української державності. Антська держава. *Українська земля і люди. Український етнос у світовому часопросторі* / Кол. монографія за ред. П. П. Кононенка. Київ: ННДІУВІ, 2011. Т. 1: Від давнини до XIV ст. 670 с.
11. Україна й українство в етнокультурних процесах: концептуальні узагальнення / Кол. монографія. Київ: НДІУ, 2018. 304 с.
12. Смолій В. А. Українська державність: історичні ретроспекції, сучасні загрози та виклики. *Вісник Національної академії наук України*. 2022. № 10. С. 26–34.
13. Ющенко П. А. Відзначення пам'ятних дат і історичних свят в незалежній Україні як засіб переосмислення історії Києворуської державності. *Вісник аграрної історії*. 2018. Вип. 23–24. С. 136–142.
14. Залізник Л. Про п'яту графу мешканців княжого Києва. *Мандрівець*. 2012. № 4. С. 79–81.
15. Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі: навч. посібник / уклад.: Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв; вступ. сл. В. Я. Тацій. Харків: Право, 2014. 344 с.
16. Бойко І. Руська правда та її вплив на становлення і розвиток української правової традиції. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2022. Вип. 75. С. 3–16.
17. Сворак С. Д. Трансформація поняття «вольності». *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2011. № 2 (53). С. 88–94.
18. Єрмолаєв В. М. Правда Руська Ярослава Мудрого: до витоків і традицій вітчизняного законодавства. *Проблеми законності*. 2015. Вип. 129. С. 3–10.

19. Гордієнко Г. М. Характер рецепцій візантійських культурних цінностей у давньоруському мистецтві і літературі. *Грані*. 2015. № 3 (березень). С. 146–151.
20. Іларіон Київський. Слово про Закон і Благодать. URL <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr01.htm>
21. Сабадуха В. О. Первоначала суспільного буття в українській філософії. *Гілея: науковий вісник: Зб. наук. пр.* Київ, 2019. Вип. 145: Філософські науки. с. 140–145.
22. Мороз С. П. Проблема держави в політико-правовій думці України XI–XII ст. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2012. Вип. 3. С. 88–96.
23. Мелешук А. А. Трансформація східнослов'янського месіанізму від філософської думки Русі до ранніх слов'янофілів. *Грані*. 2018. Т. 21. № 12. С. 26–32.
24. Ричка В. М. Про характер соціальних конфліктів у Київській Русі. *Український історичний журнал*. 1993. № 2. С. 28–35.
25. Поучення Володимира Мономаха. URL: <http://litopys.org.ua/litop/lit27.htm>
26. Бондаренко В. Д., Андрусишин Б. І. Державно-церковні відносини в українських землях періоду Київської Русі. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 18: Економіка і право. 2012. Вип. 18. С. 155–162.
27. Іщенко С. О. Володимир Мономах в українській історичній пам'яті. *Український історичний журнал*. 2015. № 1. С. 11–25.
28. Головка О. Б. Русь у міжнародному житті Європи у X–XI ст. Київ, 1994. 29 с.
29. Дем'янюк О., Пасюк І. Грошова система Волині в добу Давньоруської держави. *Християнська традиція Київської Русі: Мат. Міжн. науково-практ. конф.* (19.05.2015). С. 65–71. URL: <https://shron1.chtyvo.org.ua/>

Demianiuk_Oleksandr/Hroshova_systema_Volyni_v_dobu_Davnoruskoj_derzhavy.pdf

30. Гордієнко Д.С. Етапи та основні напрямки русько-візантійських відносин у дослідженнях академіка Геннадія Літаврїна. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка. Історичні науки*. 2013. Т. 23. С. 73–90.
31. Настенко-Капалет Л.Д. Скільки церков було в Києві XI ст. і можливі помилки перекладу «Хроніки» Тітмара Мерзебурзького. с. 572–576. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/rks_2017_21_39.pdf
32. Баженов О. Церковне (храмове) будівництво в Київській Русі в X–XI ст. С. 13–19. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Piu_2013_16_6.pdf
33. Шумило С. Уявлення про Київ як «Другий Єрусалим» у церковно-суспільній думці Русі-України. *Українознавчий альманах*. 2015. Вип. 18. С. 218–223.
34. Ричка В.М. «Київ — Другий Єрусалим» (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). Київ: Ін-т. іст. України НАН України, 2005. 243 с.
35. Ричка В.М. Чому Київ «мати градомъ руським»? *Image.ua. Міжнародний діловий журнал*. 2008. № 3. С. 108–112.
36. Ричка В.М. «Яко другий Єрусалим». Образ «священного града» в культурі та ідеології українського середньовіччя. *Людина і світ*. 1996. № 9. С. 23–27.
37. Марченко М.І. Київська Русь у боротьбі з кочовиками до монгольської навали. Київ: Вид-во «Промінь», 2012. 208 с.

38. Бабенко Р. В. Оборона міст Південно-Західної Русі під час монгольського вторгнення 1240–1241 рр. *Вісник аграрної історії: Зб. наук. пр.* 2013. № 4–5. 188–198.
39. Моця О. П. Київська Русь: держава, культура, народність. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки.* 2004. Т. 27. С. 17–21.
40. Скуратович І. М. Адміністративно-територіальний поділ і державне управління у феодално-роздробленій Русі. *Форум права: електронне наукове фахове видання.* 2018. № 2. С. 124–132. URL: <https://zenodo.org/records/1291628>
41. Аврамчук О. П. Формування території Галицької землі. *Магістеріум.* 2015. Вип. 54. С. 3–9.
42. Войтович Л. Ярослав Осмомисл: спроба портрета. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* 2016. Вип. 28. С. 468–481.
43. Зубрицький І. Степан Томашівський — дослідник державницького напрямку в українському історіописанні. *Мандрівець.* 2012. № 3. С. 32–36.

Розділ 3

**Боротьба за українську
державність
доби польсько-литовської
експансії**

Експансія Литви на землі Русі
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Lithuanian_state_in_13-15th_centuries.png#/media/Файл:Lithuanian_state_in_13-15th_centuries.png

Дослідження устрою та побуту українських земель у складі Великого князівства Литовського і Польського королівства у період до об'єднавчої Люблінської унії 1569 р. передбачає всебічний аналіз процесів, що визначали історичний розвиток Східної Європи у XIV–XVI ст. На її теренах протягом зазначеного періоду розгорнулися масштабні суспільно-політичні трансформації, що охопили й українські землі. Насамперед, вони визначалися активним розвитком такого політичного суб'єкта, як Велике князівство Литовське.

За згадками літописців, у давньоруську добу литовські племена не мали політичної організації, сплачували данину Києву і в деяких випадках ставали об'єктами військових походів князівських дружин. Однак у XIII ст. політична ситуація якісно змінилася в умовах занепаду Русі, пов'язаного із монголо-татарською навалою, і одночасного проникнення на узбережжя Балтійського моря німецьких хрестоносців.

За цих обставин на землях навколо р. Німан склалося таке державне утворення як Литовське князівство. Першим із відомих князів, який об'єднав перед серйозною зовнішньополітичною загрозою з боку Тевтонського ордену литовські племена (литва, жмудь, корсь або курони, ятвяги, прусси, земгола чи жемгала, летигола або лотиші) в єдину державу, був князь Міндовг (помер 1263 р.) [1, с. 114]. Саме він, прагнучи до об'єднання литовських земель, зумів підкорити сусідні терени, захопивши землі по верхній течії Німану; за його правління Литва розширилася за рахунок сусідніх руських земель — Полоцької та Вітебської. Переможені Міндовгом князі визнали його владу і залишилися княжити

у своїх володіннях, але вже в ролі васалів. Таким чином, Міндовг став великим князем, а близько 1240 р. під його орудою завершилося утворення Великого князівства Литовського, до складу якого увійшли Аукштайтія, Жемайтія, частина Ятвягії. За словами автора Галицько-Волинського літопису, Міндовг став «самодержцем у всій землі Литовській» [2, с. 76].

Об'єднавши у своєму складі основну частину власне литовських земель до середини XIII ст., надалі литовська ранньофеодальна держава розпочала територіальні захоплення руських земель. Міндовг уже здійснював походи не тільки на білоруські землі, а й на Смоленськ та Чернігів [3, с. 179]. На початку XIV ст. Великому князівству Литовському належала низка територій Західної Русі: князівства Полоцьке, Мінське, Вітебське, Лукомське, Друцьке.

Водночас литовська експансія поширилася і на території Південно-Західної Русі. До середини 20-х рр. XIV ст. визначилися два її головних напрямки: Галицько-Волинська Русь і Середнє Подніпров'я (Київське князівство і Чернігово-Сіверщина) [4, с. 61].

Устрій та побут українських земель у цей час відзначалися помітною своєрідністю. Зокрема, Київська земля протягом першої половини XIV ст. політично безумовно підкорялася Золотій Орді, але водночас зростав вплив Великого князівства Литовського, де поступово посилювався руський елемент. При цьому Київ продовжував залишатися найважливішим церковним центром, об'єктом боротьби за володіння давньою традиційною митрополічною резиденцією. Кожен новий руський митрополит висвячувався у Софійському соборі [5, с. 65].

На думку О. Русиної, у тогочасному устрої українських земель виразно простежуються елементи континуїтету. Якщо, наприклад, Київська земля і у давньоруський пе-

ріод, і в литовську добу зберігала свою адміністративно-територіальну цілісність, то Чернігівщина, на теренах якої ще в давньоруські часи взяли гору відцентрові тенденції, за литовських часів перетворилася на конгломерат удільних князівств на чолі з Гедиміновичами. Володіючи своїми уділами «з руки» великого князя Ольгерда, а згодом — Ягайла, ці князі залишались у сфері верховного права «господаря». Відповідно, будь-яке великокняже пожалування на Чернігівщині фактично було наданням «з волі господаря» (хоча формально, у документальному матеріалі, цей статус зафіксований лише за володіннями Федора Любартовича); переміщення князів з уділу на уділ, залежно від змін зовнішньополітичної та внутрішньополітичної кон'юнктури, були типовим явищем того часу [6, с. 18].

Устрій українських земель уже за початкових часів поширення на них впливу, а згодом і влади Великого князівства Литовського визначався загальним принципом литовських правителів: «Ми старини не рушимо і новини не вводимо», вперше сформульованим великим князем Гедиміном у XIV ст. Надалі цей принцип зумовив основний зміст внутрішньої політики Литви, впливаючи на різні сфери суспільного життя протягом тривалого часу. Так, у побуті литовських часів виразно простежуються давньоруські традиції розвитку матеріальної культури. Зокрема, нова влада не перешкоджала веденню традиційних промислів місцевого населення (полювання, рибальства, бортництва, видобутку солі), що стали основою для поширення системи ухадництва як своєрідної форми використання природних ресурсів. Стабілізація соціально-політичного життя також сприяла відновленню традиційних ремесел (гончарство, ковальство, шевство, кравецтво), поступовій активізації внутрішньої та зовнішньої торгівлі в литовську добу. Прихильність до тради-

ційних давньоруських порядків стала духовною основою подальшої підтримки місцевим населенням визвольних намірів і дій литовських князів щодо визволення руських земель з-під влади татарських завойовників.

Зазначені особливості устрою та побуту українських земель зберігалися протягом тривалого періоду їх збирання Литвою. За князювання декількох литовських правителів, кожен з яких здійснював важливі заходи щодо утвердження влади на нових територіях держави. Так, зміцнення військово-політичної могутності Литви та поширення її влади на південно-західні руські землі пов'язують, насамперед, із діяльністю великого князя Гедиміна (роки правління: 1316–1341). Варто зазначити, що розгорнутий ним наступ литовських військ на Південно-Західну Русь мав лише частковий успіх. Причиною цього була протидія Литві з боку Золотої Орди, Мазовії, Польського та Угорського королівств. До того ж, саме Велике князівство Литовське на той час перебувало під постійною загрозою нападу хрестоносців Тевтонського (Пруського) ордену. Ці зовнішньополітичні фактори зумовили компромісний характер політики великокнязівського уряду Гедиміна у Південно-Західній Русі [7, с. 15].

До часів правління Гедиміна деякі дослідники відносять перші прояви перетворення Литви із моноетнічного державного утворення на дуалістичну литовсько-руську державу, в якій руський етнонаціональний елемент здобував у ході приєднання нових руських князівств щораз більшу перевагу над литовським. Зокрема, на цьому моменті наголошував Д. Зубрицький: «Всюди під іменем литовці я розумію також і русинів, тому що обидва народи були в той час тісно пов'язані між собою, а серед литовських бояр знаходилося більше бояр руських, ніж литовських, і всі вони вживали мову руську» [8, с. 259].

З метою уникнути термінологічного непорозуміння й застерегти від ототожнення етнімічного та політонімічного змісту назв «Литва», «литовці» Д. Зубрицький навіть запропонував вживати політонім «литво-руси». Однак зазначене термінологічне нововведення не набуло поширення в історіографії. Таким чином, уже за часів правління Гедиміна Велике князівство Литовське почало набувати ознак дуалістичної – литовсько-руської держави.

Зростаючи за рахунок західно-, а згодом і південноруських земель, Литва водночас переймала їх більш високу культуру, сприймала побут і досвід політичної організації. Це обумовило поступове зближення литовської та руської знаті, «ослов'янення» литовських князів, які одружувалися з руськими князнями й бояринями, переходили у православну віру, переймали місцеву мову, побут та звичаї [9, с. 132].

Надалі, скориставшись послабленням Галицько-Волинської Русі, Литва почала поступово поширювати свою владу на нові території, що раніше перебували у складі Давньоруської держави. 1340 р. син Гедиміна Любарт став княжити на Волині й у Галичині [10, с. 42]. Як зазначав М. Грушевський, поштовх до цього дали волинські бояри, вступивши у дипломатичні відносини з Любартом, а безпосереднім приводом стала смерть останнього галицько-волинського правителя Юрія-Болеслава. Після одруження з сестрою останнього нащадка династії Данила Галицького Любарт став законним правителем частини Волині. Прагнучи утримати у своїх руках галицько-волинську спадщину, Литва одночасно розпочала і збирання східних українських земель [11, с. 3].

Однак перші успіхи Литви ще не означали повного повалення золотоординського панування на руських землях. У 1340-х–1350-х рр. литовські князі мусили визнавати залежність від Золотої Орди й сплачувати їй

данину. Відповідно, на опанованих Литвою українських землях встановлювалося двовладдя типу васальної залежності місцевих князів від вищого сюзерена — Золотої Орди чи регіональних татарських правителів. Зокрема, це мало місце у Києві, де на той час правив князь Федір під контролем татарського баскака. Як зазначає В. Борисенко, перебування князя у Києві свідчило про існування Київського князівства та поширення його влади (під зверхністю татар) на всю Київську землю [12, с. 269].

Далекосяжні політичні плани наступника Любарта, великого литовського князя Ольгерда Гедиміновича (роки правління: 1345–1377), зустріли скоріше співчуття, ніж протидію українського населення, що сподівалося таким чином звільнитися від більш обтяжливої залежності від монголо-татар. У 1350-х рр. тривало поширення литовського впливу на Волинь і Подніпров'я, в результаті якого зазначені території, а також Чернігово-Сіверщина, були приєднані до Литви. Характерно, що цей процес відбувався майже без збройної боротьби [13, с. 13].

Відносно мирний характер приєднання до Литви південноруських земель визначався тим, що просування литовців було пов'язане не тільки із захопленням територій, а й зі встановленням взаємовигідних стосунків із пануючою верхівкою на цих землях, що добровільно визнавали литовську зверхність. Так, наприклад, наприкінці 1361 — на початку 1362 рр. київський князь і місцеве боярство добровільно визнали владу Ольгерда, надавши йому допомогу у просуванні на схід. Збройне протистояння у боротьбі за українські землі відбувалося переважно між литовцями та іншими чужинцями — претендентами на спадщину Київської Русі.

Ще однією специфічною рисою інкорпорації земель Південно-Західної Русі до складу Литви у 1350-х–1360-х рр. було узгодження цього процесу з Ордою,

тобто існування політичного порядку, заснованого на договірних засадах з монголо-татарами у формі кондомініуму (сумісне володіння однією територією двома або кількома державами), що передбачав збереження залежності опанованих Литвою територій від татар [14, с. 154].

Як зазначає академік В. Смолій, наявне у назві Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського означення «Руське» стосувалося східнослов'янських земель, які істотно переважали власне Литву. Варто наголосити, що інкорпорацію було здійснено на договірних засадах. Київські землі мали своє регіональне право, зафіксоване спеціальними привілеями: в них домінувала руська мова, яку вживали у документах та державних актах Великого князівства Литовського, карбувалася власна монета. Невипадково М. Драгоманов розглядав Велике князівство Литовське як самобутню федерацію східноєвропейських народів [15, с. 29].

П. Радько вказує, що зі входженням українських земель до складу Великого князівства Литовського відбулися суттєві зміни у механізмі реалізації місцевого самоврядування:

— державна влада сконцентрувалася в руках великого литовського князя і була майже необмеженою, а місцеві князі виступали тільки дорадниками і виконавцями його волі;

— великий князь розпоряджався всіма військовими силами й матеріальними засобами держави. Землю міг одержати тільки той, хто виконував військові обов'язки. Саме таким методом Велике князівство Литовське запроваджувало на українських землях феодалні відносини;

— хоча українські землі і користувалися самоуправлінням, проте воно поширювалося тільки на господарські відносини, суд, релігію, але в жодному разі не на держав-

ну адміністрацію. Саме в названих сферах життя литовці «старовини не зачіпали, а новини не вводили»;

— литовський князь Ольгерд усунув у головних українських центрах українських князів і замість них призначив намісниками своїх синів та родичів [16, с. 9].

Законодавчі акти Великого князівства Литовського в період до укладення Литовських статутів мали на меті закріпити основи суспільного й державного ладу, особливо права та привілеї шляхти, установити правові відносини між різними суспільними станами, а також порядок відносин між суспільством і державою. Вони базувалися на традиціях звичаєвого права й першого писаного давньоруського збірника законів — «Руської правди» (перша редакція укладена близько 1036 р.), проте мали помітне релігійне забарвлення, характерне для середньовічної Європи [17, с. 226].

Отже, збирання українських земель Литвою стало важливим джерелом формування того своєрідного «литовсько-руського» суспільно-політичного устрою, який зберігався до початку доби Речі Посполитої, зумовленого укладанням Люблінської унії 1569 р. Водночас варто зазначити, що уже в литовську добу було закладено фундамент суспільно-політичної системи і визначено ті основні тенденції, що не тільки сприяли укладанню унії між Литвою та Польщею, але й визначили низку напрямів подальшого розвитку українських земель. Окреслімо ці тенденції детальніше.

Важливою складовою функціонування державно-правової системи за часів Великого князівства Литовського, пізніше перейнятої і за доби Речі Посполитої, стало запровадження у повсякденну практику кодифікованих завдяки ухваленню Литовських статутів норм права. Після інкорпорації Волині, Чернігово-Сіверщини, Брацлавщини, Київщини до складу Великого князівства Ли-

товського, українське право продовжувало розвиватися у нових соціально-економічних і політичних умовах. Період XV–XVI ст. для більшості східноєвропейських держав, зокрема і для Великого князівства Литовського, характеризувався загальною кодифікаційною тенденцією. Під час систематизації звичаєвого права вводилися нові правові положення та конструкції. Литовські статuti 1529, 1566, 1588 рр., котрі були офіційно затверджені вищими органами влади Великого князівства Литовського, на українських землях мали широке застосування у судових органах під час розгляду та вирішення ними справ, зокрема цивільних. Основним їх джерелом була «Руська правда» [18, с. 13].

Інша тенденція історичного розвитку, що знаходить виразний вияв на українських землях, які увійшли до складу Литви і Польщі, а згодом — Речі Посполитої, характеризується поширенням на цих територіях системи міського самоврядування. Відома в різних країнах Європи під назвою «магдебурзького права», вона сприяла відновленню активного розвитку міст, завдяки чому стала складатися нова соціальна верства — міщанство.

Після переходу українських земель під владу Литви та Польщі магдебурзький привілей надавали великі литовські князі та польські королі. У науці досі залишається дискусійним питання щодо першого українського міста, яке одержало його. У новітній вітчизняній літературі таким визнано галицько-волинське місто Сянок (1339 р.). Масово українські міста стали отримувати магдебурзьке право у другій половині XIV — першій половині XV ст.: Львів (1356 р.), Тереховля (1389 р.), Самбір (1390 р.), Кременець (1438 р.) та інші.

Характерно, що одним із наслідків укладання Люблінської унії стало подальше зростання кількості українських міст із магдебурзьким привілеєм. Так, вже до кінця XVI ст.

магдебургія була введена у таких українських містах, як Крупіль (1570 р.), Мовчанів (1576 р.), Ямпіль (1578 р.), Бишів (1581 р.), Черняхів (1583 р.), Корсунь (1584 р.), Переяслав і Брусилів (1585 р.), Біла Церква (1588 р.), Чигирин (1589 і 1592 рр.), Паволоч (1589 р.), Пирятин і Мошни (1592 р.) [19, с. 11].

Відповідно до принципів магдебурзького права міське населення звільнялося від юрисдикції урядової адміністрації (феодалів, воевод, намісників) та керувалося власним виборним органом — магістратом — на чолі з бургомістром і ратманами (радниками). Магдебурзький привілей дозволяв міщанам утворювати свою самоврядну громаду, до складу якої входили містяни, але лише ті з них, які мешкали поза межами земельних ділянок, що належали єпископу чи княжому замкові [20, с. 258].

На процес входження українських земель до складу Великого князівства Литовського вагомий вплив справляв такий важливий чинник, як збройне протистояння у боротьбі за українські землі між Литвою та іншими претендентами на спадщину Київської Русі. Вже у перші десятиріччя проникнення на руські землі литовські правителі на шляху реалізації власних територіальних інтересів зіткнулися з аналогічними політичними прагненнями польських можновладців. Коли 1340 р. Любарт став галицько-волинським князем і королем Руського королівства, польський король Казимир III Великий негайно зайняв Перемишльську землю, а потім захопив і Львів. Польський хроніст італійського походження Алессандро Гваньїні так оповідав про це: «1340 р., Казимир збройно вдерся на Русь і захопив місто Львів, столицю цієї землі, та вивіз звідти незмірні скарби. Потім він рушив до Володимира на Волинь і, сплюндрувавши його, повернувся зі своїм військом до Кракова. Знову ж, зібравши біль-

ші війська, він рушив на Русь і підкорив своїй державі ці провінції з містами, як-от: Перемишль, Галич, Ловіч, Сянок, Луков, Володимир, Любачів, Теремовля, Тустань та багато інших... Потім, 1348 р., Казимир повів свої війська на Русь і ті замки, котрі ще не взяв, підкорив собі. А після того, як Казимир виїхав з Русі, перемишльський староста Дашко, якого Казимир поставив намісником, і Данило Острозький таємно привели татар до Руських країн; а коли ті прибули з великим військом, воювали проти королівських князівств...» [21, с. 24].

Отже, вже з 1340 р. розпочалася багаторічна суперечка Литви та Польщі за спадщину галицьких королів, що стала складовою ширшого збройного протистояння у боротьбі за спадщину Київської Русі. Пізніше Любарт завоював Володимир, Кременець, Белз. Зайняті ним міста він утримував за собою, проте відвоювати у поляків Львівську і Перемишльську землі не зміг. 1366 р. він переніс столицю до Луцька. Реконструкція цього волинського міста продовжилася і після того, як 1370 р. Казимир III помер і війна припинилася [22, с. 144].

Легкість, з якою Литва зуміла поширити свою владу на величезну територію, що значно перевершувала її власні розміри, насамперед була зумовлена спільними геополітичними інтересами. Головним завданням литовських та руських земель на той час був захист від спільного ворога. На півночі ним був Тевтонський орден, на півдні — Золота Орда, які загрожували самому існуванню балтійських та слов'янських народів.

Литовський політичний центр зумів використати об'єктивно існуючі на руських землях тенденції до об'єднання, що були підготовлені всім попереднім ходом соціально-економічного розвитку цих земель. Політичне об'єднання сприяло припиненню феодалних чвар, посилювало можливості оборони від зовнішніх ворогів.

Зазначені обставини призвели до того, що Литва розширювалася переважно мирним шляхом, що відрізняло її політику в порівнянні з Польщею. Найчастіше механізмом литовської експансії поставало укладання «ряду» — договору з феодалами руських земель, яким гарантувалося збереження їхніх традиційних прав та привілеїв. Використовуючи бажання всього суспільства звільнитися від ординського іга, місцеві феодали охоче йшли на угоду з Литвою. На думку деяких дослідників, саме місцеве боярство вирішило долю не тільки білоруських, але й українських земель. Його підтримка забезпечила подальший успіх литовського уряду [5, с. 70].

Таким чином, у Великому князівстві Литовському в середині XIV ст. склалася дуже своєрідна суспільно-політична ситуація, коли програму об'єднання руських земель висунув іноетнічний політичний центр. Звичайно, Київ, який водночас залишався й церковним центром, відігравав, як стародавня столиця Русі, велику роль у планах литовських керманів.

На противагу Литві політика Польщі щодо Русі мала кардинальні відмінності: з перших років свого проникнення до Галичини та інших руських земель розпочала проведення курсу, спрямованого на уніфікацію місцевих порядків відповідно до загальнопольських норм. Так, у початковий період перебування Галичини у складі Польського королівства короткий час ще діяли суди, які були організовані у часи Київської Русі та продовжували функціонувати у Галицько-Волинській державі. Проте надалі у ній стрімко поширилися польські суди (земські, гродські, підкоморські), які мали становий характер і остаточно не були відокремлені від адміністративних органів. Характерною рисою функціонування польської судової системи у Галичині була дискримінація галицьких українців, що виявляла-

ся в обмеженні використання української мови в судах, усуненні місцевих суддів із суддівських посад тощо [23, с. 48].

Варто також зазначити, що далеко не завжди входження руських земель до складу Русько-Литовської держави або Польщі значило повне їх звільнення від ординського гноблення. Зокрема, 1357 р. римський папа Інокентій VI дорікав польському королю Казимиру III, що той сплачує данину «татарському королю» із земель, віднятих у «схизматиків». Грамота 1357 р. подільського князя Олександра Коріатовича вказує на конкретні види данини, яку доводилося сплачувати: «коли всі земляне ймуть давати дань оу татары, то серебро имеют тако же тии люди дати». У відомому ярлику 1393 р. хана Тохтамиша князю Ягайлові сказано: «што mezi твоее земле суть княжения, волости давали выход Белой Орде, то нам наше дайте». В іншому ярлику Тохтамиша він, вже вигнаний Тамерланом із Сарая, відмовляється на користь князя Вітовта від верховних прав Золотої Орди на землі Великого князівства Литовського разом «з виходы и данми». У переліку названих були Київська, Волинська та Сіверська землі, а також Поділля. Водночас варто зазначити, що навіть набагато пізніше, у середині XV ст., ординські «даруги» збирали «ясак» із цілого ряду міст Київської землі [5, с. 71].

Наведені факти свідчать, що приєднання українських земель до Литовсько-Руської держави (як і входження частини територій до Польщі) не призвело до їх негайного звільнення від зверхності Золотої Орди. Однак поступово данина перетворювалася на відкуп, який практикували багато держав для запобігання нападам кочовиків (зокрема, Річ Посполита навіть у XVII ст. продовжувала відкупатися від нападів Кримського ханства). З наведеного вище фрагмента тексту грамоти князя Олександра

Коріатовича стає зрозуміло, що данина виплачувалася Орді вже не регулярно, а, так би мовити, на випадок необхідності.

Про певну залежність Київського князівства від ординських ханів у перші часи після його приєднання до Великого князівства Литовського свідчить тамга на перших типах монет, що їх карбував князь Володимир Ольгердович, як один з атрибутів визнання верховної влади хана. Втім, воно мало, швидше, формальний, символічний характер, ніж реальний. Але й неповна ліквідація ординського гноблення сприятливо позначилась на розвитку українських земель і конкретно Києва другої половини XIV ст. [5, с. 72].

Рубежем, який ознаменував визначальну роль Литви у боротьбі проти Золотої Орди, стала битва на Синіх Водах 1362 р. О. Русина, зупиняючись на усталених трактуваннях названої історичної події, притаманних українській медієвістиці, слушно зазначає, що вони мають під собою доволі хиткий джерельний ґрунт. Зокрема, дослідниця вказує, що найчастіше прийнято ототожнювати Синю Воду з р. Синюхою. Однак переконливих підстав для цього бракує, тому не дивно, що М. Грушевський надавав перевагу іншій річці, Сниводі, а Ф. Брун і П. Клепатський вказували на звістку С. Сарницького про те, що Синьою Водою зветься лиман при гирлі Дніпра. А далі вона підсумовує: «Додамо до цього Синьоводськ із Галицько-Волинського літопису — Руської правди, і ми втратимо всіляку певність щодо локалізації битви, виграної Ольгердом 1362 р.» [24, с. 131].

Л. Баженов, проаналізувавши низку історіографічних версій щодо місця Синьоводської битви 1362 р., визнає їх право на існування та прихильників, але зазначає, що вони не дають головної відповіді на запитання, де саме зазначена битва насправді відбулася. Водночас в історіо-

графії наявна суцільна «біла пляма» щодо наших знань про хід самої битви. Літописи, хроніки й інші джерела тільки фіксують, що Синьоводська битва відбулася, але не дають докладних відомостей про її перебіг. Одним із перших серед вітчизняних дослідників надав загальну реконструкцію та плани битви на Синіх Водах М. Грушевський. Проте його бачення ходу битви, згодом перейняте послідовниками, більше будувалося на загальних знаннях про воєнну тактику Великого князівства Литовського за доби Середньовіччя, ніж на реаліях самої битви [25, с. 29].

Аналізуючи зовнішньополітичну ситуацію напередодні Синьоводської битви, варто зазначити, що станом на 1362 р. Литва приєднала до своїх володінь, крім Волині, частину земель Чернігово-Сіверщини й, таким чином, безпосередньо вийшла на кордони Золотої Орди. Подальший наступ литовського війська на землі, що перебували під владою Орди, був реалізований у двох походах: першому, спрямованому на південь Дніпровсько-Донського межиріччя — аж до гирла Дону і Азова, і другому, що досяг гирла Дніпра та Південного Бугу, під час якого і відбулася Синьоводська битва.

Про чисельність військ, які брали участь у битві на Синіх Водах, достеменно невідомо. За приблизними оціночними даними, що потребують подальшого уточнення, золотоординське військо нараховувало близько 25 тис. воїнів, приблизно стільки ж налічувалося у складі війська князя Ольгерда. Сильною стороною війська Великого князівства Литовського була наявність у ньому постійної кінноти, служба в якій була обов'язковою для кожного феодала-землевласника. Багаті ж феодали повинні були озброїти (кожен за свій рахунок) кінний загін під власним прапором (корогвою). Тому ординці не змогли скористатися своєю перевагою — численною

кіннотою, оскільки литовці мали свою — і легку, і важко-озброєну, на кшталт лицарської. Причому власне литовці становили приблизно половину кінних військ. Другу половину і майже всю піхоту війська князя Ольгерда склали загони українських та білоруських удільних князів, які й керували своїми полками під час походів та битв.

Під час Синьоводської битви 1362 р. спільними зусиллями литовсько-руських сил було завдано нищівної поразки потужному золотоординському війську. Ця битва мала велике значення для розвитку воєнного мистецтва та застосування новітньої тактики ведення бойових дій. По-перше, князь Ольгерд використав нову схему розташування литовсько-руського війська, що суттєво поліпшило маневрування силами на полі бою, а також прикриття полками флангів і тилу, й убезпечило від проведення татарами маневру охоплення, позбавляло їх можливості оточити військо князя. По-друге, це дало можливість русько-литовським лучникам вести перехресну стрільбу з флангів, що значно підвищило її ефективність і позбавило противника можливості маневру на полі бою. Все це дозволило майже повністю оточити і розбити ординські загони [26, с. 111–112].

Як наголошує Ф. Шабульдо, історичні джерела, хоч і опосередковано, свідчать, що події 1362 р. спричинили визволення населення Центральної України від обтяжливої регулярної данини Золотій Орді та безпосереднього політичного контролю з її боку. Межі ж територіальних володінь Ординської держави внаслідок Синьоводської битви були відсунуті до прибережної зони у пониззі Дністра і Південного Бугу, а на Дніпрі — до його порогів. Безпосереднім результатом розриву ланцюга золотоординської неволі було остаточне закріплення Київщини, Волині, більшої частини Поділля та Чернігово-Сіверщини у складі Великого князівства

Литовського. Його державні кордони на півдні дійшли до гирла Дніпра і Дністра, а на південному сході — до Ворскли і Тихої Сосни. Надалі Велике князівство Литовське утримувало набуті території, що створювало більш сприятливі умови для їх заселення і господарського освоєння землеробським населенням Середнього Подніпров'я. У культурно-історичному контексті зміни, що постали після 1362 р., означали закінчення понад столітньої епохи штучно насадженої ізоляції українських земель від контактів із західним світом. Приєднання основного масиву українських земель до Великого князівства Литовського на початку 1360-х рр. не тільки надало нового імпульсу його інтеграційній політиці на Русі, а й невдовзі визначило геополітичну переорієнтацію цих теренів зі Сходу на Захід [27, с. 21–22].

Перемога на Синіх Водах сприяла подальшому зростанню ролі Великого князівства Литовського у боротьбі проти Золотої Орди на українських землях. Зокрема, з 1362 р. до 1384 р. київський удільний князь Володимир Ольгердович здійснив низку вдалих походів проти Орди і відтіснив її. Саме тоді між Дніпром і Дністром було побудовано три лінії укріплень, одна з яких проходила через Канів, Черкаси, Звенигород, Брацлав, Вінницю. [28, с. 23].

Після перемоги на Синіх Водах настає період, що може бути визначений як «обрусіння» литовських правителів (1362–1385 рр.), коли, як вважають деякі дослідники, Литовська держава у політичному відношенні фактично формувалася за зразком Київської Русі. На цьому, зокрема, наголошує Н. Шевченко, вказуючи на те, що сучасні історики пояснюють успіхи литовської експансії XIV ст. на руські землі насамперед підтримкою місцевим населенням об'єднавчої політики литовських князів. Останні зуміли не тільки гарантувати Західній та Південно-За-

хідній Русі політичну автономію, а й стати інтеграторами давньоруської політичної і культурної спадщини, та розглядалися русинами як продовжувачі традицій київських князів. Історики констатують, що русини на засадах політичної та духовної співпраці з литовцями були долучені до процесу розбудови класичних європейських інститутів влади (станово-представницької монархії, парламентської республіки з шляхетською демократією). Ба більше, до кінця XV ст. вони зберігали політичну автономію у складі цієї держави, отримавши можливості для розвитку політичних традицій давньоруського періоду, самобутньої культури і власної мови, оскільки державною була руська мова (староукраїнська та старобілоруська) [29, с. 30–31].

На думку Л. Войтовича, на руських землях (на теренах колишніх Київської, Чернігівської, Переяславської, Волинської, Галицької, Полоцької, Турівської, Смоленської земель) зазначені процеси розгорталися в умовах боротьби за збереження залишків власної державності й супроводжувалися поступовою їх втратою через інкорпорацію до складу сусідніх держав та зростаючим тиском католицизму. Дослідник вважає, що до укладання Кревської унії 1385 р. більшості українських і білоруських князівств вдалося відстояти суверенітет. Причому прихід до влади в окремих руських князівствах Гедиміновичів, за допомогою яких була подолана частково або повністю залежність від Орди, тільки посилив цю боротьбу. З перемінним успіхом тривало змагання за галицьку спадщину, при цьому формально суверенітету цієї території ніщо не загрожувало, адже Угорщина і Польща розглядали її як королівство, на успадкування якого вони претендували. Великим князем титулував себе Любарт Гедимінович на Волині (титул засвідчений писемними пам'ятками). Також князь Любарт, не питаючи згоди великого кня-

зя литовського Ольгерда Гедиміновича, послав грамоту про підпорядкування церков Волині київському митрополитові [30, с. 561].

На князівський стіл певної руської землі литовці найчастіше саджали представників власної династії Гедиміновичів, які повинні були сплачувати данину та вирушати у похід за наказом великого князя литовського. Досить швидко удільні князі зближувалися з місцевим боярством і ставали (в тій чи іншій мірі) виразниками інтересів відповідних руських земель. До проявів цього процесу можна віднести прийняття багатьма Гедиміновичами православ'я, а також численні русько-литовські династичні шлюби.

Наявність у литовській державі величезного масиву руських земель створила умови для подальшого існування тенденцій до об'єднання всіх руських територій у Великому князівстві Литовському, з чим змушені були рахуватися литовські князі, використовуючи їх у своїх інтересах.

У XIV ст. майже не відбулося змін у статусі місцевого населення. Провідній соціальній верстві — боярам — були залишені родові землі. Було збережено адміністративно-територіальний поділ і систему відносин власності, що існували за Київської Русі, відповідно до яких основними територіальними одиницями й об'єктами права власності були «землі»: володіння великого та удільних князів, які ще називалися «княжими волостями», «державами», «панствами» тощо [31, с. 71].

Перехід українських земель під «іноземну зверхність» спричинив розповсюдження на них литовського та польського державного устрою й супроводжувався активною «надавчою» політикою литовськими та польськими володарями наблизенням до них представникам боярських прошарків земель, посад, прав і привілеїв.

Поширення литовських стандартів політичної свідомості на українські землі знайшло вияв у відношенні до землі як особистої князівської, а отже і державної власності, а тому отримання її боярином свідчило про високий рівень прихильності до князя та накладало певні зобов'язання (військова служба, господарські повинності) з одночасним збереженням привілеїв, подекуди з урахуванням конфесійної приналежності боярина або магната [32, с. 14].

Не втручалися правителі Литви й у громадсько-політичні відносини, що склалися на українських і білоруських землях раніше. Зокрема, не порушували прав українських міст, а також не прагнули закріпостити вільних смердів (орендарів, дрібних землевласників, т. зв. «слуг путних», як називали селян, котрі несли службу з охорони шляхів і кордонів, ремісників), яких було чимало й які відігравали помітну роль не лише в економічному, а й у суспільно-політичному житті, не порушували прав духівництва та православної церкви [33, с. 145].

У 1360-х–1380-х рр. на руських теренах зберігався традиційний адміністративно-територіальний поділ на князівства та землі. Також залишилася стара система управління, в якій лише місцева князівська династія Рюриковичів поступилася литовській династії Гедиміновичів. Водночас місцеві князі зберігали свої володіння, активно запрошувалися правителями Великого князівства Литовського на державну службу. Правовою основою Литовської держави стала «Руська правда», офіційною державною мовою залишилась давньоруська (старослов'янська) мова. Також литовці запозичили досвід Київської Русі у військовій справі, фортифікації, податковій системі тощо. З огляду на це створювалася ілюзія продовження давньоруської держави [34, с. 172].

Однак подібна ситуація зберігалася відносно недовго. У 1380–1381 рр. Велике князівство Литовське охопила політична криза. Гедиміновичі розкололися на два табори, один з яких очолював великий князь Ягайло, другий — князь Кейстут, а після вбивства останнього 1382 р. — його син князь Вітовт. Як зазначає О. Масан, конфлікт між ними не можна розглядати лише як боротьбу за верховну владу, хоча для середньовічних держав це було звичайною справою. Однак у Литві йшлося про інше, тим паче, що великий князь Ольгерд ще за життя призначив своїм спадкоємцем Ягайла, який і дістав верховну владу після смерті батька 1377 р. Покійний великий князь передбачав, що у Литві й надалі існуватиме діархія в особах Ягайла і його дядька Кейстута, з чим останній цілковито погоджувався, призначивши своїм наступником Вітовта [35, с. 109].

Можливо, Ольгерд убачав у язичникові Ягайлі діяча, здатного вберегти литовців від поступової асиміляції їх русько-православною більшістю населення Велико-го князівства Литовського. Зазначена тенденція стихійно набувала поширення у вищих верствах литовського суспільства, включаючи саму династію Гедиміновичів, чимало представників якої були вже православними і «рутенізувалися» (свідченням чого, зокрема, був перехід окремих Гедиміновичів на службу до московського великого князя).

Зрозуміло, що Ягайло і його прибічники розглядали зазначену проблему не стільки в етноконфесійній, скільки у політичній площині, адже для них було важливим насамперед утримання влади та її радикальне зміцнення. Об'єктивно це вимагало певної суспільної модернізації через запровадження більш сучасних державно-політичних та ідеологічних моделей, які використовувалиправлячі еліти сусідніх держав.

Судячи з розвитку подій, у прибічників Ягайла поступово визріло розуміння необхідності вибору шляхом прийняття або східно-православної, або західно-католицької моделі суспільно-політичного устрою. Варто взяти до уваги, що в лавах цієї партії була група руських князів, яка здавна орієнтувалася на Польщу: двоюрідних братів Ягайла, подільських Коріатовичів [36, с. 122–123]. Старші з них, Юрій та Олександр (католик), підтримували тісні відносини з польським королем Казимиром III, який передав за ленним правом у володіння Володимирську землю, здобуту ним 1366 р., саме Олександрю Коріатовичу. Костянтин Коріатович, брат і наступник останнього на Поділлі (приблизно з 1380 р.), продовжував орієнтуватися на Польщу і, крім того, під час політичної кризи підтримував великого князя Ягайла у його боротьбі проти Тевтонського ордену. Співправителем Костянтина був його молодший брат Борис, який взяв особисту участь у підготовці Кревської унії [35, с. 111].

1385 р. великий литовський князь Ягайло підписав з Польщею Кревську унію, за якою Литва мала стати складовою частиною Польщі та прийняти католицизм як державну релігію. Унія скріплювалася на династичному рівні, оскільки Ягайло одружувався з польською королевою Ядвігою та проголошувався польським королем.

Найбільш суттєвим пунктом Кревської унії вважається 7-й, який містив обіцянку Ягайла прилучити («applicare») Литву і Русь до Польського королівства. Зміст цієї обіцянки й особливо тлумачення терміну «applicare» викликали тривалу дискусію, яка не закінчилася до нашого часу. Однак немає сумніву в тому, що ні прибічники великого князя Ягайла, ні малопольські можновладці не мали чіткої уяви і твердого плану стосовно методів та шляхів прилучення Литви і Русі до Польщі. Це добре видно з подальших кроків Ягайла як польського короля: він утвер-

джував свою владу у Великому князівстві Литовському суто феодальним шляхом, вимагаючи від удільних князів складення васальної присяги, що закріплювалося присяжними грамотами [11, с. 466–468].

Деякі заходи, спрямовані на запровадження польських зразків управління, після укладання Кревської унії проводилися лише в особистих володіннях Ягайла, тобто Вільнюському уділі. В інших землях Великого князівства Литовського жодних змін не відбувалося доти, доки за справу не взявся князь Вітовт, однак його діяльність була спрямована на зміцнення Литви, а не поглинання її Польщею. На думку О. Масана, глибоко помиляються ті історики, які твердять, ніби передбачене актом Кревської унії прилучення Великого князівства Литовського до Польщі означало повне скасування литовської державності. Така обіцянка Ягайла була лише «віртуальною» платнею за титул польського короля і не більше [35, с. 114–115].

Однак, оскільки литовські та руські магнати побачили у Кревській унії реальну загрозу власній владі, щодо унії оформилася потужна опозиція на чолі з братом Ягайла князем Вітовтом. Під тиском шляхетської опозиції Польща змушена була 1392 р. визнати за Литвою права широкої автономії. У внутрішньодержавних питаннях Литва залишилася суверенною, проте в зовнішній політиці вона змушена була діяти в контексті польських інтересів [34, с. 173].

Деякі польські дослідники (зокрема О. Халецький), торкаючись питання про інкорпорацію Великого князівства Литовського до королівства Польського, вважають, що Кревський договір був лише вступним документом, який формально ще не призвів до політичних перетворень. При цьому варто зазначити, що постанова Кревської унії була сформульована достатньо загально та лаконічно, що створювало можливості для різноманітних

її інтерпретацій. Осмислюючи цю проблему, польський історик С. Закшевський зазначив, що теорії про інкорпорацію Великого князівства Литовського до складу Польщі базуються лише на формальній стороні трактатів з їх дослівним трактуванням, що суперечить фактам, згідно з якими литовська держава ніколи не переставала існувати. Різничитання спричинила нечіткість сформульованих у рішеннях Кревської унії положень щодо підпорядкування обох держав одному правителю, який регулював їхні відносини в силу своєї влади [37, с. 152].

Подібних висновків доходили й українські історики. Так, М. Грушевський вважав, що пункт про інкорпорацію земель Великого князівства Литовського до складу Польського королівства як звичайних коронних провінцій був продиктований польською стороною послам Ягайла у Крево. Вирішуючи проблему нечіткого формулювання позицій договору, історик намагався встановити їх розуміння поляками на основі змісту присяжних грамот удільних литовських князів, виданих Короні та королівській парі Ягайла й Ядвіги. З іншого боку, він вказував на можливе нерозуміння литовською стороною всієї глибини своїх зобов'язань перед Польщею [11, с. 137].

Після укладання Кревської унії спостерігається поступова втрата українськими землями залишків своєї автономії (1385–1480 рр.). Зокрема, це доводить аналіз таких документів, як земські привілеї шляхти, що закріплювали її особливий статус у суспільстві. Зі шляхетських привілеїв зазначеного періоду до нас дійшли такі: Владислава II Ягайла (1387 р.), Городельський (1413 р.), Казимира Ягайловича (1447 р.). Вони утворюють комплекс прав і привілеїв шляхти як найвпливовішої соціальної групи Великого князівства Литовського.

Привілеї Владислава II Ягайла 1387 р. та Городельський привілей 1413 р. належать до перших загальнодержавних

(земських) привілеїв Великого князівства Литовського. Названі документи прямо пов'язують розширення й закріплення шляхетських прав із релігійною ситуацією в литовській державі та спрямовані на поширення католицизму. Так, земський привілей від 20 лютого 1387 р. закріплював особливі економічні й соціальні права феодалів, які перейшли у католицтво, обіцяючи кожному такому лицареві чи боярину, а також їхнім нащадкам повноправність у володінні, користуванні, продажу, відчуженні, зміні, даруванні замків, волостей, сіл — усього, чим вони володіли за батьківською спадщиною.

Його продовженням є земський привілей від 22 лютого 1387 р., який забезпечував права католицької церкви. Згідно із ним, усе католицьке духовенство, церкви, монастирі та феодално залежні від них люди виводились із-під державної юрисдикції. Маєтки католицького духовенства та церковно-монастирські землі звільнялися від усіх податків, повинностей і служб. Католикам заборонялися шлюби з православними, якщо ті не приймали католицьку віру [17, с. 226].

Дослідники зазначають тенденцію до зміни політики Ягайла щодо удільних південноруських князівств після укладання Кревської унії. На думку правителя, Русь мала складатись із рівнозначних ленних володінь, чому слугувало звільнення низки дрібних волинських князів з-під зверхності Федора Любартовича як спадкового найпотужнішого князя та сеньйора на Волині. Відбулися також і певні зміни у територіальній приналежності руських земель, зокрема, спірних між Литвою та Польщею теренів давнього спадку після Болеслава-Юрія Тройденевича, чого особливо домагалося польське панство. Так, 1388 р. відібрана Ягайлом у Федора Любартовича Луцька земля була віддана під безпосереднє управління польських коронних старост, а 1392 р. вона отримала такі ж привілеї,

як і Львівська земля, що забезпечили їх тісний зв'язок, як було за часів Романовичів, але тепер вже під зверхністю польських королів [37, с. 154].

Найбільш дискримінаційним за релігійною ознакою документом, прийнятим у Великому князівстві Литовському протягом зазначеного періоду, став Городельський привілей 1413 р., виданий Ягайлом і Вітовтом. Його метою було зміцнення і розповсюдження на землях Великого князівства Литовського католицької віри. У ньому стверджувалося, що з розповсюдженням католицької віри держави і землі, які знаходилися у складі ВКЛ, були «включені, передані, приєднані до польського королівства за згодою князів, панів, шляхти, посадових осіб і бояр Великого князівства Литовського». З метою вивищення католицьких магнатів і шляхти над православними стаття 12 Городельського привілею встановлювала переваги і порядок надання гербів тим феодалам, які приймали католицьку віру [21, с. 44].

Отже, Городельський привілей закріпив положення, згідно з яким на всій території Великого князівства Литовського воєводами і каштелянами призначалися тільки католики. Усіх некатоліків було позбавлено можливості обіймати будь-які державні посади та брати участь у Пани-Раді (шляхетському парламенті) [38, с. 153]. Стаття 11 зазначеного документа недвозначно проголошувала: «Свободами, привілеями й милостями можуть володіти та користуватися тільки шанувателі християнської релігії, римській церкві підвладні, не схизматики або інші невірні» [39, с. 39]. Городельський привілей підтвердив чинність Кревської унії. Відтоді шляхта католицького обряду на території Великого князівства Литовського здобула право повністю розпоряджатися своїми землями, які до цього належали їй умовно, за несення військової служби.

Таким чином, прихованою метою, яку ставила перед собою польська панівна верхівка, приймаючи Городельський привілей, було розпалювання релігійної ворожнечі у Великому князівстві Литовському, гоніння на некатоліків, а також підрив єдності простого народу. Очевидно, що аналізовані процеси призвели до помітного загострення релігійних протиріч і подальшого погіршення литовсько-руських відносин [17, с. 226–227].

Загострення відносин між литовською правлячою верхівкою і руськими землями спричинило масштабний антилитовський рух, вищим проявом якого стали народні виступи на Волині та Київщині 1440 р. і якому передувало обрання 1430 р. після смерті Вітовта великим литовським князем Свидригайла Ольгердовича (православне ім'я Лев), відомого своїми антипольськими поглядами. Це викликало пряму польську збройну агресію на Волині та Поділлі, де розпочалася справжня народна війна проти загарбників. Зокрема, міщани Луцька під керівництвом воеводи Юрші та захисники Олеського замку на чолі зі старостою Іваном Преслужичем не тільки витримали облогу поляків, а й значно стримали їхній наступ.

Орієнтація Свидригайла на православну українську та білоруську шляхту і розмах визвольної боротьби в українських землях зумовили невдоволення литовських феодалів-католиків, які підняли у Литві проти нього повстання. Литовські магнати 1432 р. проголосили великим литовським князем стародубського князя Сигізмунда Кейстутовича, брата покійного князя Вітовта. Наступні 4 роки у межах Великого князівства Литовського тривала громадянська війна і фактично існувало дві держави: власне Литва і Велике князівство Руське. Першу очолював Сигізмунд, на чолі другої перебував Свидригайло [22, с. 145].

Сигізмунд відновив унію з Польщею за зверхності її короля. Він провадив запеклу боротьбу проти Свидригайла Ольгердовича, який обстоював незалежність від поляків. 1432 р. Сигізмунд захопив Вільно. Того ж року він відступив Польщі подільські землі та території на волинському порубіжжі (після його смерті Волинь мала перейти до польської корони). Майже всі руські землі ВКЛ — Вітебська, Смоленська, Новгород-Сіверська, Київська, Полоцька, Волинь, Брацлавщина — не визнали влади Сигізмунда. Саме їх Свидригайло оголосив Великим князівством Руським, а себе — його великим князем. Місцеві урядові посади все більше перебирала православна знать.

У подальшій політичній боротьбі удільної Русі визначилися дві протилежні тенденції: прагнення до повної автономії, з одного боку, і намагання литовських властей ліквідувати її, з іншого. Все вирішували сила і єдність протиборчих сторін — українського суспільства і литовсько-польської унії, що поступово відроджувалася. Однак єдності серед повсталого руського суспільства забракло. Після того, як польський король урівняв у правах з католиками тих православних аристократів, які стали на бік Сигізмунда, руська знать почала відмовлятися від боротьби.

1435 р. Свидригайло зазнав великої поразки над р. Святою (біля Вількомиру у Литві). Його війська були вщент розбиті, а самому князеві довелося рятуватися втечею. Певний час він зберігав владу на українських землях Великого князівства Литовського з титулом великого руського князя, але після 1438 р. володів тільки Волинню, Східним Поділлям та Київським князівством [22, с. 145–146]. Пізніше Свидригайло зрікся титулу великого руського князя, проте визвольна боротьба тривала і надалі.

Правління Сигізмунда Кейстутовича зміцнило польські впливи у Великому князівстві Литовському, що викликало незадоволення значної частини литовської та руської шляхти і спричинило антикнязівську змову, яка призвела до вбивства Сигізмунда. Алессандро Гваньїні так оповідає про це: «Сигізмунд... дещо запишався й суворо судив панів-рад і шляхту. Тоді князь Чорторійський, русин, влаштував змову проти нього з віленським воеводою Довгирдом, з троцьким воеводою та іншими; вони вбили його... через зраду. На ньому припинився рід литовських князів, держава знову перейшла до нащадків Ягайла, тепер панове поляки з мазовецькими князями привели на Велике князівство Литовське польського дідича, Казимира Ягайловича, якому литовські пани, прийнявши з честю, висловили свою покірність. Це діялося у 1440 р.» [21, с. 53].

13-річний Казимир Ягеллончик, який опанував віленський стіл у червні 1440 р., був лише однією з можливих кандидатур на цю «вакансію». На неї претендували також Свидригайло (після смерті Сигізмунда він став називати себе «верховним князем литовським»), син Сигізмунда Михайлушко, польський король Владислав III — старший брат Казимира. Саме Владислав III після певних вагань погодився відпустити молодшого брата до Литви як свого намісника. Проте фактично владу у Литві захопила придворна верхівка на чолі з Яном Гаштольдом. Такий верхівковий переворот дав поштовх сепаратистським тенденціям на місцях [10, с. 120].

Активізація визвольної боротьби з 1440 р. мала місце на багатьох українських землях, зокрема, на Волині та Київщині. У грамоті короля Владислава III (травень 1441 р.) зазначено, що князь Сангушко, сидючи в Кошерській волості на Волині, протягом довгого часу нападав на землі польської корони, захопив Ратно, забивши при

цьому польського державця та інших поляків. Незважаючи на те, що польський король згаданою грамотою позбавив князя Сангушка права володіння Кошерською волостю на користь холмського старости Дерслава, вже 1443 р. Казимир Ягеллончик своєю грамотою надав Сангушкові Ратно й Ветли «яко отчину його» [11, с. 235–236].

Напружена боротьба в цей час точилася і на Підляшші, де мазовецький князь Болеслав, скориставшись активізацією визвольного руху, захопив Дорогичинську землю, відірвавши її від Литви. Поляки активно підтримали Болеслава Мазовецького, внаслідок чого обидві сторони (Корона Польська і ВКЛ) 1443 р. опинилися на межі війни, проте в підсумку конфлікт вдалося владнати: Болеслав відступив свої права на Дорогичин за 6 тис. кіп праських грошей [10, с. 120].

Отже, вперта боротьба українського міщанства та шляхти була придушена і збройною силою, і шляхом домовленостей серед правлячої верхівки. Водночас вона мала помітні політичні наслідки, примусивши центральну владу Великого князівства Литовського на деякий час зберегти Волинське та Київське удільні князівства [9, с. 133]. Зокрема, Волинь була надана князю Свидригайлу Ольгердовичу у довічне володіння. Проте таке становище зберігалось відносно недовго. Під час важкої хвороби Свидригайла 1451 р. польські сенатори висунули вимогу до Казимира (який був коронований як правитель Польщі після зникнення безвісти короля Владислава III у битві при Варні) щодо інкорпорації Волині, погрожуючи в іншому випадку скликати шляхетську конфедерацію і силою прилучити волинські землі. Після смерті Свидригайла 1452 р. Волинське удільне князівство було ліквідоване, а його землі прилучені до Великого князівства Литовського, що викликало незадоволення поляків [11, с. 242–243].

Так само пізніше було вчинено і з Київським удільним князівством. За свідченням літописця, 1471 р. «упокоївся Семен Олелькович, князь київський. Після його смерті Казимир, король польський, бажаючи, щоб перестало існувати князівство Київське, не посадив уже там Симеонового сина Мартина, а посадив воєводу з Литви Мартина Гаштовта, ляха, якого не хотіли кияни прийняти не тільки тому, що він не був князем, а більше тому, що він був ляхом; одначе, будучи примушені, погодилися. І з цього часу у Києві перестали бути князі, а замість князів стали воєводи» [21, с. 62]. З ліквідацією Київського удільного князівства сюди повернулися представники литовської за походженням київської династії Гольшанських, що була правлячою у регіоні до 1440-х рр. (проте тепер вже як не князі, а як воєводи, якими стали Юрій Олександрович та Іван Юрійович Гольшанські) [40, с. 68].

Надалі, у 1480–1569 рр., вагомий вплив на суспільно-політичну ситуацію на українських землях справляло посилення литовсько-московської боротьби за право стати центром «збирання земель Русі», яку поглиблювало загальне змагання за «руську спадщину» домодерних ідентичностей східнослов'янських народів, що формувалися [49]. Активізація цієї боротьби визначалася перетворенням Московського князівства у другій половині XV ст. на могутню державу. 1478 р. до її складу було інкорпоровано Новгородську землю, 1485 р. — одного з найголовніших суперників Москви — велике князівство Тверське. Рязанська земля у 1480-х рр. також перейшла під фактичне управління московського князя [11, с. 275].

Від середини 1480-х рр. Іван III почав титулуватися «господарем і великим князем всія Русі», що не тільки підбивало підсумки його об'єднавчих змагань, а й містило в собі виразні претензії на зверхність над усіма східнослов'янськими землями, значна частина яких на той

час перебувала у складі Великого князівства Литовського та Польського королівства [10, с. 154]. З того часу, як зазначав М. Грушевський, «силою своєї державної переваги та завдяки тому розломові у Великому князівстві Литовському, що полегшував її роботу, Москва починає притягати до себе сусідні землі самого Великого князівства Литовського» [11, с. 276].

Уже на початку 1490-х рр. Іван III будував плани щодо Сіверщини, у зв'язку з чим 1493 р. під час дипломатичних перемовин литовський князь Олександр Казимирович вимагав, аби московський правитель зрікся претензій на Чернігів. Однак, укладаючи мир із Литвою 1494 р., підкріплений шлюбом Олександра Казимировича з донькою Івана III Оленою, великий князь московський не збирався відмовлятися від своїх претензій на всі руські землі [10, с. 160]. Остаточні зазначені загальноруські претензії великого князя московського були сформульовані десятиріччям пізніше, у 1503–1504 рр., коли великому князю литовському Олександру та його брату Владиславу Угорському під час перемовин від імені князя Івана III прямо було заявлено, що вся Руська земля є «отчиною» московських володарів. При цьому Іван III, посилаючись на безперервний династичний зв'язок між московськими й давніми київськими князями, не приховував своїх намірів: «своей отчины всее доставати» [40, с. 176–177].

Однак проблема посилення литовсько-московської боротьби полягала не тільки в династичних прагненнях правителів. Її гострота великою мірою була зумовлена попереднім історичним розвитком українських земель у складі Великого князівства Литовського, в якому вже на межі XIV–XV ст. виразно виявили себе численні суперечності, прояви яких (релігійно-політичний тиск правлячої верхівки Великого князівства Литовського на православне населення, антилитовський рух і народні

виступи на Волині та Київщині, втрата залишків автономії) засвідчували, як зазначає М. Грушевський, «що в становищі Великого князівства Литовського сталася якась дуже важна й небезпечна для нього переміна». Нею було «перенесення центра ваги в державі з руського елемента на литовсько-католицький і нахил цього литовсько-католицького елемента в сторону Польщі», наслідком чого «був внутрішній розлом» і те, що руський елемент «починає звертати очі в московський бік, подумуючи над можливістю помочи звідти». [11, с. 275–276].

Уже у травні 1499 р. на підставі таємного листа від Федора Шостакова Іван III звинуватив зятя у тому, що він, всупереч дошлюбним обіцянкам, наполягає на переході Олени у католицизм. Наприкінці 1499 — на початку 1500 рр. під приводом переслідувань православних Литву залишив князь Семен Бельський, котрий уже в квітні 1500 р. опинився при дворі Івана III. Далі на бік Московського князівства перейшли Мценськ, Серпейськ, князі Мосальські та Хотетівські [10, с. 160].

1500 р. розпочалися бойові дії між Московською державою і Великим князівством Литовським. Декілька сіверських князів (Семен Можайський, який князував у Чернігові, Гомелі та Стародубі; Іван Трубецький) перейшли на бік Москви, яку підтримали кримський хан і правитель Казані, що забезпечило московитам перевагу над литовцями. У липні 1500 р. у битві на річці Ведроші литовці були переможені, у полон тоді потрапив литовський гетьман Костянтин Острозький [10, с. 163–164].

1501 р. через наступ Лівонського ордену на землі Московської держави останній довелося вивести свої війська з території Великого князівства Литовського. Наприкінці 1502 р. після виснажливих бойових дій усі учасники відчували потребу у перепочинку, що спричинило початок мирних перемовин у березні 1503 р. Литовські послы ви-

магали повернення територій Сіверщини, проти чого рішуче заперечував Іван III. Коли перемовини остаточно зайшли у глухий кут, литовська сторона, за прикладом Лівонії, запропонувала московській шестирічне перемир'я на умовах збереження статус-кво. Його було укладено 28 березня 1503 р. До Московської держави фактично перейшли всі сіверські міста: Чернігів, Стародуб, Путивль, Рильськ, Новгород-Сіверський, Любеч, Почеп, Гомель, Трубецьк, Радогощ, Брянськ, Мглин, Дроків [40, с. 201].

1507 р. спалахнула нова московсько-литовська війна, на перебіг якої вплинули і сприятливі для Росії зовнішні обставини (Велике князівство Литовське не отримало допомоги від Лівонії), і ускладнення внутрішньополітичної ситуації у Литовській державі, де розгорнулося повстання під проводом князя Михайла Глинського. У вересні 1508 р. до Москви прибуло литовське посольство з пропозиціями щодо укладення миру. Перемовини тривали недовго: вже у жовтні 1508 р. був юридично оформлений перехід Сіверщини до складу Московської держави (за винятком Любеча, поверненого Великому князівству Литовському) [40, с. 202–203].

Загроза з боку Москви посилювалася внаслідок внутрішніх суперечок, пов'язаних із прагненням української шляхти здобути права, якими володіли польські шляхтичі. Починаючи з XIII ст., польські королі надавали привілеї – нормативно-правові акти щодо встановлення, зміни чи припинення правовідносин для осіб, станів чи земель. Вони були могутнім політичним інструментом: король, видаючи такий акт в інтересах певної групи суспільства, в подальшому розраховував на її підтримку і тим самим утверджував себе як одноосібний владика, що було характерно для часів середньовіччя. Як свідчать історичні хроніки XIV–XVI ст., привілеї поділялися на одноособові

й земські. Одноособові привілеї польські королі надавали окремим особам, зокрема магнатам і шляхті. Земські привілеї вони надавали не тільки окремим станам або землям, але також і загальнодержавні, що стосувалися Польського королівства загалом [41, с. 106].

Чіткий поділ привілеїв вказує на організованість королівської влади, відпрацьованість процесу їх надання та реалізації. Привілеї поділялися на загальнодержавні (генеральні) та регіональні (провінційні), що робило їх універсальним засобом керування державою та суспільством. Отже, привілеї були джерелом права, яке об'єднувало корінні землі Польського королівства та землі набуті. Шляхті 1355 р. перший загальнодержавний привілей надано у м. Буда королем Людовиком Угорським. Регіональні привілеї за кількістю значно переважали загальнодержавні. Найважливішим для Галичини регіональним привілеєм став привілей Владислава III 1434 р., яким на її території було поширено чинність польського законодавства [42, с. 69].

Розширення прав і вольностей, якими користувалася польська шляхта, було здійснено наданням 1374 р. знаменитого Кошицького привілею. За своєю структурою він складався з двох частин. Перша містила визнання за дочками Людовика Угорського прав на спадкування польської корони. У другій, найбільш значущій, мова йшла про подальші поступки королівської влади польським феодалам. За цим нормативно-правовим актом шляхта звільнялася від податків на користь держави і могла бути залучена до військової служби лише у разі раптового нападу ворогів. Лицарство ставало рівним у правах із магнатами у питаннях володіння землею та звільнення від повинностей. Водночас скасовувався обов'язок шляхти брати участь у будівництві нових і ремонті старих замків. Держання земель на умовах служби королю були замі-

нені на спадкові. Шляхта звільнялася навіть від обов'язку приймати на постій короля та його військо. Кошицький привілей 1374 р. став важливим етапом у розвитку Польського королівства, оскільки змінив розподіл сил серед правлячої верхівки наданням численних прав магнатам, шляхті, лицарству, що у подальшому обмежувало абсолютизм короля, але забезпечувало його підтримкою з боку знаті [42, с. 70].

Прагнення української шляхти здобути права, якими користувалися польські шляхтичі, закарбувалося на аркушах регіональних привілеїв. Так, Єдлинський привілей короля Ягайла 1430 р., наданий на прохання української шляхти Галичини, зрівняв її у правах і обов'язках зі шляхтою корінної Польщі. Чотири роки потому, теж за бажанням галицької шляхти, уніфікував за польським зразком устрій, судочинство й адміністрацію Галичини. Шляхта галицьких земель як повноправна суспільна верства впливала на хід внутрішньої й зовнішньої політики держави через регіональні сеймики. Нарівні із загалом польської шляхти, галицька була звільнена від усяких тягарів і податків (за винятком ланового, по два гроші від лану). Вона була зобов'язана до військової служби тільки для оборони держави та вільна від походів поза її кордони. Маючи такі великі права та майже жодних обов'язків, шляхта зросла в силі й багатстві, здобутих за рахунок міщанства і цілком позбавленого прав селянства [42, с. 70]. Щоправда, поміж шляхтою і селянством існувала проміжна верства, т. зв. «ходачкова» шляхта. Вона жила гніздами малоземельних вільних хліборобів на панських, шляхетських і королівських землях, за що була обтяжена певними повинностями на користь землевласників. Рекрутуючись з колишнього українського боярства, позбавленого привілеїв і маєтностей, відсунута на останній рубіж суспільно-громадського життя, довго дотримува-

лася власної віри й національності як повноправна українська шляхта, але згодом цілком полонізувалася. Вже в XVI ст. губляться сліди більшості українських боярських родів, тільки дрібна галицька шляхта належить до винятків. Українська шляхта Холмщини й Підляшшя полонізувалася набагато швидше, ніж галицька [43, с. 347].

Права, якими користувалися польські шляхтичі, з плином часу тільки розширювалися. За часів правління Сигізмунда II Августа, який по смерті батька Сигізмунда I Старого отримав 1548 р. польську корону, було здійснено низку важливих реформ. Їх ініціатором була шляхта, яка, усвідомивши завдяки регулярній участі у сеймах власну політичну вагу, домагалася розширення своїх прав і свобод. Раніше набуті нею станові привілеї були підтверджені на Віленському сеймі 1551 р. При цьому на прохання шляхти було зроблено наголос на чинності норм Городельського привілею 1413 р. щодо недопущення православних на вищі державні посади [10, с. 193].

Як зазначає О. Русина, діапазон шляхетських інтересів охоплював різноманітні царини суспільного буття. Шляхта клопоталася про скорочення кількості державних повинностей, зменшення розміру судово-канцелярських зборів, безмитний вивіз продуктів власного господарства за межі Великого князівства Литовського (особливо на цьому наполягали волиняни, котрі експортували зерно, худобу та лісові товари; вони ж вимагали у Сигізмунда Августа, щоб той включив луцького й володимирського старост і волинського маршалка до складу великокняжої ради). Із початком Лівонської війни (1558–1583 рр.), котра спустошила державну скарбницю і поставила Сигізмунда Августа у матеріальну залежність від позиції шляхти, виникли сприятливі умови для реалізації її домагань і проведення відповідних реформ [10, с. 194]. Зокрема, 1559 р. шляхта домоглася скасування митних зборів за експорт

аграрної продукції за кордон, а 1564 р. для неї було створено єдиний присуд у межах судових повітів. Дрібна та середня шляхта збільшувала свою участь у політичному житті країни, водночас прагнучи подальшого розширення власних прав.

Ключовим рубежем в історії, який позначив завершення литовсько-руського періоду і початок доби Речі Посполитої, стала Люблінська унія 1569 р., її укладання було складним і тривалим перемовним процесом, безпосередньо розпочатим на Варшавському сеймі 1563–1564 рр., де було прийнято «Декларацію про унію» та «Рецес у справі Люблінської унії», й остаточно завершеним на Люблінському сеймі 1569 р.

На той час Велике князівство Литовське почало занепадати. Зазнавши двох поразок від татар, які спустошили її володіння, Литва 1558 р. разом зі Швецією та Данією нещасливо виступила на боці Лівонії у війні останньої проти Московської держави. Внаслідок невдач у битвах ВКЛ опинилося на порозі воєнної катастрофи, запобігти якій можна було тільки шляхом його політичного об'єднання із Польщею, чого все більш наполегливо почало вимагати незадоволене литовське дворянство.

Об'єднання двох держав було зумовлено всім ходом попередніх подій. Уже в середині XVI ст. головним напрямком експансії московських царів стала територія Великого князівства Литовського. Як зазначалося вище, ще наприкінці XV — на початку XVI ст. відбулася низка війн за українські володіння Литви, в результаті яких Москва захопила Чернігівські та Сіверські землі, а значна частина українських і білоруських князів і бояр перейшла на службу до московського князя. Тоді ж Кримське ханство, яке виникло внаслідок розпаду Золотої Орди, здійснювало постійні руйнівні набіги на південні володіння Литовської держави. Нездатність Литви (а частково

й Польщі) поодинці відбивати зовнішні загрози призвела до того, що вже в часи правління у Польщі Сигізмунда II Августа намітилося цілеспрямоване польсько-литовське зближення. З іншого боку, польська шляхта наполегливо домогалася інкорпорації Литви, не припиняючи при цьому свого проникнення на українські землі, що неминуче поставило б питання про офіційне затвердження шляхетських надбань [14, с. 157].

На шляху укладання Люблінської унії стояла низка перешкод, насамперед через розбіжності у поглядах на характер об'єднання Литовської та Польської держав. Великою мірою успіх унії був обумовлений принциповою, твердою позицією Сигізмунда II Августа. Так, однією із суттєвих перешкод було право польського короля (одночасно він і великий князь литовський) на успадкування литовських земель. Через це Сигізмунд Август відмовився від права власності на литовські землі, передавши їх Речі Посполитій, проте передбачивши при цьому можливість іншого майнового забезпечення своїх нащадків, що мав вирішити спільний польсько-литовський сейм. Деякими польськими політиками навіть розглядалася зопалу можливість загострення ситуації аж до початку воєнних дій проти Литви із залученням татар. Усе ж Сигізмунд II Август продовжив унійний процес шляхом перемовин та досягнення домовленостей, хоч іноді застосовував і погрози, переважно матеріального характеру (позбавлення маєтностей та посад) [44, с. 269–270].

Для укладання Люблінської унії польський уряд використав прагнення литовської, української та білоруської шляхти Великого князівства Литовського отримати такі ж привілеї, якими користувалася польська шляхта. При цьому у регіональному розрізі політичні устремління української шляхти різнилися. Шляхта Підляшшя

просила депутатів Більського сейму сприяти укладанню унії з Польщею, бо потерпала від коронних сусідів (утечі підданих, наїзди, прикордонні суперечки). До того ж Підляшшя, послуговуючись польськими правом і мовою, нарікало на центральні інституції Литви. Шляхта ж Волині сподівалася на військову підмогу Поділля та Галичини (сусідні коронні провінції) у боротьбі з татарами [45, с. 20].

10 січня 1569 р. розпочався Люблінський сейм. Польські делегати визначали юридичною основою для перемовин попередні унійні документи та ухвали Варшавського сейму 1564 р. Литовці їм заперечували, наголошуючи, «... що хочуть укладати унію з поляками не на основі давніх актів, а на “сердечній любові” й застерегалися проти втягання в цю справу короля...» [11, с. 388]. Констатуючи, що польський проект скасовує статус правителя Литви, його титул великого князя литовського, литовську державність, її свободи, уряди, нагороди й надбання, литовські делегати нагадували, що вони завжди протестували проти інкорпорації своїх земель до Польщі і лише один акт — Городельський привілей 1413 р. — визнавали правочинним, бо він затверджувався станами литовської держави [45, с. 21]. Таким чином, литовські послы бачили майбутній державний устрій як федеративне об'єднання двох рівноправних держав, польські ж наполягали на безумовній інкорпорації Великого князівства Литовського [46, с. 75].

Литовські магнати, не бажаючи втрачати своє політичне всевладдя, після місячних перемовин із поляками у ніч на 1 березня 1569 р. потайки залишили Люблін [10, с. 199]. Цим кроком вони сподівалися зірвати Люблінський сейм і покласти край перемовинам. М. Грушевський вважав, що їх втеча засвідчила моральну слабкість опозиції [11, с. 398].

У відповідь поляки вдалися до радикальних дій. 1 березня 1569 р. сенатори запропонували заочне рішення: скасувати всі литовські привілеї, що суперечили Люблінській унії; оголосити приєднання Волині й Підляшшя до Польщі та залучити їхніх сенаторів і послів до участі у сеймі; розпочати підготовку до можливої війни з Литвою, намагаючись притягнути на свій бік татар; оголосити кари всім, хто чинитиме опір унії. М. Грушевський характеризує цей епізод як один із найбільш важливих після Кревської унії 1385 р. Учений окреслює парадигму перемовин: від персональних — із володарем Литви про його землі, до конституційних — зі станами [45, с. 21]. Між тим, на Люблінському сеймі польські посланці знову змінили тактику дій, обравши насильство як засіб підкорення литовських магнатів постановам унії [11, с. 393].

Тиск з боку шляхти і невдачі у Лівонській війні з Московією і великих українських князів змусили погодитися на унію Великого князівства Литовського з Польщею, хоча спершу вони виступали проти цього акту. Всупереч опоріві групи впливових магнатів з Великого князівства Литовського, зокрема й з його українських земель, об'єднання Польської і Литовської держав було проголошено на Люблінському сеймі 1569 р. [47, с. 545].

Постанови Люблінської унії передбачали, що відтепер у Польщі та Литві існуватиме одна держава, один спільний сейм, спільна монетарна система і спільний король; однак адміністрація та військо при цьому мали залишитися окремими. Водночас, переконавшись у затягості литовських автономістів, коронні стани вже не розглядали Люблінську унію як повну інкорпорацію всіх власне литовських земель.

Натомість до Польщі було інкорпоровано українські землі: Підляшшя, Волинь, Брацлавщина та Київщина, — тобто більша частина тогочасної України відтоді стала

складовою Польського королівства. Зокрема, королівську грамоту про прилучення Підляшшя було укладено 5 березня, а привілей про приєднання Волині — 26 травня 1569 р. Думку про споконвічну приналежність до Польщі було висунуто і щодо Київської землі. Польські юристи зазначали, що Київ був і є головним містом Руської землі, а Руська земля з давніх часів була приєднана до Польської держави, а потім від'єдналася частково через боротьбу, частково через добровільний перехід у спадок на ленних умовах до різних княжат, які розірвали її на окремі частини [44, с. 270].

М. Грушевський критично оцінює подібне обґрунтування прав Польщі на володіння згаданими українськими землями, зазначаючи, що польська влада добре обміркувала способи, як зробити приєднання до Польської держави максимально привабливим для місцевої шляхти. Останню було увільнено від екзекуцій, забезпечено всі шляхетські володіння, гарантовано права на функціонування місцевих адміністрацій. Також із волинської шляхти було знято військові обов'язки [11, с. 393–398]. Крім того, місцеві еліти отримали гарантії, що руська мова залишиться офіційною мовою, а права православної церкви будуть шануватися.

Водночас варто наголосити, що серед пунктів Люблінської унії не було навіть натяку на бодай хоч який автономний статус українських земель у складі Речі Посполитої [44, с. 270]. Спроби литовців повернутися до цього питання після смерті Сигізмунда Августа 1572 р. не увінчалися успіхом. Не в останню чергу така ситуація була зумовлена байдужістю української еліти, котра дбала передусім про свої станові інтереси [1, с. 141].

Як наголошує І. Шевченко, укладення Люблінської унії не було легкою справою, оскільки цьому опиралися литовські магнати, слушно побоюючись втрати неза-

лежності, однак договір підтримала дрібна шляхта, що й вирішило справу. На його думку, Люблінська унія є поворотним пунктом у формуванні української національної свідомості, оскільки ця подія проклала шлях для наступу католицької церкви, найвищим досягненням якої стала укладена 1596 р. Берестейська унія. Люблінська унія також полегшила процес нагромадження багатомільйонною польською шляхтою та магнатами великих ділянок землі на теренах, включених до складу Польського королівства, і прискорила подальшу колонізацію української шляхти [48, с. 167].

Отже, боротьба за українську державність за доби польсько-литовської експансії, яка тривала протягом XIV–XVI ст., мала суперечливий характер. На початковому етапі колишні землі Київської Русі входили до складу Великого князівства Литовського відносно мирно, натомість отримуючи гарантії захисту від Золотої Орди. Надалі, після перемоги над ординським військом на Синіх Водах 1362 р., розгортається своєрідне «обрусіння» литовських правителів, що сприяло рецепції низки давньоруських традицій і порядків у новій історичній ситуації, забезпечивши поступальний розвиток литовсько-руської державності. Однак після укладання Кревської унії 1385 р. розпочався процес поступового обмеження прав місцевого населення на різних рівнях. Серйозне ускладнення зовнішньополітичної ситуації для Великого князівства Литовського в середині XVI ст. зумовило прийняття Люблінської унії 1569 р., яка стала рубежем між литовсько-руською добою і подальшим перебуванням українських земель у складі Речі Посполитої.

ЛІТЕРАТУРА

1. Історія України: нове бачення. У 2-х т. / О.І. Гуржій, Я.Д. Ісаєвич, М.Ф. Котляр та ін.; під ред. В.А. Смолія. Київ: Україна, 1995. Т. 1. 350 с.
2. Тараненко М.Г., Тараненко М.М. До питання правої оцінки входження і становища українських земель у складі Великого князівства Литовського. Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право. 2021. Вип. 4 (52). С. 74–82.
3. Пришляк В. Про князівство Литовське як Велике. Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. 2017. Вип. 5. С. 177–183.
4. Павлова Г.Є., Мартинчук І.І. Поширення влади литовських князів на українські землі. Вісник Студентського наукового товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса. 2016. № 8. Т. 1. С. 61–66.
5. Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII — середина XVI ст. Київ: Бескиди, 1996. 272 с.
6. Русина О. Адміністративно-територіальний устрій давньої Чернігівщини на початку литовського володарювання. Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини: Мат. науково-практ. конф. Ніжин: ТОВ Вид-во «Аспект-Поліграф», 2007. С. 18–25.
7. Лисенко І.О. Приєднання українських земель до Великого князівства Литовського. Гілея: наук. вісник: Зб. наук. пр. Київ, 2010. Вип. 42 (12). С. 12–16.
8. Куций І. Велике князівство Литовське в українській науково-історичній думці Галичини XIX ст.: проблема континуїтету «руської» національно-державницької традиції. Україна — Європа — Світ: міжнар. зб. наук. пр. Київ, 2010. Вип. 5. Ч. 1. С. 257–264.

9. Маложон О. І. Україна у складі Литви та Польщі (XIV – перша половина XVI ст.). *Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв*: Наук. журнал. 2010. № 2. С. 131–135.
10. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. Київ: Альтернативи, 1998. 320 с.
11. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11-ти т., 12-ти кн. Т. IV: XIV–XVI віки – відносини політичні. Київ: Наукова думка, 1993. 544 с.
12. Борисенко В. Синьоводська битва 1362 р. – початок творення нового євразійського простору. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*: Зб. наук. пр. Серія № 6: Історичні науки: Київ, 2012. Вип. 9. С. 268–283.
13. Паламарчук Н. Ф., Ігнатова Л. Р. Литовсько-польський період в українській історії державотворення. *Сторінки історії*: Зб. наук. пр. 2019. Вип. 29. С. 12–21.
14. Маложон О. І. Литовсько-польський період в українських землях (XIV–XVI ст.). *Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв*: Наук. журнал. 2011. № 2. С. 153–158.
15. Смолій В. А. Українська державність: історичні ретроспекції, сучасні загрози та виклики. *Вісник Національної академії наук України*. 2022. № 10. С. 26–34.
16. Радько П. Г. Українські традиції місцевого самоврядування (на прикладі Великого князівства Литовського). *Соціально-економічні, політичні та гуманітарні виміри національного та місцевого розвитку*: Зб. наук. ст. учасників регіон. науково-практ. конф. Полтава: ПНПУ ім. В. Г. Короленка, 2018. С. 7–11.
17. Гірня Н. Законодавство Великого князівства Литовського другої половини XIV – початку XVI століття: історичний аспект. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 2. С. 225–229.

18. Майкут Х.В. Цивільне право на українських землях за Литовськими статутами: історико-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2009. 18 с.
19. Мануїлова К.В. Магдебурзьке право в українських містах: модель децентралізації публічної влади. *Менеджер*. 2016. № 1 (70). С. 33–40.
20. Ровинська К.І. Магдебурзьке право як підґрунтя формування місцевого самоврядування на території України. *Теорія та практика державного управління*. 2013. № 2. С. 257–263.
21. Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби / Упоряд. Т. Гошко. Львів: Вид-во УКУ, 2011. 642 с.
22. Україна і світ: У 10 т. / Укл. М.Г. Белік. Київ: КРІОН, 2011. Т. 5. Кн. 2. 224 с.
23. Бойко І. Правові засади організації судової системи Польського королівства та її поширення у Руському воєводстві (1434–1569 рр.). *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2010. Вип. 50. С. 39–49.
24. Русина О.В. Синьоводська битва в сучасній українській історіографії. *Colloquia Russica*. 2013. Series II. Vol. 2. С. 128–135.
25. Баженов Л.В. Синьоводська битва 1362 року: дискусійні версії. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Історичні науки. 2015. Вип. 8. С. 25–31.
26. Печенюк І., Соколюк С. Синьоводська битва та її місце у воєнній історії України. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. Серія: Історичні науки. 2014. Вип. 20. С. 107–114.
27. Шабульдо Ф.М. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації. *Синьоводська проблема*

- у новітніх дослідженнях. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2005. С. 9–27.
28. Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років ХХ століття): Монографія / С.Ю. Монке та ін. Київ: Вид.-поліграф. центр «Київський ун-т», 2001. 266 с.
  29. Шевченко Н.В. «Ягеллонська спадщина» у світлі сучасних українських історичних студій. *Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук. пр.* Миколаїв, 2008. Вип. 1. С. 29–39.
  30. Войтович Л.В. Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. Львів: Ін-т українознавства НАН України, 2000. 649 с.
  31. Блажівська О.Є. Систематизація цивільного законодавства на українських землях у докодифікаційний період (на прикладі Великого Князівства Литовського). *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України.* 2014. № 3. С. 70–74.
  32. Руднік Д.С. Боярство Південно-Західної Русі ХІ–ХІV ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2019. 20 с.
  33. Буцевецький В.С., Морозов О.А. Політична автономія українських земель у складі Великого князівства Литовського у другій половині ХІV — першій половині ХV ст. *Вісник Сумського державного університету.* 1996. № 2 (6). С. 144–146.
  34. Книш В.В. Становлення та розвиток конституційно-правової відповідальності на українських землях у литовсько-польську добу. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України.* Київ, 2020. Вип. 54. С. 169–180.
  35. Масан О. Кревська унія 1385 року: генеза, зміст і значення. *Політологічні та соціологічні студії: Зб. наук. пр.* Чернівці; Вільнюс, 2010. Т. VIII. С. 105–118.

36. Білецька О. Поділля на зламі XIV–XV ст.: до витоків формування історичної області. Одеса: Астропринт, 2004. 416 с.
37. Гриневич Т. Кревська унія в дискусіях польських істориків міжвоєнного часу. *Студії з архівної справи та документознавства*. Київ, 2010. Т. 18. С. 149–156.
38. Крумаленко М. Залежність правового становища населення на українських землях Великого князівства Литовського у XIV–XVI ст. від релігійної політики держави. *Актуальні проблеми держави і права*. Київ, 2004. Вип. 22. С. 152–156.
39. Крикун М. Земські уряди на українських землях у XV–XVIII століттях. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1994. Т. 288. С. 38–45.
40. Русина О. В. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. Київ: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1998. 243 с.
41. Бойко І. Й. Джерела та характерні риси права в Галичині у складі Польського Королівства (1387–1569): монографія. Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2010. 344 с.
42. Олійник Ю. В. Привілеї польських королів як джерело права у Галичині у складі Польського королівства (1387–1569 рр.). *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2013. Вип. 23. Ч. I. Т. 1. С. 68–72.
43. Голубець М. Велика історія України: У 2-х т. Львів: Глобус, 1993. Т. 1. 351 с.
44. Ярмошик І. Правове становище українських земель у світлі правових актів Люблінської унії 1569 р. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова: Зб. наук. пр. Серія № 6: Історичні науки*. Київ, 2015. Вип. 13. С. 267–273.

45. Діптан І. Люблінська унія 1569 року: візія Михайла Грушевського (частина 2). *Історична пам'ять*. 2019. № 2 (41). С. 19–32.
46. Білоус Н.О. Люблінська унія 1569 р.: історіографічні погляди та інтерпретації (до 440-річчя Люблінської унії). *Український історичний журнал*. 2010. № 1. С. 65–83.
47. Історія української культури. У 5-ти т. / Ред. В.А. Смолій. Т. 2: Українська культура XIII — першої половини XVII століть. Київ: Наукова думка, 2001. 848 с.
48. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття / автор. пер. з англ. М. Габлевич, під ред. А. Ясіновського. Львів: ІЦ ЛБА, 2001. XIX+250 с.
49. Плохій С. Походження слов'янських націй: домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі / автор. пер. з англ. Київ: Критика, 2015. XXIV+432 с.

Розділ 4

**Українська
козацька держава**

Бій Богуна з Чернецьким під Монастирищем
у 1653 р. Фрагмент картини М. Самокиша
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bohun_vs_Czernecki_battle.jpg#/media/File:Bohun_vs_Czernecki_battle.jpg

Українська козацька держава є уособленням свободи, мужності та демократії, важливим етапом державотворчого процесу українського народу. Для більш детального розуміння причин, перебігу та наслідків існування цього інституційно-політичного феномена зупинимось на історичних обставинах і особливостях формування козащини та козацької держави.

Походження українського козацтва оповите безліччю історичних міфів і відвертих вигадок. Одним з перших, хто дав волю фантазії, помістивши козаків в історичний контекст XII ст., був польський поет і талановитий історичний белетрист М. Стрийковський. 1582 р. він видав компілятивну «Хроніку Польську, Литовську, Жмудську і всієї Русі», де йдеться, зокрема, про волинських та подільських козаків, які в 1143–1147 рр. вже були потужною військовою силою. За словами М. Стрийковського, переяславський князь Ізяслав, який претендував на київський стіл, звернувся до волинських козаків по допомогу, бо «не міг того здобути з угорцями й поляками, а з волинськими козаками все відшкодував». [1, с. 16–17].

Аналізуючи становлення й формування козащини В. Щербак зауважує, що генеза козацтва була закономірним результатом вікової боротьби осілого землеробського населення зі степовими кочівниками у зоні так званого Великого кордону, який розділяв європейську й азійську цивілізації. Наявність типологічно подібних соціальних явищ у Болгарії, Угорщині, Трансильванії, Молдові, Хорватії (гайдуки, секеї, ускоки, граничари), Криму, Московії свідчить про певні закономірності організації вільної людності, не обмеженої державними правовими нормами. Всі вони виникли в рамках одного хроноло-

гічного періоду (XV–XVI ст.) і мали багато спільних рис внутрішнього устрою, господарських і військових занять, соціального становища. Водночас подібність українського козацтва до аналогічних явищ не виключала його специфіки й унікальності щодо місця та ролі у вітчизняній історії. Адже еволюція козацтва в Україні сприяла утворенню вищої форми суспільної організації — держави, у формуванні якої воно відіграло провідну роль [2, с. 28].

Формування козацтва як стану — процес складний і довготривалий. Безсумнівно, цілком правий М. Грушевський, коли говорив, що лише на межі XVI–XVII ст. українське козацтво переросло в окрему станову групу зі своїми особливими інтересами, економічними й суспільними прерогативами. Справді, між козаком-уходником, степовим воїном-добувачем XV — першої половини XVI ст. і козаком-борцем за всенародні інтереси кінця XVI — початку XVII ст. лежала прірва. На перший погляд, нібито мало що могло змінитися у психології, системі ціннісних орієнтирів та політичному мисленні козаків за порівняно невеликий проміжок часу. Разом із тим, суспільні реалії були такими, що козацтво змогло пройти період свого зародження, становлення і розвитку значно швидшими темпами, ніж інші стани тогочасного суспільства [3, с. 7].

Характеризуючи історичні обставини становлення козащини та козацької держави варто зазначити, що з середини XV ст. осередком постійної небезпеки для Королівства Польського, Великого князівства Литовського (до складу яких входили й українські землі) та Московського князівства, а згодом царства, стає Кримське ханство. 1449 р. воно виокремилася зі складу Золотої Орди, а 1479 р. визнало васальну залежність від турецького султана. Спираючись на підтримку Стамбула, кримські татари стали регулярно нападати на територію сусідніх держав. Головною здобиччю нападників на осіле

східнослов'янське населення були бранці («ясир»), яких татари виводили у Крим і продавали на невільницьких ринках. Тому турецько-татарські напади викликали збройний опір населення та сприяли стихійному зростанню козацтва, що перетворилося на своєрідну візитівку прикордонного з Кримом краю. Литва вирішила використати численні розрізнені загони козаків для охорони південних рубежів своєї держави. Так, на початку XVI ст. діяли відомі черкаські козаки, які вже становили нерегулярне військо Литовської держави. Очолювані такими видатними полководцями свого часу, як український князь Костянтин Острозький, кам'янецький староста Предслав Лянцкоронський, черкаський староста Остафій Дашкевич, вони громили татарські орди, що грабували прикордонні області Литовсько-Руської держави, та здійснювали превентивні напади на татарські улуси чи турецькі фортеці у Північному Причорномор'ї. Наприклад, 1528 р. козаки під керівництвом П. Лянцкоронського та О. Дашкевича здійснили похід на турецьке місто Очаків, де тричі розбили військо татар, захопили 500 коней і понад 30 тис. голів худоби [4, с. 37–38].

М. Тараненко зазначає, що серед представників тогочасної української еліти нерідко зустрічалися такі, хто свідомо відмовлявся від спокійного і ситого життя, своїх багатств, цивільної служби і цілком віддавався козакуванню у Дикому полі. Найбільш яскравими посталями цієї, так званої аристократичної або лицарської, течії в українському козацтві були князь Д. Вишневецький, шляхтичі С. Копицький, І. Свирговський, Л. Чорнинський, Я. Шах та ін. З другої половини XVI ст. лави українського козацтва значною мірою поповнювалися також і за рахунок вихідців із боярської верстви, які не мали жалуваних грамот на свої маєтності й тому змушені були відстоювати свій попередній статус військовою

службою у складі створеного 1572 р. польським королем реєстрового козацтва. Саме з цієї нової верстви українського суспільства згодом вирости визначні керівники козацького руху П. Сагайдачний, М. Дорошенко, М. Жмайло, І. Сулима, Б. Хмельницький та ін. І нарешті, наприкінці XVI ст. в Україні спостерігається ще одна нова хвиля масового покаяння місцевого населення. У цей час лави українського козацтва значно збільшуються за рахунок селянства, котре у зв'язку з посиленням феодального гноблення з боку польських магнатів і шляхти змушене було вдаватися до цієї своєрідної форми класової боротьби. Тисячі селян, протестуючи проти свавілля польських панів, цілими селами навесні кидали свої домівки і оселялися у Дикому полі «на слободах», оголошуючи себе вільними людьми — козаками [5, с. 159].

У XVI ст. козацтво з соціально «стихийного» явища перетворюється на серйозний політичний чинник. Воно стає силою, здатною не лише відігравати військову роль, бути мілітарним чинником, а й творити державні інститути. М. Грушевський, аналізуючи генезис українського козацтва, писав: «Козацтво, як явище побутове, знане нам з часів староруських. Своє козацьке ім'я в тім матеріалі, яким розпоряджаємо, дістає воно з другої половини XV ст. ...І тільки з кінця XVI ст. про козаччину можна говорити як про певну суспільну групу, організацію, міркувати про козацький устрій, козацькі громади, управу і т. ін.» [6, с. 74].

Козацтво розвивалось у складних умовах боротьби між потужними державами тих часів за сфери впливу, але його соціально-політична та військова значущість спричинила необхідність інституціалізації даного утворення. Таким чином, з'являлися різні політичні проекти «упорядкування козаччини».

На думку науковців, наприкінці XVI ст. ідея козацької державності найвищого розвитку сягнула у проектах козацьких реформ Й. Верещинського, який став першим ідеологом Козацької держави у формі князівства з організацією територіальних полків. Подаючи свої плани реформування козацтва, він називає себе тим, хто зичить козакам «установлення статечного і доброго ім'я та слави не смертальної в цілому світі», тобто бажає їм досягти державного статусу й подає козакам програму будівництва Козацької держави. Однак, це було зроблено лише у теоретичному плані, бо проект створення Задніпровського князівства правлячі кола Речі Посполитої відхилили, і він потрапив до архіву, залишившись невідомим козацькому загалу [7, с. 36–37].

Як стверджує В. Шевчук, своїм проектом Й. Верещинський ніби передбачив майбутній устрій Гетьманщини часів Хмельниччини: поділ на військово-територіальні полки, роздачу старшині «на ранг» земельних володінь, збереження за шляхтою, яка «служить Війську», її маєтностей. Також історик зазначає, що Й. Верещинський був чи не першим, хто на «повний голос заговорив про утворення на основі козацьких полків окремих адміністративно-територіальних одиниць (цей проект було впроваджено в життя вже у XVII ст. гетьманом М. Дорошенком). Населення територіального полку з полковим містом і сільськогосподарською округою мало б підпадати під юрисдикцію місцевих органів влади. Із запровадженням такого адміністративно-територіального поділу, який узаконював і гарантував стале надходження прибутків із території Задніпров'я, мілітарно орієнтований організм старого Запорозжя мав отримати потужний імпульс для розвитку цивільних владних структур» [8, с. 383].

Загалом, Українська козацька держава — це державне утворення (офіційна самоназва — Військо Запорозьке) на

землях Наддніпрянської України, що постало як результаті Визвольної війни у середині XVII ст. Процес формування інституцій нового державного утворення розпочався вже з літа 1648 р., коли з ініціативи учасників козацького виступу на Лівобережжі та Правобережжі Наддніпрянської України не лише ліквідувались елементи державного ладу Речі Посполитої, а й почали створюватися за козацькими зразками, раніше апробованими на Запорожжі й на теренах Середнього Подніпров'я, місцеві органи влади. Паралельно гетьманський уряд Б. Хмельницького вибудовував централізовану вертикаль влади, за допомогою якої реалізовував функції внутрішнього суверенітету держави, а також створював можливості для проведення зовнішньополітичних акцій. В основних своїх рисах соціально-політична структура і модель функціонування Української козацької держави сформувалися на середину 1650 р. Тоді ж утвердився своєрідний адміністративно-територіальний устрій нової держави — полково-сотенний, що найбільш повно відповідав реалізації головної на той час державної функції, а саме військово-мобілізаційної (кожний полк як адміністративна одиниця й округ був базою для формування військового підрозділу). Неспроможність Української козацької держави в умовах несприятливої міжнародної ситуації самостійно відстояти державотворчі здобутки спричинила потраплення окремих її частин чи загалом цілої держави під протекцію іноземних правителів: російського царя, турецького султана, кримського хана. Втручання ж останніх у політичні процеси, що відбувалися в Україні, призводило до активізації громадянського протистояння, розорення краю та врешті-решт ліквідації козацької державності на частині українських земель. Найдовше (до 1764 р.) Українська козацька держава проіснувала під протекцією російських царів на теренах Лівобережної України (до якої належав

і Київ з округою). Політико-правовий статус Української козацької держави під царською протекцією визначали положення так званих гетьманських статей. Договірні норми, укладених гетьманом Б. Хмельницьким Березневих статей 1654 р., зафіксували за Українською козацькою державою права політичної автономії. У наступних угодах (Переяславські статті 1659 р., Глухівські статті 1669 р., Конотопські статті 1672 р., Переяславські статті 1674 р., Коломацькі статті 1687 р.) цей статус було понижено до адміністративної автономії, а у Московських статтях 1665 р. російська влада вчинила спробу впровадити станову автономію для однієї лише козацької верстви. З початком діяльності російського царя Петра I автономний статус Української козацької держави не раз порушувався внаслідок втручання центрального уряду у місцеве адміністрування, поширення на її територію російських законів, тимчасової ліквідації інститутів гетьмана та генеральної старшини. Після остаточної ліквідації російською імператрицею Катериною II інституту гетьманату в 1760-х-70-х рр. було реалізовано низку політико-адміністративних і соціальних перетворень, за наслідками яких припинили існування й інші елементи Української козацької держави [9].

В. Смолій підсумовує, що виникнення та еволюція козацтва, заснування Запорозької Січі пов'язані з наступним етапом розвитку державницької традиції. У середині XVII ст. на цивілізаційному та культурному перехресті Сходу Європи постала Українська козацька держава. Ця ранньомодерна станова держава органічно поєднувала і окцидентальні, і виразні орієнтальні риси. Вона сформувалася на соціокультурній основі козацтва як степового лицарства, яке в багатьох аспектах нагадувало західні ордени і водночас запозичило чимало прикмет і вад кочового світу [10, с. 29–30].

Таким чином, історичні обставини та особливості формування козащини й козацької держави мали суперечливий характер й відображали тернистий шлях українців до незалежності.

Розкриваючи становлення та розвиток Української козацької держави, науковці констатують спадкоємне наслідування принципів державності від Київської Русі.

Демократичні принципи Української козацької держави були закладені й апробовані у структурі суспільних (державних) інституцій Запорозької Січі. Так, вищим законодавчим органом влади була загальна Козацька рада. Брати участь у ній мали право усі без винятку низові козаки. Інколи ради відбувалися і на представницькій основі, у вигляді депутацій від куренів, або ж виключно старшинські. Зібрання козаків, що проводилися за їхньою власною ініціативою, називалися чернецькими або «чорними» радами. До основних повноважень загальної козацької ради входили: спільне обговорення всіх найважливіших питань життєдіяльності січового товариства, визначення основних принципів військового устрою, обрання керівництва, обговорення і вирішення питань війни і миру, прийняття рішення про участь у військових походах, визначення своєї позиції під час перемовин із представниками інших країн, розподіл земельних угідь, що знаходилися у межах «вольностей» Війська Запорозького. Кращі з цих земель розподілялися між куренями січового товариства, а решта відходила сімейним козакам і не козакам — так званому «підданству» [11, с. 55].

Важливим є той факт, що в разі потреби козацька рада виступала у ролі вищої судової інстанції. За встановленою традицією козацькі ради збиралися зазвичай щороку 1 січня для переобрання кошового отамана і старшини. Однак, якщо виникала гостра необхідність, вони склика-

лися позачергово три-чотири рази на рік. На таких надзвичайних радах розглядався широкий спектр питань або одне, яке на той час було надзвичайно важливим для запорожців [12, с. 11].

Разом із тим, на думку В. Смолія і В. Степанкова, не слід занадто ідеалізувати так звану «демократичність» республіканської форми правління Запорозької Січі, оскільки за цією «демократичністю» ховалася класична охлократія, вкрай небезпечна для розбудови держави. Демократичний принцип виборності на загальних («чорних») радах своїх старшин із часом розвинувся в ніким і нічим не обмежуване всевладдя (а відтак і свавілля) мас. Адже обране керівництво «християнської козацької республіки», по суті, було заручником доброї чи злої волі, миттєвого спалаху позитивних або ж негативних емоцій козацького загалу і постійно відчувало над собою загрозу втрати не лише посади, а й самого життя [13; 14].

П. Радько стверджує, спираючись на наукові праці сучасних дослідників історії України, що на Гетьманщині змагалися два типи держаної влади: республіканський і монархічний. Гетьмани, які склали булаву перед Генеральною Радою, визнавали тим її зверхність, але при цьому тяжіли до двох наведених вище типів управління: І. Виговський та П. Дорошенко були представниками республіканського типу правління, а Б. Хмельницький, Д. Многогрішний, І. Самойлович і особливо, І. Мазепа були носіями монархічного начала. Ця монархічна тенденція виявилася у прагненні правити без участі Ради [15, с. 129–130].

Ураховуючи вищенаведені застереження, зазначимо, що Українська козацька держава тим не менш стала питомим тлом формування демократичних традицій врядування, державницького світогляду, свободолюбства, героїзму та побратимства на теренах нашої країни.

Цілком доречно, що козацько-гетьманську християнську республіку, яка сформувалася у процесі Визвольної війни, багато дослідників вважають класичним результатом політичної самоорганізації українства. Демократичні традиції державного устрою розвинулись і збагатились саме в умовах козацько-гетьманської держави. Саме тоді утвердився, по суті, республіканський демократичний лад: реальною була рівноправність громадян-козаків, діяла козацька рада, функціонували обрані органи влади — від гетьмана до старшини й отаманів, існував козацький «присуд» тощо. Як і в часи Київської Русі, у якій функціонувало народне віче, козаки демократично обирали лідерів. Особа, що обиралася у козацький уряд, повинна була двічі відректися від пропонованої посади і погоджувалася лише на третю пропозицію — після важливих домовленостей, що прикривалися ритуальною сваркою та погрозами. Вся церемонія виборів закінчувалася покладанням старими козаками на голову обраного жмені землі. Цей символ означав, що обраний стає слугою громади, яка його обрала [16, с. 117].

Уособленням демократії, державницького світогляду та свободолобства Української козацької держави стала поява так званого козацького права. Як вважає М. Бедрій, козацьке право — це підсистема звичаєво-правових норм, утворених практикою суспільного стану козацтва, визнаних суспільством і державою як юридично обов'язкові, а також звичаєво-правових інститутів, які ці норми об'єднували. У козацькому праві простежуються глибокі історичні корені (тяглість із часів Київської Русі) та певна рецепція звичаєво-правових норм. Тому можна виділити три головні чинники утворення козацького права, які визначали його змістове наповнення:

- 1) успадкування більш давніх правових норм українського народу (йдеться про чинні у часи формування ко-

зацтва українські правові звичаї, в тому числі копне право, адже козаки — насамперед колишні селяни);

2) формування нових норм на основі військової, суспільної, адміністративної та судової практики (ці норми були наділені духом свободи, демократії, поєднаним із військовою дисципліною);

3) рецепція звичаєво-правових норм інших народів [17, с. 79].

Безсумнівно, козацьке право стало важливою передумовою відродження Української держави у XVII ст., будучи юридичним підґрунтям для реалізації українським народом права на самовизначення шляхом розбудови власної державності. У цю добу козацьке право втратило свою колишню корпоративність і вийшло далеко за межі Запорозької Січі. Як висловився О. Шевченко, козацьке право в умовах відродження Української держави у середині XVII ст. спільно з копним правом поширилося на всю її територію, ставши загальним правом цієї держави [18, с. 160].

Боротьба козаків за волю і незалежність рідної землі супроводжувалася проявами героїзму та побратимства, в основі яких були уявлення про лицарство з його морально-етичним кодексом і самоусвідомлення себе вільною людиною.

Як наголошують науковці, особливістю традицій ведення бойових дій козаками були героїзм і сміливість. Наприклад, битва під Берестечком яскраво охарактеризувала козаків як хоробрих та нездоланих воїнів, мужніх і твердих у своїх переконаннях. Це є яскравим доказом розвитку таких бойових традицій козацтва, як самовідданість і самопожертва у бою заради досягнення перемоги; зневага до боягузів і зрадників, надання переваги гідній смерті, ніж полону. Коли польська піхота атакувала козаків, вони продовжували хоробро битися, вважаючи за

краще загинути, ніж здатися ворогові. Їм пропонували помилування, грошову винагороду, але козаки з презирством відкидали такі умови, висипали зі своїх гаманців гроші у болото, демонструючи тим, що понад усе цінують волю [19, с. 69].

Безсумнівно, прагнення до свободи та усвідомлення себе вільною людиною є визначальними рисами козацького світогляду та козацького духу. Разом із тим сила козаків була не тільки в індивідуальних якостях, а й у колективізмі, побратимстві, своєрідному військовому лицарстві.

Історичні факти свідчать, що однією з важливих бойових традицій козаків було так зване козацьке побратимство. На Запорозжі в умовах постійних воєн склалися глибокі традиції січового побратимства, почуття дружби та взаємодопомоги. За словами Д. Яворницького, світлий бік характеру запорозьких козаків становили добродушність, безкорисливість, щедрість, схильність до щирої дружби. За козацьким звичаєм гріхом вважалося обдурити навіть чорта, якщо він потрапив січовикам у товариші. Січовий козак потребував вірного друга й нерозлучного товариша, який міг би вчасно прийти на допомогу чи відвести від нього несподівану небезпеку. Щоб дружба мала силу закону, побратими йшли до церкви й давали «заповітне слово» [20, с. 272–273].

У козаку-лицарі насамперед цінувалися мужність, розум, почуття власної гідності. В такому ідеалі чоловіка відбилася українська історія XVI–XVIII ст. Міфологізований образ козацтва як військової сили та слави українського народу, непохитної опори православ'я і щита християнського світу від «невірних», що виник у вітчизняній книжності XVII ст., відбився у козацьких літописах (Самовидця, Григорія Грабянки, Самійла Величка), де українці виступають рівноправним етносом європей-

ської спільноти. Про загальну любов до козака-запорожця і про складність його духовного світу яскраво писав Д. Яворницький, зазначаючи, що бурхливе козацьке життя сповнювало людську душу суперечливими пристрастями і непримиренними бажаннями: «Тут було своєрідне молодецтво й особливий погляд на життя... Однак дивлячись на життя з точки зору веселого й радісного спостерігача, запорожець знав і похмурі думи... Ця двоїстість впливала, звичайно, із самого способу життя» [21, с. 139–140].

Характеристика козацтва як лицарської спільноти, схожої на середньовічні християнські ордени сформувалась у філософській та народній думці того часу на тій підставі, що військове протистояння з «ворогами Святого Хреста» козаки вважали своїм обов'язком і покликанням. При цьому у свідомості козацтва міцно закріпилася ціннісна установка на захист православної віри, а української спільноти — козацтво виступає захисником слов'янського населення і носієм лицарських якостей. Самі ж козаки постають втіленням лицарського ідеалу краси та сили. Тому їх називали «січовим лицарством», «товариством». Козаки й самі усвідомлювали себе кимось на зразок лицарської спільноти, тобто об'єднанням військових людей із притаманними лише їм моральними і військовими чеснотами. Причому рицарями називали не лише озброєний люд в XVI–XVII ст., а й конкретних особистостей: Петра Конашевича-Сагайдачного, Богдана Хмельницького та ін. Як лицарські характеризувалися також заняття, дії та вчинки. Служіння козаків своєму народові та Вітчизні називалося «вірною рицарською службою», «послугами рицарськими». Як справжніх лицарів сприймали козаків й іноземні володарі, що свідчило про високий рівень їх оцінки не лише в українській, але і в європейській свідомості й визнання їхнього окремого статусу у суспільстві.

Недаремно екзотичних воїнів з-понад Дніпра в Європі нерідко називали «дніпровськими мальтійцями» [23, с. 116].

У розбудові Української козацької держави провідну роль відігравала українська національна еліта, яка плекала ідею «самостійності».

Історики свідчать, що нова українська еліта часів козацької доби поповнювалася з декількох джерел. Головним виступало реєстрове козацтво, а в його складі були нащадки боярських родів (Виговські, Нечаї, Бобирі, Бороздни). Під час бурхливих подій до козацтва приєднувалися й інші люди: і звичайні авантюристи, і представники непривілейованих верств, наприклад, селяни. Чимало було й іноземців-найманців, зокрема, у сердюцьких, компанійських, охочекомонних полках. Лави козацького війська поповнювали греки (Капністи, Костянтиновичі, Драгоманови, Томари, Мазаракі, Афендики), серби (Божичі, Милорадовичі, Сербини), волохи (румуни й молдовани — Апостоли, Антіох-Вербицькі, Малами, Танські), литвини (білоруси — Золоторенки, Шираї, Скаржинські), угорці (Карновичі, Ракочі). Козацькою старшиною стала й частина польської шляхти. Побоюючись, щоб її не «змело революційним вітром», вона покозачилась і навернулась у православ'я. Найбільш відомою з таких родин є Дуніни-Борковські, родичі яких у Польщі мали графський титул. Андрій Касперович Дунін-Борковський служив генеральним підскарбієм І. Мазепи й, за легендою, купив йому гетьманство (роздав хабарі представникам козацької ради, що голосувала за гетьмана) [24].

Як вважає В. Степанков, українська національна еліта формувалась у чотири етапи. До 1648 р., тобто до початку революції, становлення власне української політичної протоеліти (категорії осіб, потенційно спроможних у майбутньому стати елітою) відбувалося у надрах козацького стану. Цей процес вирізнявся тривалістю й багатоетап-

ністю. Перший етап охоплював 1550-ті — першу половину 1590-х рр. і характеризувався інтенсивною трансформацією козацтва у соціальну верству та формуванням його духовних цінностей на основі лицарських чеснот. Найкращі з-поміж козаків складали старшину, меритократичні (на основі критерію заслуг) засади діяльності якої істотно девальвувалися механізмом прямого волевиявлення козацької громади у формі військової ради. Отже, вона не володіла самостійним владним ресурсом, виступаючи у ролі виконавців волі козацької спільноти, і займалася в основному організацією воєнних акцій. Із середини 1590-х рр. розпочався другий етап, що завершився Хотинською битвою 1621 р. Упродовж цього часу з'явилися якісно нові аспекти у сфері функціонування старшини. Зокрема, вона почала домагатися зрівняння статусу козацтва зі шляхтою, повела рішучу боротьбу за відновлення православної церкви та ліквідацію унії, докладала максимум зусиль для утвердження у південних районах Київського воєводства козацького устрою й нової моделі господарювання, тому перетворилася на козацьку еліту, адже ефективно обстоювала інтереси свого стану. Третій етап розпочався 1622 р. і тривав включно до 1638-го. Він характеризувався перебранням старшиною на себе функції виразника й захисника інтересів українського («руського») народу, який уважали рівноправним із польським та литовським народами. Тому старшина вимагала від Варшави не порушувати його «прав і свобод» та змусила панівний стан Речі Посполитої піти на визнання легітимності Київської митрополії. Успішно розвиваючи українські протодержавні інституції на теренах козацького регіону, старшинський прошарок уперше спробував узяти під захист Війська Запорозького поспільство, котре проживало на його землях. Досягнуті здобутки, на думку В. Степанкова, дозволяють висловити

міркування, що козацька старшина почала трансформуватися в українську політичну протоеліту. Старт четвертому етапу дала «Ординація» 1638 р. Тривав він до початку революційного виступу й ознаменувався процесом ліквідації козацького стану, а відтак втратою старшиною функції політичної протоеліти. Вона інволюціонувала до рівня козацької еліти [25, с. 89].

Становлення української національної еліти відбувалось у складних історичних та геополітичних умовах, що, з одного боку, несло в собі різноманітні ризики, а з іншого — загартовувало національний дух.

Науковці констатують, що українська національна еліта, викристалізована й випробувана під час національно-визвольної війни, утворила аристократичний клас, який не давав здеморалізувати Україну. В. Липинський висловив думку, яка, на наш погляд, і досі залишається актуальною: «Нам сьогодні трудно собі уявити, щоб могли бути на Україні такі часи, коли всі класи української нації приймали активну участь в творенні одного, для всієї нації спільного державного й національного життя» [26, с. 149].

В українській національній еліті часів Гетьманщини поступово зароджується ідея «самостійності», набуваючи певного змісту та визначення механізмів її реалізації, які мали непослідовний, навіть дещо стихійний характер.

Визначаючи роль української еліти тих часів у націєтворенні та державотворенні, В. Панасюк зазначає, що козацька верхівка ідеологічно була неконсолідованою. В політичних процесах елітотворення поступово сформувалися дві основні субелітні групи — зі шляхетського угруповання і «старинного» козацтва. «Старинне» козацтво уособлювало державницьке угруповання, що повело боротьбу за незалежність козацької держави.

Реєстрове козацтво було найбільш радикальним у національно-визвольній боротьбі українців. У пошуках політичного союзника «старинне» козацтво орієнтувалося переважно на Варшаву і Москву. Протилежністю «старинному» козацтву було шляхетське угруповання. Політичні процеси у Речі Посполитій і події козацької революції змусили шляхетське угруповання стати складовою козацької верхівки. Під тиском несприятливих політичних подій національного визволення шляхта, замирившись із польською елітою, повела боротьбу за повернення дореволюційних порядків в українських землях. Ідеологічні розбіжності провідної козацької верстви негативно позначилися на революційній боротьбі. Так, головними проблемами правлячих верхів Гетьманщини стала низька національна свідомість та внутрішньополітична боротьба субелітних угруповань за владу. Жодне із субелітних угруповань Гетьманщини не ідентифікувало себе з українським народом. На підставі гетьманських універсалів неурядова еліта офіційно перетворилася на «нове дворянство». У внутрішньополітичному житті головною метою еліти стала боротьба за владу й економічне збагачення. На зовнішньополітичній арені верхівка Гетьманщини повела боротьбу за нобілітацію у шляхетський стан. Боротьба за самостійність держави припинилася. У політичній і духовній еліті України пануючими стали патрон-клієнтські відносини. Родинні і непоточні зв'язки та корупція проникли в усі органи влади. Козацька еліта зрадила національні інтереси українського народу. Головним сенсом її життя стали конформізм і пристосуванство [27, с. 3–4].

Досліджуючи роль української національної еліти та Богдана Хмельницького, зокрема, у становленні Української козацької держави, В. Липинський виокремлював і інституційні, і особистісні чинники цього історичного

процесу. Як відомо, окрім проблеми побудови Української козацької держави, В. Липинський розглядав роль козацької еліти і гетьмана Б. Хмельницького у становленні козацької державності — від фактичної автономії до майже повної незалежності. Він вибудовує початки козацької героїки з періоду, коли «в очах поляків Хмельницький був усе ще тільки “збунтованим рабом”» [28, с. 53].

У контексті вищенаведеного Т. Чухліб висловлює думку про те, що, задекларувавши ідею домагатися незалежності «Русі», гетьман Б. Хмельницький і більшість старшин виявилися неспроможними трансформувати її у головний, засадничий принцип своєї діяльності. Вона залишалася для них радше мрією, аніж конкретною програмою дій, через що вельми повільно вживалася у політичну культуру еліти (тільки з осені 1655 р. стає її важливою складовою). Крім цього, корпоративний характер влади Війська Запорозького над «українськими землями» продовжував зберігати традиційне домінування в політичній свідомості гетьмана та старшини не державних, а станових інтересів. За таких обставин завдання розбудови самостійного державного організму далеко не завжди виявлялося пріоритетним, а суверенізація верховної влади в особі гетьмана не знаходила підтримки серед більшості еліти. І не випадково, адже в її середовищі, як і раніше, продовжувала панувати переконаність щодо пошуків Військом Запорозьким «справедливого» монарха-протектора [29, с. 64].

Зі свого боку, В. Єрмолаєв наголошує, що історичні джерела засвідчують наявність двох головних засад національної державницької ідеї Б. Хмельницького: як програми-мінімум — виборення козацького автономізму у складі Речі Посполитої, такі програми-максимум — створення незалежної Козацької держави. Ідея автономізму володіла умами частини козацької еліти і шляхти,

що прагнула зрівнятися у правах із польською шляхтою, домогтися рівного з нею представництва у сеймі. Натомість основна маса козацтва і поспільства, хто найбільше страждав від польських магнатів і шляхти, не поділяли такої ідеї. Тому від самого початку Національної революції річпосполитська політична система зазнає руйнації, а разом із тим надзвичайно інтенсивно відбувається формування української на основі традицій козацького самоврядування [30, с. 71].

Певна частина національної української еліти і, насамперед, Б. Хмельницький були схильні відтворювати традиційні форми врядування, що були поширені у ті часи, зокрема монархію. Разом із тим, окремі верстви населення й елітарні групи прагнули більш демократичного управління.

Так, фахівці Інституту історії України НАН України зауважують, що у становленні й еволюції форми державного правління за Б. Хмельницького відбувалися складні процеси. З початку Національної революції козацьке самоврядування формувалося на основі республіканських засад, «колективна воля» Війська Запорозького завжди реалізовувалася через загальну (Генеральну) військово-раду, ухвали якої були обов'язковими до виконання гетьманом, старшиною, козаками. Та вже з 1650 р. гетьман виношує намір заснування власної династії, роблячи ставку на підтримку створюваного ним серед старшини клану. Після вибореної козацькою Україною у червні 1652 р. фактичної незалежності «пришвидшується формування підвалин монархічної форми правління», «тим самим було покладено початок переростанню республіканської форми державного правління у монархічну» [31, с. 44–47].

Отже, українська національна еліта у період Гетьманщини формувалась у пришвидшеному темпі — скоріше

революційним, ніж еволюційним шляхом, що впливало на її «якісні» характеристики. Позитивним аспектом її діяльності, Б. Хмельницького зокрема, є спроба домогтися максимальної свободи для «української людності» та створити як мінімум систему автономного врядування, а як максимум — реалізувати ідею незалежної держави.

Зважаючи на такі запити, науковці амбівалентно оцінюють способи та наслідки діяльності української національної еліти тих часів, зокрема наголошуючи на суперечливому статусі Переяславської ради.

Для розуміння статусу Переяславської ради варто зазначити, що Переяславський договір як такий 8 січня 1654 р. не підписувався, а була ціла система документів: Переяславських актів, що склалися у чотири етапи. Перший — царське посольство, очолюване князем Репніним до Польщі у липні-серпні 1653 р.; другий — Земський Собор 1653 р.; третій — Переяславська рада 8 січня 1654 р. і промова Б. Хмельницького; четвертий — юридично заключений договір 27 березня 1657 р., але не у Переяславі, а в Чигирині та Москві. Отже, ототожнення так званого Переяславського договору, що мав місце 8 січня 1654 р., з цілою низкою Переяславських актів, не є правильним. [32, с. 75].

Аналізуючи значення та сутність Переяславської ради (і всієї сукупності підписаних документів під назвою «Переяславський договір») як доленосної та правової події для українського народу, необхідно визначити її причини.

Так, на думку В. Липинського, Переяславська рада була задумана Б. Хмельницьким для ефективної боротьби України проти Польщі: «...умова з Москвою в році 1654-ім була таким самим випадковим союзом, зверненим проти Польщі й заключеним для визволення України з-під Польщі, якими були всі його попередні такі ж

самі союзи з Кримом, а перш за все з Туреччиною. Практична ціль того союзу була така сама, як і ціль союзів попередніх. В боротьбі з Польщею Цар заступив місце Султана, й тільки. Ставши протектором України, він мав їй дати мілітарну поміч проти Польщі і за цю поміч мав діставати від України певну щорічну грошову данину, таку саму, яку діставав за свій протекторат Султан у Семигороді, у Молдавії, у Волощині. І умова з Царем робиться згідно з тим готовим взірцем, за яким і діяли до того часу умови України у справі протекторату з султаном. Основні підставові пункти Переяславської Умови сформульовані дуже ясно, і ні одна, ні друга сторони нічого в них сказати не забули. Війська царські мають іти на Польщу під Смоленськ, і, крім того, має бути дана Україні проти Польщі постійна мілітарна підмога, а коли треба буде, то й поміч проти татар. Так постановляють пункти 7-ий, 8-ий і 10-ий переяславських “статей”. За це Цар має право побирати у свою казну дань (пункт 1-ший), при чім обидві сторони торгуються. Гетьман хоче, щоб з цієї дані за військову поміч були одчислені у формі “жалування” всі розходи на козацьке військо (пункт 2-ий, 3-ий, 4-ий, 9-ий, 11-ий), а Цар у своїй, довшій від усіх інших, резолюції (при пункті 9-ім) широко оповідає, скільки його власні “руські, нѣмецкіє и татарськіє рати многіє”, котрі він зібрав “для вашіє оборони”, коштують і чому він думав, що за ту оборону йому від Війська Запорозького “убытка не будеть”. На це Гетьман знов у листі своїм звертає царську увагу, що Султан турецький, хоч і бісурменин, згоджувався дати Україні свою протекцію без всякої дані. Поза широко обговореною справою військової помочі і дані, забезпечено тільки одним пунктом (5-им) повне право Війська Запорозького зноситися з чужоземними державами, сповіщаючи свого протектора тільки про се, що “имѣло быть противно Царского Величества” і одним

пунктом підтверджуються маєткові права (що було необхідне з огляду на ту саму дань) Київського Митрополита і духовенства, а осібною грамотою — такі ж маєткові права української шляхти. Це і вся Переяславська умова» [33, с. 30–31].

Оцінюючи Переяславську раду, М. Грушевський називав її «многочаїним в історії України моментом». У своїй фундаментальній праці «Історія України-Руси» він зазначав, що козацька Україна в момент її переходу під протекцію царя становила практично самостійну державу зі своїм устроєм. Це фіксується з 1648 р., що було підготовлено політикою козацького війська упродовж пів століття. На думку М. Грушевського, «зійти на становище простої провінції Москви з переходом під протекторат царя — сього не мали на думці не тільки українські провідники, але й самі московські політики — хоча й висували помаленьку ідею повернення до царя його старих “отчин” — спадщини великого Володимира» [34, с. 61].

Також М. Грушевський, характеризуючи Переяславську раду, наголошував, що 1654 р. гетьман не створив чітких юридичних норм щодо відносин між Україною і Росією. Історик стверджував, що формальний зміст статей договору досить сильно розходився з фактичним станом справ, що виник внаслідок акту 1654 р. У XVII ст. погляди на українсько-російську угоду з боку України і Росії відрізнялися. При цьому дослідник чітко кваліфікував цей дипломатичний акт як договір, який російська влада саме так і сприймала у другій половині XVII–XVIII ст. [35, с. 294].

Очевидно, козацька еліта розцінювала Переяславські угоди як тимчасове тактичне рішення для посилення своєї регіональної суб'єктності, а Московія вбачала в цьому договорі засіб поступового підкорення України.

У цьому контексті Ю. Мицик наголошує на різниці політичних менталітетів українського та російського урядів. Якщо уряд Української держави-Гетьманщини, укладаючи союз з Московською державою, поступово виступав за рівні права його учасників і сподівався реалізувати свій намір у традиційному для Західної Європи дусі, то російський уряд вже тоді прагнув перетворити Україну на свою колонію, але з тактичних міркувань не наголошував на цьому в момент перемовин, щедро розсипаючи обіцянки не порушувати «права і вольності» України. Характерно, що цар Олексій I навіть видав грамоти на підтвердження всіх «прав і вольностей», які мали на той час українці. Не можна не сказати і про те, що договір був не тільки не завершеним, але й недосконалим. Він не охоплював своїми статтями всіх важливих питань російсько-українських взаємовідносин. Але при всьому цьому він мав безсумнівну позитивну рису: він був рівноправним договором між двома суверенними державами. Це забезпечило його взаємовигідність, значні успіхи у посиленні міжнародних позицій обох держав: у 1654–1656 рр. майже всі етнічні українські землі будуть визволені від гніту Речі Посполитої, а у 1657 р. українські війська (спільно з військами союзників по Раднотській коаліції) навіть візьмуть Варшаву і Краків, не кажучи про інші польські і литовські міста, як от Люблін; Росія вийде на береги Балтійського моря; спільними зусиллями буде визволена від гніту Речі Посполитої Білорусь. Однак грубе порушення Москвою договору 1654 р. призвело до поступової зміни характеру російсько-українських взаємовідносин. По смерті Б. Хмельницького у 1657 р. Москва грубо втручається в українські справи, що призводить до російсько-української війни 1658–1659 рр., провокує виступи внутрішньої опозиції. Програвши війну через виступи

опозиції, які переросли у громадянську війну, Україна мусила піти на укладання нового договору (Переяславський договір 1659 р.), котрий поклав кінець незалежній Українській державі козацької доби і перетворив Україну-Гетьманщину на автономне політичне утворення під владою Російської імперії. Але ця автономія поступово обмежувалася російським урядом і врешті була ліквідована наприкінці XVIII ст. [36, с. 50–51].

Скориставшись внутрішньою слабкістю Української козацької держави, Московія робить все можливе для знищення її незалежності й автономного статусу, що було грубим порушенням рішень Переяславської ради.

У вищеозначених процесах провідну роль відігравав гетьман Б. Хмельницький, який, на думку істориків, не був другом чи ворогом Москви. Він послідовно виходив з державних інтересів України, домагався відродження незалежної Української держави і прагнув втримати цю державу незалежною, шукаючи союзників у визвольній боротьбі і на півдні, і на півночі, і на заході, а не тільки на північному сході [37, с. 45–46].

У подальшому, на думку М. Грушевського, Б. Хмельницький після більш детального ознайомлення із політичними реаліями московського централізму та імперськими планами Московії «...був надзвичайно збентежений ними і став в рішучій опозиції московській політиці: ухилявся від спільних операцій із московськими військами; відмовляв українські міста (в Галичині), аби не піддавалися на московське ім'я, щоб не дали поводу Москві до претензій на західну Україну; різко, “кабы изменою”, відзивався перед московськими агентами про політику московського правительства, а в кружку ближчих своїх повірників не таївся ще й з гострійшими висловами і рішуче говорив перед старшиною, що з Москвою треба розірвати і шукати собі іншої протекції і помочі. Знаємо

також, що на словах це не кінчилося, що Хмельницький, переконуючись у неприхильності московського правительства до української автономії, шукав опертя в інших держав і, нарешті, спинився на ідеї тісного союзу з Швецією» [38, с. 5].

Переяславська угода, яка, скоріш за все, задумувалася керманичами Української козацької держави як тимчасова взаємовигідна співпраця виявилася правовою пасткою, яка негативно вплинула на подальший цивілізаційний розвиток нашої країни.

У цьому сенсі В. Маслак констатує, що «Переяслав 1654 р. радикально змінював ту рівновагу, яка устійнилася в регіоні після утворення в 1569 р. Речі Посполитої і яка базувалася на балансі противаг між державою “двох народів” та Московією, підтримуваний великою мірою завдяки перебуванню більшості українських земель під дахом Варшави. Після Переяславської ради 1654 р. Московія отримала неочікуваний шанс розвивати свою експансію на українському та білоруському напрямках. Безвідносно від того, якими стратегіями керувалися Богдан Хмельницький та його оточення, Переяслав 1654 р. став відправним пунктом поступового поглинення Московією руських земель Корони та Великого князівства Литовського, що поклало початок довгому процесу перетворення колись закутка Золотої Орди на європейську потугу коштом ослаблення Речі Посполитої й голосно та болюче відбилосся на долі всього східноєвропейського простору» [39, с. 127].

У внутрішньополітичному вимірі Переяславська рада та перебіг підписання Переяславської угоди виявили протиріччя у козацькій еліті, які після смерті Б. Хмельницького розкрили себе особливо рельєфно та гостро.

Загалом, укладення Переяславського договору між Московією та гетьманською Україною стало до пев-

ної міри тим «лакмусовим папірцем», який засвідчив наявність великого масиву внутрішньо- та зовнішньополітичних суперечностей серед вітчизняної політичної еліти, що накопичилися за роки боротьби українців з Річчю Посполитою. Йдеться насамперед про претензії політичної еліти, тобто козацької старшини, на здобуття гетьманської булави. Якщо про відкритий спротив гетьманській волі з боку старшини 1653 р. не йшлося, то в останні роки гетьманства Б. Хмельницького частина старшини вже не приховувала своїх владних претензій. Це «жадання влади» серед старшини відзначали також і представники козацької «черні». Підписання Переяславського договору 1654 р. внесло певні зміни у розподіл владних повноважень всередині політичної системи, що сформувалася в ході Національної революції середини XVII ст. По-перше, окремі представники козацької старшини, як, наприклад, І. Виговський та П. Тетеря, починають клопотатися про надання «жалуваних грамот» на маєтності безпосередньо від московського царя. Таким чином вони ставлять під сумнів легітимність та повноту влади гетьмана Б. Хмельницького. По-друге, подібні дії ми спостерігаємо і з боку української шляхти. Важливою в цьому сенсі є реакція українського духовенства на спроби московського уряду позбавити українську церкву частини її майна та земель. Слід також зауважити, що за гетьманування Б. Хмельницького будь-які спроби московського уряду визначально впливати на перебіг політичних процесів на козацьких теренах, як правило, були безуспішними. Водночас відцентрові тенденції, які виявлялися в середовищі старшини після серпня 1657 р., стали основою майбутньої Руїни. [40, с. 194–195].

Отже, геополітичне, правове, духовно-культурне та історичне значення Переяславської ради є предметом дискусій серед науковців, які вказують на недоліки та

переваги цієї доленосної події для Української козацької держави та для майбутнього України загалом.

Як свідчить аналіз вищенаведеної проблематики, становлення та розвиток Української козацької держави визначалися не тільки об'єктивними причинами, але й мали достатньо вагому суб'єктивну складову: лідерські якості харизматичного Б. Хмельницького та козацької еліти. Саме тому доцільно зупинитися на оцінці діяльності Б. Хмельницького від Т. Шевченка до наших днів.

Т. Шевченко як справжній патріот захоплювався героїчною боротьбою українців у протистоянні з польською владою, відзначаючи національно-визвольний характер війни під проводом Б. Хмельницького. У поета вона асоціювалася з сучасністю, нагальними потребами ліквідації кріпацтва та самодержавства у Російській імперії. Подіям середини XVII ст. автор присвятив драму «Никита Гайдай», в якій назвав гетьмана Б. Хмельницького «благородним», віддавши належне його заслугам. У вірші «Сон» («Гори мої, високі!...») поет також із пошаною згадував «батька Богдана». Темі Визвольної війни, зокрема її трагічної сторінки — поразки козацького війська під Берестечком 1651 р., присвячено твір «Ой чого ти почорніло, зелене поле?» [41, с. 65].

Пізніше у творчості Т. Шевченка з'являються критичні оцінки діяльності Б. Хмельницького. Зокрема, у вірші «Розрита могила» Кобзар негативно оцінює спілку Б. Хмельницького з Москвою:

«Ой Богдане!
Нерозумний сину!
Подивись тепер на матір,
На свою Вкраїну,
Що, колишучи, співала
Про свою недолю,
Що, співаючи, ридала,

Виглядала волю.
Ой Богдане, Богданочку,
Якби була знала,
У колисці б задушила,
Під серцем приспала». [42, с. 169].

Схожі мотиви знаходимо й у вірші Т. Шевченка «Стоїть в селі Суботові...», де поет порівнює Іллінську церкву на хуторі Б. Хмельницького з «домовиною» козацької України. На думку Кобзаря, саме тут утверджувалися безпідставні сподівання гетьмана на добросусідство з Московією. У підсумку українці залишилися ошуканими й беззахисними перед ординською ментальністю нових «союзників». З цього приводу Т. Шевченко писав:

«Мир душі твоїй, Богдане!
Не так воно стало;
Москалики, що задріли,
То все очухрали.
Могили вже розривають
Та грошей шукають,
Льохи твої розкопують
Та тебе ж і лають,
Що й за труди не находять!
Отак-то, Богдане!
Занапастив еси вбогу
Сироту Україну!» [42, с. 317].

Та Кобзар не полишає надії на відродження України:

«Церков-домовина
Розвалиться... і з-під неї
Встане Україна.
І розві тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!» [42, с. 318].

Також роль Б. Хмельницького в історичному процесі досліджував відомий вчений М. Костомаров. Він одним із перших українських істориків поставив запитання: хто є творцями історії — окремі правителі, державні діячі чи народ? Описуючи гетьманування Б. Хмельницького, М. Костомаров стверджує, що козацтво мало великий вплив на українське населення, яке бажало стати козаками, тобто вільними людьми ще напередодні повстання Хмельницького [43].

М. Костомаров, розкриваючи значний внесок у розбудову Козацької держави Б. Хмельницького, все ж таки робить висновок про те, що історію творить сам народ. Необхідно зазначити, що у середині XIX ст. поява монографії М. Костомарова «Богдан Хмельницький» стала справжнім проривом в історіографії.

Вітчизняний дослідник Ю. Пінчук наголошував, що М. Костомаров у своїй монографії «Богдан Хмельницький» історичними документами довів безпідставність претензій Речі Посполитої та Московії на українські землі, відзначив прагнення Б. Хмельницького до незалежності. Так, у виданні 1870 р. М. Костомаров зазначає, що «Хмельницький стежив за дипломатичними справами дуже вправно», в ході Визвольної війни «не боявся пестувати турок обіцянкою, що козаки будуть знаходитися під покровительством Туреччини, як данники», аби Україна стала «особливою річчю посполитою». Водночас, учений ґрунтовно висвітлив зовнішні відносини з Молдавією, Трансильванією, Швецією та іншими країнами, що їх здійснював уряд Б. Хмельницького в інтересах державної незалежності України. У третьому і особливо в четвертому виданнях монографії все більше наголошується на ідеї незалежності Української держави, на дипломатії Б. Хмельницького як провідника цієї ідеї. Це ж саме яскраво простежується у політиці гетьмана після Пере-

яслава 1654 р. Зокрема, в своєму останньому виданні монографії (1884 р.) автор показує, що 1654 р. Б. Хмельницький не тільки не мав наміру допомагати королю Польщі у війні проти Швеції, але, навпаки, бажав закріпити зв'язки зі шведським королем, вислав до нього посла, намагався одержати гарантії незалежності Гетьманщини. Те ж саме мав на увазі Б. Хмельницький при тогочасних відносинах з іншими державами, у тому числі з Туреччиною. Загалом, лейтмотив костомаровської монографії «Богдан Хмельницький» такий: важливе значення епохи Б. Хмельницького в історії не підлягає сумніву. Ця епоха почала і приготувала те, що повинно було в ході історичних обставин здійснитися у прийдешніх поколіннях з усіма наслідками для слов'янського світу [44].

Загалом, в українській історичній науці з'явилася низка ґрунтовних праць, присвячених оцінці діяльності Б. Хмельницького: «Про батька козацького Богдана Хмельницького» (М. Грушевського), «Таємна війна Богдана Хмельницького: історико-документальна оповідь (Ю. Джеджули), «Богдан Хмельницький» (І. Крип'якевича) та «Богдан Хмельницький» (І. Огієнка), наукові праці «Богдан Хмельницький» (В. Смолія, В. Степанкова) та ін.

І. Крип'якевич зображує Б. Хмельницького вольовим політиком, що заради інтересу справи міг іти проти традиції та усталених порядків. Так, урахувуючи потребу миттєвого й рішучого прийняття рішень у нестабільних умовах козацької революції, гетьман рідко скликав загальні козацькі ради. Попри невдоволення козацьких мас, це давало гетьману можливість ухвалювати нагальні рішення, спираючись на старшинську раду. Однак Хмельницькому не стало державної мудрості чи часу, щоб перетворити козацьку раду на представницький орган. «Рада залишається тільки як традиційний церемоні-

ял, потрібний до легалізованя важних справ, але не як тіло, що рішає», — підсумовує історик. — Врешті козацька демократія звелася до олігархії, а згодом і автократії, коли «законодатну владу обіймає сам гетьман Богдан Хмельницький» [45, с. 136].

Серед сучасних істориків провідна роль Б. Хмельницького у національно-визвольній боротьбі українського народу представлена у роботах В. Брехуненка [46–48]. У його працях простежено життєвий шлях Б. Хмельницького, роль в організації національно-визвольної війни середини XVII ст. та у створенні Української козацької держави, розкрито таланти полководця, дипломата, державного діяча. Науковець дослідив процес утворення Української козацької держави, її територію, адміністративний устрій, військо, особливості гетьманської влади.

На думку В. Смоля, провідна роль будівничого і фундатора України-Гетьманщини, безсумнівно, належить гетьману Б. Хмельницькому. Саме він очолив потужний викид національної енергії українців на початку 1648 р. Ця доленосна подія була поштовхом до Національної революції, а дещо згодом — до тяжкої, кривавої війни. Разом із тим, події середини XVII ст. мали великий конструктивний потенціал. Здивована Європа побачила, як за кілька років на східних «кресах» Речі Посполитої з'явилася, а невдовзі й перетворилася на суб'єкт міжнародних відносин нова держава з власними кордонами, територією, військово-політичним устроєм та символікою. Однак тогочасні складні геополітичні реалії змусили Б. Хмельницького піти на укладення союзу з Москвою, умови якого були грубо порушені царями. Не випадково в контексті наступних російсько-українських відносин постать Б. Хмельницького здобула досить контроверсійні оцінки — від звеличення до критики. Проте слід пам'ятати про такий аспект: об'єктивно республікан-

ський демократичний устрій Української держави не мав щонайменших перспектив розвитку у складі монархічної Російської держави, яка згодом трансформувалася в імперію. Власне, у самостійному існуванні нового політичного утворення не була також зацікавлена й жодна з навколишніх держав Європи. [10, с. 30].

Представник західної історіографії Філіп Лонгворт оцінював Б. Хмельницького як діяча, що слугував інтересам козаків, хоча його «велика революція» і відбулась із запізненням, бо на той час соціальний поділ козацтва, спричинений «чужою соціальною структурою Речі Посполитої», сягнув так далеко, що повернутися до свого, за визначенням дослідника, «питомого коріння» козацтво вже було нездатне. Він високо оцінював Б. Хмельницького за його вміння скерувати розмаїті інтереси козаків в єдине річище, гадаючи, що «саме завдяки йому 1648 р. засвідчив здатність козаків до об'єднання, їхню рішучість накласти головою, але не коритися чужій владі» [49, с. 694].

На суб'єктивну мотивацію діяльності Б. Хмельницького вказує Орест Субтельний. Він відносить Б. Хмельницького до тих осіб, які, за виразом дослідника, рідко так вирішально впливали на хід епохальних подій. Він називає Б. Хмельницького найвизначнішим військовим і політичним діячем України. При цьому його появу на історичній арені вважає випадковою й пов'язує із особистою образою, тією кривдою, що зазнав він від польського шляхтича Д. Чаплинського [50, с. 117]

І. Лисяк-Рудницький аналізує роль Б. Хмельницького крізь призму укладеної ним Переяславської угоди 1654 р. й визначає її як досить суперечливу. При цьому дослідник робить висновок, що і похвала, і звинувачення безпідставні, бо Б. Хмельницький і його оточення не надавали такого значення цим домовленостям. Пізніше

виник так званий Переяславський міф, який надав нового звучання і ваги подіям 1654 р. Б. Хмельницький і його оточення спершу не думали про вихід із Речі Посполитої. Їхні цілі, вважає І. Лисяк-Рудницький, спрямовувалися на задоволення скарг козаків і православних, на здобуття для України якоїсь обмеженої автономії. Приблизно від 1650 р. дії Б. Хмельницького, вказує історик, були спрямовані на розрив із Польщею [51, с. 89–90].

Характеризуючи діяльність українських гетьманів, Б. Хмельницького зокрема, вітчизняний дослідник В. Заблоцький стверджує, що постаті українських козацьких гетьманів від Б. Хмельницького до І. Мазепи є неординарними, а їхні вчинки неоднозначними, зокрема з позиції історії українського державотворення, але безсумнівним залишається, по-перше, авторство Хмельницького щодо ідеї створення Української держави як особливого актора на європейській політичній сцені. По-друге, саме в той час відбулося одне з найбільш позитивних соціальних зрушень в українському суспільстві щодо перетворення окремого етносу, якими вважалися козаки, в особливий соціальний стан, на основі якого на європейському континенті було сформовано автономному державу новітньої формації — військової демократії з її специфічними корпоративними інституціями. Саме ця особливість започаткувала той соціально-політичний базис, завдяки якому західний абсолютизм відрізняється від східної автократії. Не виключено, що цей феномен мав місце й не завжди за волею гетьмана чи козацької старшини, але історичний факт отримання політичних і соціальних прав та свобод широкими масами є неспростовним. Як і неспростовним є факт радикальної зміни суспільної свідомості — закладення основ суспільства нового типу, заснованого на принципах індивідуальної свободи та незалежності. По-третє, саме в ту добу було створено та

частково реалізовано ідею і прообраз незалежної національної української держави, які були застосовані у практиці державотворення в ХХ ст. [52, с. 57–58].

Безсумнівно, постать Б. Хмельницького в українській державотворчій традиції є визначальною, а його діяльність суперечливою щодо окремих рішень, а також тактичних і стратегічних пріоритетів.

У подальшому захисту й утвердженню ідеалів Української козацької держави сприяла поява Конституції Пилипа Орлика.

«Пакти та конституції законів і вольностей Війська Запорозького» були схвалені козаками 5 квітня 1710 р. у м. Бендерах як договір між гетьманом та народом, що було характерно для західної традиції і відрізнялося від ідей східного патримоніалізму. Структурно вони складаються зі вступу та шістнадцяти статей. Оскільки релігійний світогляд того часу був панівним і підтримувався багатоміною традицією, зміст документа був просякнутий християнською етикою. У вступі до нього йдеться, що підкорення українського народу Польському королівству визначалося божою волею, як і визвольна боротьба під проводом Б. Хмельницького, який «за допомогою самого Бога... віддав і себе, і народ Царству Московському», сподіваючись на те, що воно дотримуватиметься своїх обов'язків «зберегти Військо Запорозьке і вільний народ Руський... при непорушних правах законів та вольностей». Однак «Московське царство взяло намір... позбавити Військо Запорозьке його вольностей, підтверджених власною присягою, призвести його до остаточного знищення і накласти рабське ярмо на вільний народ». Тому Військо Запорозьке «мусило власною кров'ю та відважним повстанням захищати недоторканність своїх законів і вольностей, захист яких сам Бог, месник беззаконня, милостиво підтримував» [53, с. 59–60].

Конституція обґрунтовувала права України на суверенітет від Москви і Польщі, затверджувала як основну релігію на своїх теренах православне віросповідання, підпорядковане константинопольському, а не московському патріарху, відроджувала державні кордони часів розквіту Гетьманщини та регламентувала зовнішні і внутрішні соціально-політичні та економічні відносини гетьмана зі старшиною і рядовим козацтвом, встановлюючи інституцію на кшталт козацького парламенту, до якого залучалися не лише генеральна та полкова старшина, але і січовики. Шведський король Карл XII як «протектор» України підтвердив цей вибір спеціальним дипломом від 10 травня 1710 р. Конституція фактично проголошувала в Україні незалежну республіку, зберігаючи тільки формальний протекторат шведського короля замість колишнього підданства царю, що було великим кроком уперед, порівняно із вищим проявом української політичної думки XVII ст. у Гадяцькому трактаті. Також відомо, що Конституція існувала у двох мовних варіантах: староукраїнському та латинському [54, с. 145–146].

Поява Конституції Пилипа Орлика мала, скоріше, символічне та політико-правове значення і, на жаль, не була реалізована у практичній площині. Разом із тим, у цьому історичному документі були визначені принципи положення щодо захисту прав і свобод козацтва, закладалися механізми відтворення соціальної справедливості та демократичного врядування в Українській козацькій державі.

Отже, Конституція Пилипа Орлика вперше закріпила як прерогативу на звернення щодо захисту прав і вольностей до іншої держави в особі монарха, так і обов'язок іншої держави забезпечувати їх захист. Обов'язок гетьмана поновлювати порушені права міститься у ст. 6 Конституції: «Якщо у діях ясновельможного гетьмана

буде помічено щось несумісне з правами та вольностями, шкідливе та некорисне для Вітчизни, тоді Генеральна старшина, полковники і генеральні радники будуть уповноважені вільними голосами чи приватно або, якщо виникне така необхідність, й публічно на раді висловити його вельможності докір щодо порушення прав та вольностей без осудження та найменшої образи високої регіментарської честі. На ті докори ясновельможний Гетьман не має ображатися та мститися, а, навпаки, має намагатися виправити недоладності». Стаття 7 Конституції Пилипа Орлика закріплює право привілейованого прошарку тогочасного українського суспільства на судовий розгляд його справи та обов'язок «прийняти вирок» [55, с. 101].

У контексті розуміння вітчизняних державотворчих процесів варто наголосити, що Конституція Пилипа Орлика закріплювала державне управління, яке «вільним волевиявленням і голосуванням стосовно рівної, постійної і ніколи не порушеної форми влади і підкорення було прийнято». Характерною рисою цієї форми влади було своєрідне розмежування повноважень між окремими гілками влади, а також наявність механізму стримування і противаг. Так, рішення Генеральної ради були обов'язковими для гетьмана. Водночас гетьман мав право законодавчої ініціативи, бо міг запропонувати «публічній раді щось на обміркування» (ст. 6). Ще більше стримування виявлялося у взаємовідносинах гетьмана і Старшинської ради. Без попереднього рішення і згоди Старшинської ради гетьман не міг нічого здійснювати. Наприклад, він повинен був повідомляти Генеральну старшину про своє листування з іноземними державами (ст. 6). Однак і Генеральна старшина, зі свого боку, мусила доповідати гетьману «про всі публічні справи, що перебувають у її віданні» (ст. 8). Козацькі і прості урядники,

особливо полковники, обиралися, але вибори не повинні оголошуватися і здійснюватися без гетьманської згоди і остаточного «затвердження Гетьманською владою» (ст. 10). Влада Гетьмана стримувалася повноваженнями генерального скарбника, хоча сам скарбник обирався «на розсуд Гетьмана» і враховував у своїй діяльності його думку (ст. 9). Обмежувалися повноваження гетьмана і судовою владою, яка діяла незалежно (ст. 7). Так, через взаємне стримування і взаємоконтроль окремі гілки влади утворювали єдиний державний механізм [56, с. 222].

Ці положення Конституції Пилипа Орлика виявляють її демократичний характер, але, з іншого боку, вказують на продовження попередньої тенденції: закріплення можливостей пошуку козацькою елітою «прийняттого протекторату» для свого правління, що, відповідно, звужує державний суверенітет.

Важливо, що у Конституції 1710 р. вперше за час існування Гетьманщини відбилися певні моральні норми, а саме: взаємна пошана у відносинах гетьмана та членів Генеральної ради; увага до питань щодо ризиків корупції виборних осіб. Можливо, козацька Генеральна рада й набула б з часом певного розвитку і перетворилася б на відповідний представницький орган українського народу, але діюча Генеральна рада представляла інтереси старшини Війська Запорозького, а визначений Конституцією 1710 р. представницький орган так і не було створено, адже реальної демократичної держави не існувало [57, с. 728].

В. Матях наголошує, що акумулювавши у собі досягнення української суспільно-політичної думки другої половини XVII–XVIII ст., «Пакти й конституції...» 1710 р. яскраво засвідчили спроможність тогочасної української політичної еліти до вироблення й прийняття конструктивних рішень, виведення ідеології національно-

го державотворення на якісно новий рівень, прагнення передової частини українського суспільства «відійти від міфічної Переяславської угоди 1654 р. та Коломацьких статей 1687 р. з Росією й жити згідно з власними традиціями й законами». Конституційні положення, з одного боку, узагальнили весь той державотворчий потенціал козацтва, який був накоплений ним з 1648-го до 1709 р., а з іншого — стали невичерпним джерелом для наступних змагань української нації за свою незалежність. Також цей політико-правовий акт урахував інтереси не лише козацтва як провідної верстви, а й регламентував життєдіяльність інших українських станів. На жаль, історія розпорядилася таким чином, що жодного із задекларованих пам'яткою положень гетьманові (за винятком надзвичайно короткочасної апробації на теренах Правобережної України 1714 р.) так і не довелося втілити у життя. Проте «Пакти й конституції...» аж ніяк не можна віднести до розряду політичних утопій, у цілому досить типових для європейської суспільно-політичної думки. [58, с. 124–125].

Менш піднесено, але загалом позитивно оцінює Конституцію Пилипа Орлика Н. Яковенко у роботі «Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України». Зокрема, вона зауважує, що «цю угоду, відому під назвою “Конституція прав і свобод Війська Запорозького” (“*Pacta et constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis*”), нерідко з наївним ентузіазмом трактують як “першу конституцію Української держави”, вкладаючи новітній зміст у формулу “*pacta et constitutiones*”. Насправді ж укладачі акту 1710 р. мислили його як традиційні для Речі Посполитої “*pacta conventa*” (“договірні пункти”), на дотримання яких обраний володар (там — король, тут — гетьман) присягав перед “вільним народом” (там — шляхтою, тут — козацтвом). Ідеал договір-

ного правління являв собою стрижень річпосполитської політичної культури, і саме на цей взірець орієнтувалися Орлик та його старшина, надавши своїй угоді навіть ідентичну з річпосполитськими практиками назву — “*pacca et constitutiones*”. Інша річ, що прийняття Військом Запорозьким власних “договірних пунктів” стало справді великою подією, оскільки засвідчувало політичну зрілість козацької держави, яка вперше “самоусвідомила” себе і на формальному рівні зафіксувала розподіл прав та обов’язків між гетьманом і “козацьким народом”». [59, с. 420].

Вочевидь, Конституція Пилипа Орлика стала квінтесенцією державотворчої та політико-правової думки тогочасної української еліти. Цей документ також узагальнив досвід розбудови Української козацької держави та ввібрав у себе передові філософсько-політичні ідеї тих часів.

Отже, історичні обставини й особливості формування козащини та козацької держави були обумовлені складними геополітичними і внутрішньополітичними умовами. Козацтво, а у подальшому Українська козацька держава знаходились у полі впливу потужних держав того часу, які вели боротьбу за регіональне домінування. Незважаючи на низку несприятливих обставин, козацтво вибороло свою суб’єктність та спромоглося закласти (зміцнити) фундамент державотворчої традиції українського народу.

Такий успіх став можливий, зокрема, й завдяки втіленню принципів державності, успадкованих від Київської Русі. Також важливо, що боротьба козаків за волю, свої права, незалежне врядування супроводжувалася проявами героїзму та побратимства, джерелом яких були ідеї лицарства з його морально-етичним кодексом та самоусвідомлення себе вільною людиною.

У становленні Української козацької держави провідну роль відігравала національна еліта на чолі з Б. Хмельницьким, які пройшли світоглядну еволюцію від ідеї автономії до розуміння необхідності самостійності українських земель. Водночас, цілковита незалежність Української козацької держави в ті часи була проблематичною, що спричинило необхідність укладання угод з іншими, більш сильними, державами.

Зокрема, для посилення позицій у боротьбі з Річчю Посполитою Богдан Хмельницький та козацька старшина пішли на укладання Переяславської угоди, значення якої досі викликає серед вчених суперечливі оцінки. Проте козацька еліта розцінювала Переяславські угоди як тимчасове тактичне рішення для посилення своєї регіональної суб'єктності, а Московія вбачала в цьому договорі засіб поступового підкорення України.

У цьому контексті висловлюються й контрверсійні оцінки діяльності Б. Хмельницького — його рішень та стилю врядування, починаючи від Т. Шевченка й закінчуючи сучасними науковцями. При цьому ніхто не заперечує визначальну роль Б. Хмельницького у національно-визвольній війні українського народу та створенні Гетьманщини, а також набутті суб'єктності Українською козацькою державою на європейській політичній сцені.

У подальшому утвердженню державотворчих традицій на теренах України сприяла поява Конституції Пилипа Орлика, яка мала вагоме політико-правове значення й сприяла тяглоті вітчизняного демократичного врядування. У цьому історичному документі були визначені принципи положення щодо захисту прав і свобод, закладалися механізми відтворення соціальної справедливості та демократичного ладу в Українській козацькій державі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Руденко Ю., Губко О. Українська козацька педагогіка: витоки, духовні цінності, сучасність. Київ: МАУП, 2007. 384 с.
2. Щербак В. О. Українське козацтво XVI–XVIII ст. у вітчизняній історії. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2004. Т. 27. С. 28–34.
3. Історія українського козацтва: Нариси: у 2 т. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ: Вид-дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т. 1. 800 с.
4. Степанчук Ю. Українське козацтво у системі міжнародних відносин Східної Європи у XVI — першій половині XVII ст. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України*. 2008. Вип. 39. С. 37–41.
5. Тараненко М. Г. До питання витоків та розвою українського козацтва. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Політологія. Соціологія. Право. 2012. № 2. С. 156–160.
6. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 7. Київ; Львів, 1909. 628 с.
7. Терлюк І. Я., Флис І. М. Політико-правова доктрина козацького державотворення: нарис історії української державної ідеї. Львів: Вид-во Тараса Сороки, 2008. 300 с.
8. Шевчук В. Козацька держава. Етюди до українського державотворення. Київ: Абрис, 1995. 389 с.
9. Горобець В. М. Українська козацька держава. *Енциклопедія історії України* / Ін-т іст. України НАН України. URL: http://www.history.org.ua/?termin=ukrajnska_kozacka_derzhava

10. Смолій В. А. Українська державність: історичні ретроспекції, сучасні загрози та виклики. *Вісник Національної академії наук України*. 2022. № 10. С. 26–34.
11. Андрущенко Л. В., Федосов В. М. Запорозька Січ як український феномен. Київ: Заповіт, 1995. 173 с.
12. Апанович О. М. Розповіді про запорозьких козаків. Київ: Дніпро, 1991. 333 с.
13. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ: Альтернативи, 1997. 368 с.
14. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція (1648–1676 рр.). Київ: Альтернативи, 1999. 352 с.
15. Радько П. Г. Козацька державність в сучасній історичній літературі. *Історична пам'ять*. 2015. Вип. 33. С. 125–133.
16. Петракова Є. Традиції українського «ринку влади». *Політичний менеджмент*. 2003. № 3. С. 114–123.
17. Бедрій М. Козацьке право як історичний тип українського звичаєвого права (XVI ст. — 40 рр. XIX ст.). *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2015. Вип. 61. С. 78–86.
18. Історія українського права / за ред. І. А. Безклубого. Київ: Грамота, 2010. 336 с.
19. Козацька енциклопедія для юнацтва. Книга статей про історію буття українського козацтва / О. Апанович; упорядкув., текстол. підготув. О. Яремійчук; наук. ред., авт. післямови Ю. Мицик. Київ: Веселка, 2009. 719 с.
20. Глушук В. М. Бойові традиції українського козацтва XVI–XVIII ст. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 6: Історичні науки. 2013. Вип. 10. С. 269–276.

21. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У 3-х т./ Передмова В.А. Смолія; ред. кол.: П.С. Сохань (голова), В.А. Смолій (заст. голови), В.Г. Сарбей, Г.Я. Сергієнко, М.М. Шубравська (відп. секр.). АН Української РСР. Археографічна комісія, Ін-т історії. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1990. 596 с.
22. Івашковський В. Система виховання дітей в Україні за часів розквіту козацтва. *Початкова школа*. 2014. № 12. С. 41–45.
23. Гапченко О.В. Патріотизм вище за віру. Формування ідеалу людини в українській свідомості (друга половина XVI — перша половина XVII ст.). *Гілея: науковий вісник: Зб. наук. пр.* 2017. Вип. 115. С. 114–117.
24. Українська аристократія: від Київської Русі до Гетьманщини / Національна академія наук України. 3.10.2018. URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/news/Pages/View.aspx?MessageID=4293>
25. Степанков В.В. Становлення політичної еліти Гетьманщини в період революції XVII ст.: особливості, суперечності, деструктивні процеси. *Український історичний журнал*. 2016. № 6. С. 87–112.
26. Дем'янюк О.Й. Історична спадщина В. Липинського: козацька героїка в обґрунтуванні державної моделі гетьманату. *Військово-науковий вісник*. 2015. Вип. 23. С. 141–151.
27. Панасюк В.А. Формування та функціонування української політичної еліти у період Гетьманщини (XVII–XVIII ст.) та часи незалежності (напр. XX — поч. XXI ст.): порівняльний аналіз. *Політологічні записки*. 2012. № 6. С. 1–9. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2012_6_13
28. Липинський В. Україна на переломі. 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті (розділи I–IV). *В'ячеслав Липин-*

- ський та його доба: наук. зб. під ред. Ю. Терещенка. Київ: Темпора, 2010. Кн. 1. С. 38–91.
29. Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький–Дорошенко–Мазепа / НАН України. Ін-т іст. України. Науково-досл. ін-т козацтва. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 327 с.
  30. Єрмолаєв В. Богдан Хмельницький про проблеми і перспективи українського державотворення (до 365-річчя Національної революції 1648 р.). *Вісник Академії правових наук України*. 2013. № 1. С. 66–79.
  31. Смолій В. А., Степанков В. С. Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2008. 118 с.
  32. Прицак Л. Д. Так званий Переяславський договір 1654 р. і його проблеми. *Східний світ*. 2005. № 1. С. 75–84.
  33. Липинський В. Україна на переломі. 1657–1659: замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Розділ III. Фотодрук з 1-го видання («Дніпросоюз», Київ – Відень 1920). Нью-Йорк: Накладом Вид-ва «Булава». 1954. 301 с.
  34. Цивілізаційний крах Переяславського проекту (Україна і Московія: історія співіснування та ворожнечі) / М. Горелов, О. Моця, О. Рафальський. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. 256 с.
  35. Федорук Я. Переяслав 1654: передумови, історико-правовий зміст і наслідки в епоху Хмельниччини. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2014. Вип. 25. С. 290–301.
  36. Мицик Ю. А. Переяславська рада і московський договір 1654 року. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 1998. Вип. 1. С. 49–51.

37. Бандурка О. М., Греченко В. А. Переяславська рада і Слобожанщина. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2011. № 1. С. 44–49.
38. Грушевський М. На українські теми. «Мазепинство» і «Богданівство». *Київська старовина*. 1995. № 6. С. 2–7.
39. Маслак В. І. Переяслав 1654 і Гадяч 1658: нові тенденції в сучасній російській історіографії. *Гілея: науковий вісник: Зб. наук. пр.* 2017. Вип. 122. С. 127–132.
40. Полтавець С. Опозиційні настрої в українському суспільстві після підписання Переяславського договору 1654 р. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України*. 2013. Вип. 2. С. 185–196.
41. Щербак В. О. Образ козацької України у творах Т. Шевченка. *Український історичний журнал*. 2014. № 2. С. 60–69.
42. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів у 12-ти т. Т. 1: Поезія. Київ: Наукова думка, 1989. 528 с.
43. Костомаров Н. И. Малороссийский гетман Зиновий-Богдан Хмельницкий. Киев: Радуга, 2005. 79 с.
44. Пінчук Ю. Постаць Богдана Хмельницького у творчості М. І. Костомарова. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Pinchuk_Yurii/Postat_Bohdana_Khmelnyskoho_u_tvorchosti_M_I_Kostomarova.pdf?PHPSESSID=roou90ki0tfni3iakn3r779v32
45. Гордієнко Д. Рецензія: «Від Богдана до Івана» / Іван Крип'якевич. *Українська козацька держава і її творець Богдан Хмельницький* / Упор. І. Сварник. Львів: Априорі, 2021. 248 с. *Сіверянський літопис*. 2022. № 4. С. 135–138.
46. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська Рада 1654 року / Ін-т археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Наук. т-во ім. Шевченка в Америці. Київ, 2005. 368 с.

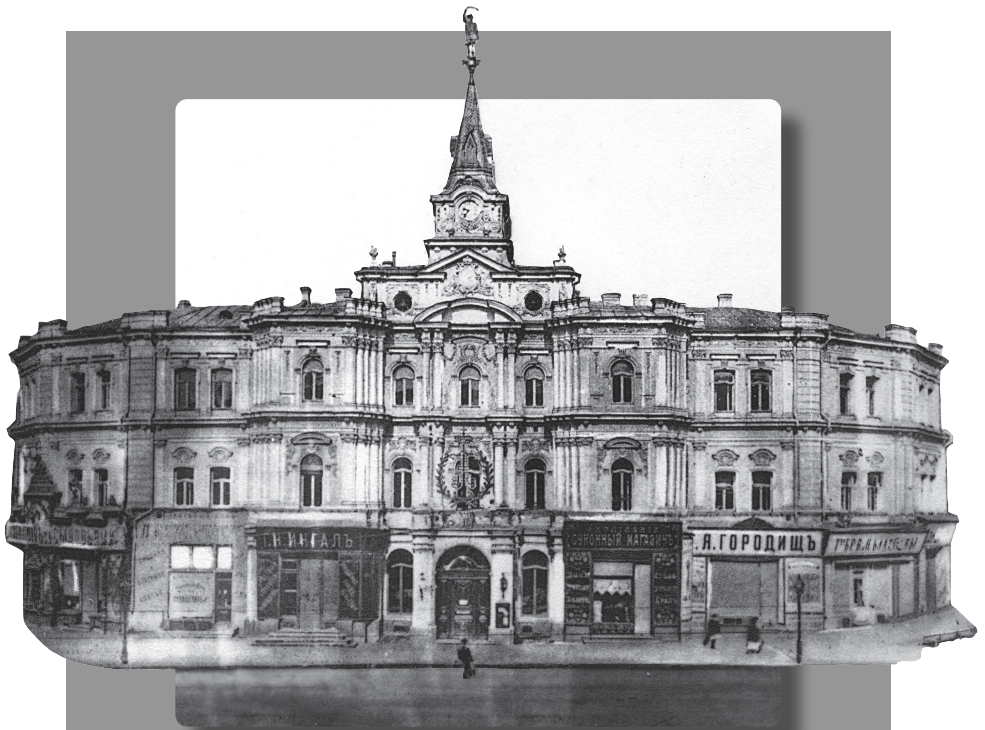
47. Брехуненко В. Богдан Хмельницький. Київ: ПП Брехуненко Н., 2007. 72 с.
48. Брехуненко В. Українська держава доби Богдана Хмельницького. Київ: ПП Брехуненко Н., 2009. 64 с.
49. Сисин Ф. Англомовна історіографія Переяславської угоди у ХХ ст. *Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження)*. Київ: Смолоскип, 2003. С. 680–697.
50. Субтельний О. Україна: історія. Київ: Либідь, 1991. 512 с.
51. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. У 2-х т. Том 1. Київ: Основи, 1994. 554 с.
52. Заблоцький В. В. Світоглядно-ментальні чинники формування української державноуправлінської думки XVI–XVIII ст. *Теорія та практика державного управління*. 2012. Вип. 3. С. 51–59.
53. Зінченко О. В. Конституція Пилипа Орлика 1710 р. і Польська конституція 1791 р.: порівняльний аналіз. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2016. № 2 (29). С. 59–68.
54. Вовк О. Б. Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія. *Архіви України*. 2010. № 3–4. С. 145–166.
55. Дешко Л. Право звертатися за захистом своїх прав до міжнародних судових установ чи організацій у контексті генезису національної системи конституційного права. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 7. С. 99–104.
56. Кравець Т. Є. Політико-правовий аналіз Конституції Пилипа Орлика 1710 року. *Журнал східноєвропейського права*. 2018. № 51. С. 218–224.
57. Корнієнко В. О., Добіжа В. В. Політична культура владної еліти в умовах суспільно-історичної трансформації. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2007. № 38. С. 726–733.

58. Матях В. М. Гетьман в еміграції Пилип Орлик: історико-історіографічний портрет політика. *Український історичний журнал*. 2011. № 4. С. 116–131.
59. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Вид. 3-тє перероб. та розшир. Київ: Критика, 2006. 587 с.

Розділ 5

**Проблема виживання
в умовах імперської
залежності**

*Київська міська дума, 1911 р.
Gudshon and Gubchevsky, 1911 — album 1911
<https://commons.wikimedia.org/wiki>*

Початок налізу проблеми виживання в умовах імперської залежності передбачає характеристику історично-суперечливої ролі Переяславської угоди в житті українського народу, частково вже дану у попередньому розділі. Прикметно, що на її суперечливий характер вказували дослідники, які працювали в різні епохи і належали до різних історичних шкіл і напрямів. Зокрема, М. Грушевський оцінював відносини, започатковані укладанням Переяславської угоди, як найближчі до васальних (з боку України). Московська династія, на думку історика, рахувалася з фактичною державністю козацької України, проте водночас не могла забути, що це були колишні князівства Київське і Чернігівське, які належали до її отчин і мали бути перетворені на інкорпоровані провінції подібно до інших територій. Козацька старшина ж не протиставила цьому виразної правно-державної формули взаємовідносин [1, с. 868]. У своїх працях М. Грушевський доводив, що Б. Хмельницький після укладання Переяславської угоди продовжував пошук союзників, маючи на меті зробити Україну нейтральною державою під спільним протекторатом Московської держави і Швеції, можливо, й Туреччини. Смерть гетьмана поклала край цим далекосяжним планам [2, с. 100].

М. Драгоманов у праці «Пропащий час» оцінював Переяславську угоду в аспекті того, що цей договір дав Україні. Після всіх подій, які відбулися між Польщею і Україною в 1648–1654 рр., на думку Драгоманова, присяга Б. Хмельницького російському царю Олексію Михайловичу була «актом не тільки природним, але й повністю національним, а надто, що йому передувала масова еміграція українців, які втікали від польського поневолен-

ня “в московські землі”, де за короткий час виросла нова Україна, Слобідська» [3, с. 104–105].

А. Яковлев зауважує, що, хоча Переяславській угоді не надали юридичної форми двостороннього договору, однак обидві сторони в подальших офіційних документах іменували її як «договір», «договірні статті». На цій підставі дослідник робить висновок, що Переяславський акт — це двосторонній договір між Військом Запорозьким та московським царем. Посилаючись на аналіз документів, він оцінює відносини, закріплені Переяславською угодою, як номінальну васальну залежність чи протекторат, адже чужоземні держави трактували Україну як самостійну державу, а договір вважали тільки договором союзу, номінальної протекції, що не перешкоджало їм вести з Україною дипломатичні зносини як із суб'єктом міжнародного права [4, с. 116–128].

За оцінкою І. Лисяка-Рудницького, Переяславська угода справді стала етапною подією в історії трьох країн — Польщі, Росії, України. Вона змінила геополітичну ситуацію в Європі: Україна була перенесена з польської на російську орбіту. Протягом декількох років Українська козацька держава існувала як фактично самостійна держава, а гетьман Б. Хмельницький після Переяславської угоди також діяв як самостійний правитель [5, с. 73].

Відомі сучасні дослідники В. Смолій і В. Степанков слушно зазначають, що Переяславська угода в юридичній формі зафіксувала акт відокремлення й незалежності козацької України від Речі Посполитої, виступила правовим визнанням її з боку Московського царства як незалежної держави, відкрила перспективу довести до переможного кінця війну. Досягши конфедеративного союзу з Росією, Б. Хмельницький основну увагу приділив спробам розв'язання двох кардинальних проблем:

возз'єднанню з витвореною державою решти українських земель і запровадженню спадкового гетьманату [6, с. 184].

Відзначаючи суперечливість характеру і наслідків Переяславської угоди, В. Мойсієнко вказує, що у середині XVII ст. Україна і Московська держава мали різні юридичні світогляди та правові менталітети: якщо перша перебувала в орбіті загальноєвропейської правової традиції, де стосунки сюзерена та васала будувалися на взаємних зобов'язаннях і мали договірний характер, то друга була самодержавною монархією, політичний устрій якої еволюціонував у бік абсолютизму. Водночас, українська козацька держава формувалася за монархічними зразками, коли очільник держави, гетьман Війська Запорозького, обирався довічно. В руках Б. Хмельницького залишалася вся повнота державної влади, яку він застосовував щодо внутрішніх справ України та її зовнішньої політики. Українсько-російська угода 1654 р. сприяла розв'язанню низки гострих зовнішньополітичних проблем, однак натомість вона унеможливила втілення в життя ідеї національно-державного будівництва на терені України. І якщо на перших порах хитку рівновагу в українсько-російських відносинах вдавалося втримувати значною мірою завдяки авторитету Б. Хмельницького, то після смерті гетьмана її було порушено на користь Московського царства [3, с. 106–107].

Перебування післяпереяславської України в лабетах імперської логіки характеризувалося низкою суспільно-політичних трансформацій. У другій половині XVII ст. події Руїни (зокрема на території Лівобережної України) значною мірою були пов'язані з політикою гетьманів і старшини, які укладали з царською стороною договірні статті, що обмежували українську автономію. Так, 1659 р. Ю. Хмельницький підписав Переяславський

пакт, що передбачав розташування російських залог не лише у Києві, а й в усіх найбільших містах. Козакам заборонялося вести війни та вступати у зовнішні зносини без дозволу царя; не дозволялося їм також без схвалення Москви обирати гетьманів, генеральну старшину і полковників. Цей договір після обрання гетьманом на Чорній раді в Ніжині 1663 р. схвалив також І. Брюховецький. Двома роками пізніше він підписав Московські статті, за якими майже всі великі українські міста підпадали під російський контроль, царським урядникам дозволялося збирати податки з українських селян і міщан; давалася згода на призначення Москвою очільника Київської митрополії; передбачалося, що вибори гетьмана мали відбуватися у присутності царських посланців, а новий гетьман мав їхати за підтвердженням повноважень до Москви [7, с. 133–138]. Глухівські статті 1669 р., підписані наказним гетьманом Лівобережжя Д. Многогрішним, відновлювали правовий статус козацької України на умовах Переяславського пакту 1659 р. Їх зміст в основному повторювали Конотопські статті 1672 р., укладені з Росією новим лівобережним гетьманом І. Самойловичем, хоча й передбачалося подальше обмеження гетьманської влади: заборона без ради зі старшиною судити генеральну старшину й звільняти її з посад, а також писати до інших правителів [6, с. 303–321].

Установою, що у другій половині XVII ст. підтримувала зв'язки між царем і Гетьманщиною, був Малоросійський приказ, що діяв як підвідділ Посольського приказу і опікувався закордонними справами. Заснований 1663 р., Малоросійський приказ проіснував до 1717 р. Він розташовувався у Москві, в окремому будинку; крім дяків, писарів, перекладачів, охоронців, які служили у ньому, тут жили і гетьманські представники, що приїздили до Московського царства.

Щодо України Малоросійський приказ відповідав за:

- зв'язок і збирання інформації: саме він складав і направляв гетьманам послання з монаршою волею, передавав царям гетьманські прохання та рапорти, а також збирав Відомості про всі аспекти життя України;

- догляд і забезпечення російських залог, розміщених у декількох українських містах;

- консульську діяльність: дбав про інтереси російських купців в Україні, видавав дозволи на подорожі між двома країнами, затримував і повертав до Гетьманщини тих українців, які перебували на Московщині нелегально, розв'язував суперечки щодо юрисдикції [8, с. 14–15].

На думку О. Субтельного, реалізація царської волі відбувалася через застосування політики «поділяй і пануй»: у суперечках між старшиною і простими козаками та селянами, між гетьманом і старшиною цар виступав як арбітр, що зміцнювало його вплив. Щоб така політика мала успіх, на гетьманство мали обиратися люди, віддані цареві. Отже, протягом другої половини XVII ст. обрання нового гетьмана мало вирішальний вплив на характер російсько-українських відносин [8, с. 17].

1709 р., після поразки виступу гетьмана І. Мазепи на боці шведського короля Карла XII, імперська логіка знаходить вияв у подальшій політиці Петра I щодо українських земель. Запорозькі козаки змушені були залишити межі царства (до повернення 1734 р., коли було засновано Нову Січ). Новий гетьман І. Скоропадський, відповідно до зовнішньополітичних планів Петра I, брав участь у російсько-турецькій війні 1710–1713 рр., що сприяло захисту кордонів і було відзначено царем. Водночас гетьман перебував під наглядом довіреної особи Петра I боярина А. Ізмайлова, а з 1722 р. цей нагляд почала здійснювати новостворена Перша Малоросійська колегія, яка також стала і вищою апеляційною інстанцією на території Геть-

манщини, зміцнивши тим російські впливи. Після смерті І. Скоропадського і ув'язнення наказного гетьмана П. Полуботка вибори нового гетьмана відбулися тільки 1727 р., за часів правління імператора Петра II. Однак новий гетьман Д. Апостол, по суті, не був визнаний представником юридично самостійної сторони. Гетьманщина прискорено поглиналася Російською імперією, втрачаючи залишки своєї автономії, а чиновники останньої дедалі частіше перебирали на себе повноваження старшинської адміністрації [9, с. 30–51].

Тимчасовою поступкою щодо України може розглядатися призначення нового гетьмана К. Розумовського, брат якого, Олексій, був фаворитом імператриці Єлизавети II. 1750 р. К. Розумовський розширив автономне управління Гетьманщини, розпочав підпорядкування Запорозької Січі гетьманській адміністрації, намагався це ж зробити й щодо Києва, розглядав ідею перенесення Січі на нове місце [9, с. 53–56]. Однак ці плани після смерті Єлизавети II не були реалізовані.

Логічним завершенням курсу імперської уніфікації, спрямованої на повну інтеграцію українських земель до складу Російської імперії, стала політика імператриці Катерини II. У січні 1764 р. вона наказала К. Розумовському прибути до Санкт-Петербурга і під загрозою кари за «зраду» примусила його зректися гетьманства. Формальним приводом (окрім політичної причини) до цього послужило подання К. Розумовським від «імені» українського «шляхетства» безпосередньо імператриці «прошення» про спадковість гетьманського титулу в його роду. 10 листопада 1764 р. російська імператриця видала указ про утворення замість старшинського управління Другої Малоросійської колегії на чолі з графом П. Рум'янцевим [9, с. 57]. У серпні 1775 р., після завершення російсько-турецької війни 1768–1774 рр., було ліквідовано Запорозьку

Січ. Указом 1783 р. розформовувалось українське козацьке військо і зливалось із російською армією [10, с. 236].

Наприкінці XVIII ст. усі ознаки навіть обмеженої української державності були скасовані. Козацьке самоврядування на Лівобережжі і Слобожанщині було ліквідоване, рядові козаки стали державними селянами, а козацьку старшину царизм прихилив на свій бік, зрівнявши її в правах з російським дворянством. Ті ж козаки, які хотіли залишитися на військовій службі, могли це зробити як рядові чи офіцери регулярної російської армії. Запровадження міських дум замість магістратів позбавило козацьку старшину виняткових прав і на міське самоврядування; 1835 р. його залишки, що існували за магдебурзьким правом, були ліквідовані в Києві [11, с. 38].

Ухвалений 1796 р. імператорський указ про повсюдну уніфікацію місцевого адміністративно-політичного управління шляхом поділу всіх земель, підвладних Російській імперії, на губернії закріпив у законодавчому порядку попередню політику царизму: на місці Слобожанщини та Лівобережжя були створені Харківська, Чернігівська і Полтавська губернії. Після другого (1793 р.) і третього (1795 р.) поділів Речі Посполитої на території Правобережжя відбулися аналогічні процеси: тут були створені Київська, Подільська і Волинська губернії. Державну владу Російської імперії на місцях представляли губернські правління, очолювані губернаторами, яких призначав і звільнював імператор. Так само царизм діяв на землях Півдня України і, зокрема, колишньої Запорозької Січі: на початку XIX ст. вони були поділені на Херсонську, Таврійську, Катеринославську губернії. Ще більш жорсткою формою державного управління і контролю стали генерал-губернаторства, запроваджені на національних окраїнах Російської імперії. На середину XIX ст. всі українські губернії входили до Малоросій-

ського (Харківська, Чернігівська, Полтавська), Київського (Київська, Подільська, Волинська), Новоросійсько-Бессарабського (Херсонська, Таврійська, Катеринославська і Бессарабська з її декількома українськими повітами) генерал-губернаторств. Згідно з інструкцією 1850-х рр. генерал-губернатори були зобов'язані посилити всебічний нагляд за «настроями» населення, що входило до повноважень губернських жандармських управлінь. А на початку ХХ ст. в усіх губерніях були створені ще й охоронні відділення для виявлення і покарання політичних супротивників режиму [10, с. 263–264].

Імперська логіка визначала і ключові ідеологічні засади суспільно-політичного курсу самодержавства у ХІХ — на початку ХХ ст. Найбільш чітко їх формулювання було надане графом С. Уваровим у теорії офіційної народності, сутність якої концентровано передає відома його тріада: «православ'я — самодержавство — народність» (1833 р.). Як зазначають дослідники, саме С. Уваров, переінакшивши військовий девіз: «За Віру, Царя і Вітчизну», сформулював фіксований атрибут ідеологічних принципів, що лягли в основу офіційної імперської доктрини. Відповідно, православ'я парадигмально закріплювалося як споконвічна основа духовно-побутового існування народу та визначалося інструментом соціальної політики. Його поєднання із принципом самодержавства як політичною основою Російської держави дало змогу С. Уварову надати самодержавству історико-сакрального змісту і цілеспрямовано інкорпорувати означену домінанту до змісту своєї охоронної теорії. Розуміння народності як самобутності, в якій міцно переплелися специфічне історичне минуле та історична пам'ять про національні традиції, мало забезпечити формування наднаціональної, але все ж загальноруської модернізаційної

парадигми, у відповідь на виклики з боку Заходу [12, с. 130–132].

Є. Бевзюк і О. Котляр вважають, що тріада «православ'я — самодержавство — народність» слугувала меті ідеологізації соціуму задля утримання контролю влади над суспільством. Проголошена С. Уваровим програма «офіційної народності» протиставила неконтрольованому поширенню матеріалістичних і ліберальних ідей свідомий консервативний бар'єр у формі посилення бюрократичного регулювання освітньої сфери. Міністр поєднав народну освіту «з духом православ'я, самодержавства і народності», заклавши у неї ідеологічний інструмент, що сприяв мовній і культурній асиміляції народів. Протидія можливій перспективі інтеграції російського соціуму на загальногромадянській основі, обмеження національних, релігійних і етнокультурних практик призвели до придушення регіональних громадянських ініціатив, а з часом — стали причиною активізації національних рухів у межах імперських периферій [12, с. 136]. Зазначені процеси яскраво виявили себе і на українських землях, де почав розгортатися національно-визвольний рух.

У XIX ст. у Центрально-Східній Європі починається національне відродження так званих недержавних народів, яке охоплює й Україну. Його початок пов'язаний із діяльністю частини дворянства українського походження та представників різночинної інтелігенції, котра активно формувалася в умовах модернізації XIX ст., поступово набуваючи особливої української ідентичності. Дослідники вважають, що український рух цілком вписується в запропоновану чеським істориком і політологом М. Грохом модернізаційну схему національних рухів «молодих» європейських народів:

— «відкриття» історії, мови й народної культури маленькою групою вчених;

— фаза національної агітації патріотів із метою поширення національної самосвідомості на всі верстви суспільства;

— масовий національний рух і створення власної держави [13, с. 76].

Складність і суперечливість філософських пошуків діячів українського відродження на кожному з цих етапів визначали певні особливості осмислення проблем державності, на яких варто зупинитися детальніше. Зокрема, спроба історіософського підходу до зазначеної проблеми простежується вже у памфлеті «Історія Русів», уперше опублікованому в Москві 1846 р. Зазначений твір подавав картину історичного розвитку України від найдавніших часів до другої половини XVIII ст. (час його написання). Дотримуючись думки про право кожного народу на самостійний державно-політичний розвиток, анонімний автор описує боротьбу українського народу за визволення. Постаючи противником тиранії, він устами гетьмана Б. Хмельницького висловлює думку, що всі народи світу завжди захищають своє буття і свободу [14, с. 104].

Ці ідеї були засвоєні і творчо розвинені діячами Кирило-Мефодіївського товариства (братства). Братство було створене наприкінці 1845 — на початку 1846 рр. на тлі загострення протистояння в Європі між консервативними та радикальними силами, зростаючого тиску з боку самодержавства. І проіснувало, за оцінками істориків, не більше п'ятнадцяти місяців. Його засновниками були чиновник канцелярії київського генерал-губернатора М. Гулак, ад'юнкт Київського університету М. Костомаров, студент цього ж університету В. Білозерський. До товариства також приєдналися поет Т. Шевченко, вчителі П. Куліш і Д. Пильчиков, студенти О. Навроцький, О. Маркович, І. Посяда, Г. Андрузький, О. Тулуб, поміщик

М. Савич. Близько 100 осіб підтримували зв'язки і дружні відносини з членами Кирило-Мефодіївського товариства. Серед останніх не було представників великої родової аристократії, його основу складали вчені, письменники, нащадки середніх і дрібних землевласників [15, с. 179].

Ідеологія товариства сформувалася під впливом низки чинників: тодішньої кріпосницької дійсності, російського визвольного руху, зокрема «Товариства об'єднаних слов'ян», руху слов'янських народів за визволення з-під влади Туреччини й Австрії, ідей польського визвольного руху, а також передової західноєвропейської громадської думки, утопічного та християнського соціалізму. Основні ідеї Кирило-Мефодіївського братства було викладено у програмних документах, до яких належать «Статут Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія», відозви «Брати українці!», «Брати великоросіяни і поляки!» та «Книги буття українського народу» [16, с. 68]. Ці твори пронизує глибока релігійність, у них домінують соціальні ідеали раннього християнства й водночас актуалізується ідея обстоювання загальнолюдських цінностей: справедливості, свободи, рівності, братерства [17, с. 209]. У названих документах, а також у працях кирило-мефодіївців чітко простежується ставлення членів товариства до питання про роль національної еліти в житті суспільства. Зокрема, під впливом ідей Й. Гердера, Й. Фіхте, Г. В. Ф. Гегеля були здійснені дослідження М. Гулака «Юридичний побут поморських слов'ян» та М. Костомарова «Дві руські народності». Пробуджене німецькими мислителями захоплення слов'ян власним родоводом, ідеєю зв'язку і приналежності до великої слов'янської родини набуло тут політичного характеру [18, с. 8]. М. Костомаров та М. Гулак, констатуючи факт, що українці втратили національну еліту, вперше в укра-

їнській політичній думці запропонували ідею безелітності української нації як позитивну основу для подальшого її розвитку, обґрунтувавши це рисами національного характеру українського народу.

«Статут Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія» містить шість програмних положень:

- духовне й політичне з'єднання слов'ян як справжнє їх призначення, якого вони повинні прагнути;
- при з'єднанні кожне слов'янське плем'я повинно зберігати свою самостійність;
- кожне плем'я повинно мати народний уряд і зберігати повну рівність громадян незалежно від їх походження, християнських віросповідань і становища;
- уряд, законодавство, право власності й освіта в усіх слов'ян повинні ґрунтуватися на християнській релігії;
- за такої рівності освіта й чиста моральність повинні служити умовою участі в уряді;
- повинен існувати спільний слов'янський конгрес із представників усіх племен.

На думку О. Салтовського, перший пункт «Статуту...» є головним і за ідеологічним значенням, оскільки ідея об'єднання слов'янських народів проходить через усі програмні документи Кирило-Мефодіївського товариства. На цьому положенні ґрунтуються й подальші філософські пошуки кирило-мефодіївців. Слов'янофільство було досить популярним напрямком політичної думки у слов'янських народів першої половини ХІХ ст. Однак у кожного з них ідеї слов'янської єдності набували своєрідного змісту. У підготовчих матеріалах до програмних документів товариства простежується думка про те, що, оскільки всі спроби українців самостійно досягти державно-політичної незалежності закінчувалися невдачею, то єдиним виходом для них, який дозволить позбутися національного і соціального гноблення, є спільна

боротьба з іншими поневоленими слов'янськими народами [19, с. 235].

Ще одним важливим документом, що відображає ідеологію Кирило-Мефодіївського братства, є «Книги буття українського народу» М. Костомарова. Цей твір є спробою оформлення на основі традицій тогочасного романтизму, поєднаного з ідеями християнської філософії, історіософської концепції, в центрі якої поставлена проблема відносин України і світу. Відповідно до цієї концепції історія це є намальований Богом шлях людства до спасіння. Щастя як бажаний результат людської історії можливе при дотриманні двох передумов, які відповідають Божому задуму: всі народи і племена повинні жити на основі рівності та свободи, що панують і всередині кожного народу, і у відносинах народів між собою; віра й любов до єдиного, істинного Бога. Спираючись на ці постулати, автор зробив спробу створити філософсько-політичну модель перебудови життя українського суспільства з урахуванням релігійних, соціальних і національних факторів [17, с. 210].

П. Куліш вважав, що головним завданням братства є не лише знищення кріпосного права та порятунком нації від занепаду, а й те, «щоб намножилось тямущих і великодушних людей на Україні». У листі до М. Костомарова (літо 1846 р.) він наголошував на важливості вивчення та збереження рідної мови і поміж селян, і в середовищі української інтелігенції, заперечував тезу про примітивність і недосконалість української мови, ставлячи за приклад поезію Т. Шевченка [20, с. 89]. Лист П. Куліша до М. Костомарова свідчить про визнання кирило-мефодіївцями значущості рідної мови, народних звичаїв, традицій і вірувань для збереження етнічної самобутності [21, с. 166].

Викриття і розгром 1847 р. Кирило-Мефодіївського товариства не зупинили філософських пошуків діячів укра-

їнського відродження, проте у другій половині XIX ст. вони набули нових форм. У 1860-х рр. ідейними центрами українського національного руху стали громади. Однією з перших серед них була Петербурзька громада, яка виникла 1858 р. На той час вже повернулися із заслання колишні учасники Кирило-Мефодіївського товариства: Т. Шевченко, В. Білозерський, П. Куліш, М. Костомаров, — яких зобов'язали поселитися у Санкт-Петербурзі, де вони утворили українську громаду. Її членами були також брати Лазаревські, Ф. Черненко, О. Кістяківський та ін. Громадівці вважали першочерговим завданням поширення української мови, впровадження її в народних школах. Важливими напрямками діяльності петербурзьких громадівців були також видавнича справа, організація громадських акцій і культурних заходів, спрямованих на підтримку українства. Внеском Петербурзької громади у розвиток українського народницького руху було видання П. Кулішем за участю М. Костомарова і Т. Шевченка літературно-наукового часопису «Основа». Співробітники «Основи» сформулювали національно-культурну програму українського руху, на перший план висунувши українські національні інтереси [22, с. 71].

Однозначної відповіді щодо часу появи іншого ключового центру громадівського руху, яким стала Київська громада, серед дослідників немає. Проте важливою є не стільки конкретна дата утворення громади, скільки поступальний зв'язок, що забезпечив спадкоємність попередніх національних ініціатив, виявлених у Кирило-Мефодіївському братстві та Петербурзькій громаді. На початку 1860-х рр. Київська громада вже провадила культурницьку та просвітницьку діяльність, її учасники організовували недільні школи, видавали освітню літературу та підручники. Проте після появи Валуєвського циркуляра 1863 р. про заборону української мови розпочалися

переслідування членів громади: на засланні опинилися етнограф П. Чубинський, історик П. Єфименко, письменник О. Кониський та ін. [23, с. 135]. На думку М. Палієнко, новий сплеск активності громади у 1870-х рр. був пов'язаний із тимчасовою лібералізацією політики царського уряду стосовно культурницької діяльності української інтелігенції, яка становила «кістяк українофільського руху» [24, с. 46]. Зокрема, важливим її здобутком стало рішення організувати за кордоном видання власного суспільно-наукового часопису «Громада» під редакцією М. Драгоманова. Отже, Київська громада у 1860-х–1870-х рр. постає як національно спрямована організація, діяльність якої визначила подальшу еволюцію української національної ідеї [25, с. 25].

Діяльність громад була ідейно пов'язана з філософськими пошуками таких українських мислителів, як С. Подолинський, І. Франко, М. Драгоманов. Зокрема, наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. XIX ст., як вважає С. Маслюченко, С. Подолинський став представником нового теоретичного напрямку опозиційної ідеології. Західноєвропейські ідеї на той час вже набули поширення і в Російській імперії, адаптуючись до тогочасної дійсності пореформеної доби. Вони були ще недостатньо теоретично обґрунтовані та доведені, але нове покоління діячів суспільного руху, до якого належав і С. Подолинський, зуміло їх переосмислити і виробити новий тип мислення [26, с. 74].

С. Подолинський під час перебування в Україні влився у роботу Київської громади. У лютому 1873 р. зусиллями її діячів у Києві було відкрито Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, що став легальним науковим осередком, який розгорнув інтенсивні дослідження в галузі українознавства і науково обґрунтував національну самобутність українського іс-

торичного та культурного процесу. В діяльності товариства активну участь брали відомі українські вчені та діячі культури (В. Антонович, М. Драгоманов, І. Лучицький, О. Кістяківський, М. Зібер та ін.), серед яких був і С. Подолинський [27, с. 71–72].

Серед громадівців С. Подолинський, подаючи великі надії як науковець, водночас чи не найбільшою мірою був причетний до російського революційного руху та західноєвропейських соціал-демократичних гуртків. Однак, на відміну від А. Желябова, М. Кибальчича чи В. Вернадського, ані ідеали Інтернаціоналу, ані перспектива наукової кар'єри в Російській імперії, ані навіть конфлікт на цьому ґрунті у власній родині не змусили його знехтувати свідомо обраною українською ідентичністю [28, с. 42–43].

Одним із основних прав людини С. Подолинський вважав право на самовизначення. Він наголошував, що українська соціал-демократична ідеологія не вимагає повного злиття з російським революційно-демократичним рухом, що відмінність між націями є цілком природною, тому закономірним є прагнення українців до самостійності. У листі до В. Смирнова від 4 травня 1875 р. С. Подолинський писав: «...українофільство мене перемогло; я все мав до цього схильність, а останнім часом став цілковито запеклим українофілом» [29, с. 226].

Розглядаючи будь-яке питання, С. Подолинський завжди торкався української дійсності й належав до тих діячів, які прагнули свої задуми якомога швидше й ефективніше втілити в життя. Саме тому він активно проводив різнобічну роботу, спрямовану на організацію української соціал-демократичної партії з власним друкованим органом [30, с. 4].

Варто відзначити й різноманітні складові громадянської позиції С. Подолинського: у різні періоди життя він

брав активну участь у діяльності студентських організацій, очолював редакції опозиційних газет та часописів (спочатку в Україні, згодом — за кордоном), розповсюджував нелегальну періодику, організовував засідання однодумців, матеріально допомагав і видавництвам, і конкретним революціонерам. Зокрема, у 1874–1875 рр. він приєднався до «ходіння в народ», заснувавши у селі Ярославці школу, яка одночасно була й лікарнею. У цій діяльності знайшла вияв громадянська сміливість С. Подолинського, адже школа-лікарня була відкрита без дозволу влади. Водночас він намагався налагодити співпрацю з українськими революційними та ліберальними колами, але не обмежував себе рамками вузької партійності, залишаючи за собою свободу вибору думки чи входження до організацій, що найповніше відповідали б його світогляду.

У листуванні С. Подолинського помітна переконаність у тому, що не можна успішно пропагувати соціалістичні ідеї серед українського народу, не ставши твердо саме на український ґрунт. Він вважав за доцільне використовувати традиції хлопоманів, які ще в 60-х рр. XIX ст. оселялися серед селян, і дотримувався думки, що у пропаганді серед селян слід використовувати українські фольклор та історію, вживати українську мову. Метою С. Подолинського було не розривати зв'язки з російськими соціалістами, а навпаки, розвивати співпрацю з ними, але на засадах партнерства [29, с. 69].

Наприкінці 1881 р. С. Подолинський опинився на ідейному роздоріжжі: він розійшовся у поглядах із П. Лавровим, М. Драгомановим, засуджував виродження народництва в лібералізм, але водночас і відкидав тактику індивідуального терору. Життя в Європі дещо притлумило у нього необхідну для революційного діяча обережність. Він почав відкрито писати під своїм ім'ям гострі

антиурядові статті. Ці необережні кроки призвели до переслідування його батьків: царат поставив перед ними вимогу негайно припинити фінансування сина. Мислитель опинився у гострій матеріальній скруті [31, с. 14]. Тяжка хвороба і драма у сімейному житті викликали передчасну його смерть (1891 р.).

Вагоме слово у філософських пошуках української ідеї своєю невтомною працею сказав І. Франко. Уже в період середини 1870-х — середини 1890-х рр., коли націєцентрична заангажованість І. Франка ще не виступила на перший план, М. Іванишин констатує його вихід на осмислення української самобутності. За приклад є політична стаття І. Франка «Наш погляд на польське питання» (1883 р.), в котрій він полемізує з імперськими ідеями «Польщі від моря до моря». Колоніалістичній риториці поляків протиставлено аргументацію, базовану на чіткому усвідомленні власної колективної самототожності, що дає йому змогу показати небезпеку й неправомірність бажання польської сторони побудувати власну державу в межах так званої «історичної Польщі», котра виходила б за етнографічні польські межі й автоматично означала б колонізацію українського народу на його ж території. Водночас І. Франко опонує польській імперській ідеї, спираючись на ідею національну, шевченківського типу, котра передбачає врахування вимог національної свободи протилежною стороною. У зазначеній статті містяться думки, які впливають із урахування «рівноправності й автономії кожного окремого народу», що, за І. Франком, має бути надійним підмурівком у «реальній політиці», та, зокрема, в міжнародних культурних відносинах. Одна з таких думок стосується утвердження пріоритетності національних інтересів [32, с. 47].

Аналізуючи конституцію Австро-Угорщини 1867 р., І. Франко зазначав, що в цьому документі не закріпле-

ні гарантії для реалізації основних прав населення Галичини, що призводило до порушення конституційних прав простого народу. У своїй політичній публіцистиці І. Франко постає пропагандистом та ідеологом соціалізму в Галичині, що позначилося і на його творчій діяльності. Він торкається правової проблематики регулювання суспільних відносин, побудови правової держави, забезпечення всім громадянам рівних свобод і можливостей, реформи місцевого самоврядування. На думку А. Бойчука, політичним ідеалом для І. Франка була українська самостійна держава національної демократії у формі народної республіки, а його політико-правові погляди постають органічною частиною його національно-демократичної ідеології [33, с. 75].

І. Франко висловив важливі ідеї української державності та суспільного ідеалу. Його наукові роздуми були спрямовані на пошук шляхів розв'язання суспільно-політичних, державно-правових проблем, реалізацію прав і свобод людини, осмислення таких складних соціальних явищ, як право, держава, влада. У питаннях оцінки тогочасних реалій він виходив із таких загальнолюдських цінностей, як природна рівність індивідів, свобода, соціальна справедливість та політична рівноправність людей [34, с. 48].

Ідеал національний, за І. Франком, постає ідеалом повного, нічим не обмежуваного життя і розвитку нації. Осмисливши і врахувавши історичний досвід, І. Франко оцінив історичне значення феномена національної свідомості для «національної самостійності» як єдиного гаранта економічного, соціального, політичного розвитку українського народу, розвитку його матеріальної та духовної культури. Він обстоює розуміння суспільного прогресу (поступу) як процесу зростання вільної людської діяльності, спрямованої на розши-

рення меж можливого з огляду реалізації індивідом власного погляду на щастя. Однак шлях до повного щастя, «емансипацію людської одиниці» неможливо здійснити поодинці. Визначаючи головні спільноти, через які людина здатна реалізувати своє прагнення до щастя, І. Франко на перше місце ставить родину, потім громаду і завершує нацією, яка, на його думку, становить «органічну», натуральну складову історичного процесу. Вільний розвиток індивіда неможливий без залучення до нації як обов'язкової передумови становлення і саморозвитку людської індивідуальності [35, с. 173–174].

Ідея безупинного людського поступу як вищого ступеня соціальної справедливості та духовної культури нації посідає центральне місце і в суспільно-політичних поглядах М. Драгоманова. Основною метою поступу, на його думку, є досягнення добровільної асоціації гармонійно розвинених осіб, обмеження елементів примусу, усунення авторитарних рис у суспільному житті. Мислитель засуджував соціальну революцію, яка, на його переконання, не може створити новий суспільний лад, намагався віднайти соціальну збалансованість, гармонійне поєднання інтересів усіх членів суспільства. Залишаючись до кінця послідовним та непримиреним опонентом державного централізму, він ототожнював його з деспотизмом і бюрократизмом. На думку М. Драгоманова, Україна повинна виступати як спілка вільних громадян на основі аграрного соціалізму, без армії, з народною міліцією [36, с. 44].

Пояснюючи феноменальну тривалість драгоманівських інтелектуальних впливів, Я. Дашкевич звернув увагу на те, що «...Драгоманов на українському політичному небосхилі другої половини ХІХ ст. — постать унікальна. Людина велетенської енергії і працездатності,

творець оригінальної політичної доктрини, ерудит високого європейського класу (вільно володів десятком мов), зачинатель нової хвилі української еміграції, він був людиною, у повному розумінні слова, небуденною, мав великий вплив на оточення і став... першим українським лідером нової доби» [37, с. 309].

Перебуваючи з 1876 р. у вимушеній еміграції у Женеві, М. Драгоманов заснував там Українську вільну друкарню, де було розпочато видання збірника «Громада». У співпраці з М. Павликом і С. Подолинським вийшло п'ять його томів. І. Лисяк-Рудницький визнав «Передне слово до “Громади”» М. Драгоманова першою українською політичною програмою, переломом у розвитку новітньої української політичної думки. Також М. Драгоманов був публікатором української літератури, забороненої Емським указом у Російській імперії: творів Т. Шевченка, П. Куліша, роману П. Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» та І. Білика, фольклористичних студій, популярних брошур українською мовою. Впродовж свого існування друкарня у Женеві випустила 112 різних книжок, із яких близько 40 — українською мовою. М. Драгоманов повідомляв світові про царські заборони щодо української культури і літератури й намагався їм протидіяти; критикував кволе наддніпрянське українофільство, виступав проти галицького москвофільства, закарпатського мадяронства, «обрусіння» й «обпрусіння» частин Польщі, турецького гноблення балканських слов'ян. Він перемістив центр східнослов'янського політичного руху в Україну [38, с. 15–16].

М. Драгоманов брав активну участь у теоретичних дискусіях та ідейних суперечках у середовищі і українського національного, і загальноросійських народницького й земського рухів. Впродовж 70-х–80-х років XIX ст. він підтримував листування або безпосередньо контак-

тував з понад 200 діями різних ідейних уподобань. Головним напрямком його політичної діяльності стало намагання синтезувати ідеї ліберально-демократичного й радикально-демократичного рухів задля компромісного розв'язання гострих проблем тогочасного суспільства. Вже у ранніх роботах М. Драгоманова виявилася характерна для нього наукова методика: прагнучи дослідити певну проблему якомога глибше, учений залучав максимальну кількість фактичного й джерельного матеріалу [39, с. 126].

М. Драгоманов був прибічником еволюційного шляху розвитку суспільства. Він вважав, що кожний соціаліст, котрий хотів би працювати в Україні і мати вплив у народних масах, має обов'язково стати на позиції української національної ідеї. Водночас, на думку М. Драгоманова, кожний український патріот, «що бажає своєму народові визволення, повинен стати соціалістом, бо тільки так він зможе підсилити боротьбу України за національну свободу» [40, с. 19].

Розробляючи проблему соборності українських земель, М. Драгоманов здійснив теоретичне осмислення цього поняття як одного з найчутливіших для українського політичного життя. Не менш важливий елемент політичного майбутнього України у концепції М. Драгоманова — вирішення національного питання. Він розрізняв поняття прихильності до нації (близьке до патріотизму) та націоналізму (який вважав згубним для розвитку народу). В українській історіографії аналіз рефлексій М. Драгоманова з цього приводу призводив до доволі неоднозначних трактувань і навішування йому протилежних ярликів — «націоналіст» або «москвофіл». Сучасні дослідники сприймають М. Драгоманова як видатного українського патріота, що доклав максимальних зусиль для розвитку української нації та зростання національної самосвідо-

ності українства [41, с. 150–151]. Він був переконаний, що наполеглива освітньо-пропагандистська робота з виховання народних мас у дусі національної самосвідомості знайде благодатний ґрунт, гаряче вірив у глибинний патріотизм українського народу, а тому все свідоме життя присвятив його соціальному і національному визволенню [11, с. 200].

Основними надбаннями ідейних пошуків українських мислителів середини ХІХ — початку ХХ ст. стали ідеї федерації, незалежності, свободи. Вже у програмних документах Кирило-Мефодіївського товариства було висловлено месіанські сподівання на те, що саме Україна має власним прикладом показати шлях до свободи і незалежності Росії, Польщі, Чехії, Хорватії, Сербії, Болгарії, наслідком чого в усіх слов'янських країнах встановиться республіканський лад з подальшим об'єднанням їх у федеративний союз. Його політичним органом для вирішення спільних завдань мав стати Загальний слов'янський собор із представників усіх слов'янських народів [42, с. 36]. Об'єднання слов'янських народів у федерацію як засіб звільнення всіх поневолених слов'ян — провідна політична ідея членів товариства.

Кирило-мефодіївці значну увагу приділяли правовим аспектам формування слов'янської федерації, запозичуючи окремі характерні норми з правових традицій Європи і США, де закони регулюють відносини між державою та громадянином. М. Гулак, наприклад, у своїх працях намагався дослідити традиції народовладдя часів Київської Русі, Новгородської та Псковської держав, військової демократії Запорозької Січі. Кирило-мефодіївці були оптимістично налаштовані щодо створення великої федерації слов'ян, звертаючись до традицій минулих часів, коли слов'янські князі об'єднувалися для боротьби проти спільних ворогів, а отже об'єднували і народи. Але брак

філософських і політичних розробок спонукав братчиків до пошуку релігійно-філософського обґрунтування федеративного устрою. Зокрема, М. Костомаров писав, що слов'янська федерація існувала ніби в зародковому стані і зникла, а тому потрібна активна сила, щоб відродити приховану християнську віру майбутнього братства [43, с. 100].

Кирило-мефодіївські ідеї слов'янської солідарності та побудови слов'янської федерації були переосмислені М. Драгомановим. У нього слов'яни виступають творцями можливого федеративного об'єднання нарівні з іншими народами. Отже, етнічна та історична спільність поступається місцем регіональним інтересам та можливостям. М. Драгоманов не був прибічником православних ортодоксів та ідей слов'янського месіанства і висував цілком раціоналістичні, позитивістські теоретичні конструкції, аналізуючи минулий досвід з урахуванням соціальних та політичних закономірностей. Основу ідеології федералізму він вбачав у прагненні українського народу до національного та соціального визволення й створення вільної федерації слов'янських народів. Поруч із цим він наголошував на декларативності проекту політичного майбутнього України [44, с. 97].

Ключовим у політичних поглядах М. Драгоманова постає поняття громади. Держава, на його думку, не задовольняє прагнення людини до свободи і справедливості, а тому єдиним виходом є впровадження народоправства. Громада виступає первинною ланкою організації суспільного життя. Самоврядна й автономна в усіх відношеннях громада повинна складати надійну основу для федеративної держави. Територіальне і крайове самоврядування спирається на добровільну спілку громад, а державну владу замінює загальнонародне самоврядування, органи якого одержують свої повноваження від

спілки громад і федеративного об'єднання земель, країв і областей. [45, с. 150]

Федеративна модель М. Драгоманова нерозривно пов'язана з ідеєю демократичної децентралізації, яка докорінно відмінна від децентралізації бюрократичної. Якщо перша передбачає, що місцеві органи влади формуються для вирішення окремих питань, які стосуються життя усієї громади, повноваження делегуються окремим особам лише за загальної згоди, то друга ґрунтується на тому, що адміністрація призначається вищим начальством, а думка громади не враховується. Зрозуміло, що чим більше центральна влада покладається на призначених нею представників, тим більше виникає можливостей зловживати владою на місцях. Бюрократична децентралізація вбиває громадянську ініціативу на місцях сильніше, ніж це могла б зробити столична влада [46, с. 30].

Як федераліст і противник централізму, М. Драгоманов критично ставився до централізації взагалі та централізації, що існувала в умовах Російської імперії, зокрема. Він боровся за децентралізацію і місцеве самоуправління, за федерацію вільних громад. Його державним ідеалом постає федеральне об'єднання політично автономних країв і областей. Водночас М. Драгоманов не страждав на жорстке, одностороннє сприйняття проблеми; він не намагався в ім'я перемоги одного крила діалектичної опозиції знищити інше. Конкретне вивчення питання, врахування різноманітних факторів, що визначають доречність того чи іншого способу управління, — ось методологічне кредо мислителя. Драгоманівський федералізм охоплює досить складну, різнобічну, чітко опрацьовану систему поглядів, пов'язаних з широким колом питань політико-адміністративної науки. Для М. Драгоманова федералізм — це і засіб партійно-політичної організа-

ції, і етнополітичний принцип вирішення міжнаціональних суперечностей, і сукупність методів місцевого самоуправління, і конкретний варіант загальнодержавного політичного режиму, і модель для міждержавних відносин взагалі, і засіб роздержавлення суспільного життя на шляху його колективістської соціалізації, і головна умова для обмежених буржуазно-демократичних реформ. Федералізм — це насправді антипод не централізації як такої, а централізації бюрократичної і антидемократичної, за якої будь-яка свобода гине і торжествує казенна одноманітність думок, слів, вчинків [46, с. 25].

М. Драгоманов творчо розвинув висновок Г. В. Ф. Гегеля, підтриманий чеськими просвітителами, згідно з яким українці, як і чехи та інші народи, мають пройти у своєму розвитку шлях, накреслений для всіх плебейських, неісторичних народів. Цей шлях, за М. Драгомановим, охоплює три фази:

- пробудження (розповідь народів про трагічну українську історію, переклад та розповсюдження серед нього для ліпшого усвідомлення власного становища різноманітних творів видатних трагіків);
- відродження (здобуття політичної автономії шляхом виходу з легальності і входу у право);
- самоозначення (усвідомлення себе нацією, національна автономія) [47, с. 261].

Ступінь централізації держав для М. Драгоманова постає своєрідним критерієм оцінки політичного режиму, показником змін в історії людства, засобом оцінки прогресивності нових політичних установ та ідей, на яких вони були збудовані. Він був схильний вбачати можливості досягнення та зміцнення політичної свободи на шляхах послідовної демократизації державного устрою, децентралізації державного управління, перерозподілу суверенітету між державним центром і регіонами та са-

моврядними територіально-адміністративними одиницями на користь саме останніх. Отже, свобода для нього виступала одночасно і напрямком, і критерієм еволюції державного устрою, ідеалом, до якого держава та суспільство мають рухатись насамперед шляхом подолання централізовано-бюрократичного управління, всебічного розвитку регіонального та місцевого самоврядування, забезпечення простору для діяльності громадських об'єднань та їх активної ролі у суспільно-політичному житті [48, с. 381–382].

Значний вплив на обґрунтування ідеї федеративно-автономного устрою України та спроби її реалізації на практиці справив видатний український історик і політик М. Грушевський. Його світогляд формувався передусім на ідеях другої половини XIX ст., зокрема наукової школи В. Антоновича та поглядів М. Драгоманова. Сам М. Грушевський оцінював ідеї свого вчителя В. Антоновича як демократичні й засадничо антидержавницькі. Відповідно до концепції народництва, українська нація сприймалася М. Грушевським як безкласова, і у цій її особливості навіть вбачалася перевага над іншими. Держава розумілася насамперед як апарат насильства, адже навіть незалежна вона не завжди перейнята забезпеченням для народних мас нормальних умов життя. У цьому сенсі народники не бачили принципової різниці, у складі якої саме держави житиме народ, чим визначалося їх упереджене ставлення до ідей і людей, які акцентували увагу переважно на відновленні незалежності України, не надаючи належної ваги питанням соціального визволення. Майбутнє ж українське суспільство уявлялося соціалістичним, причому вважалося, що відносини між націями колишньої Російської імперії після її трансформації (як, до речі, і всіма іншими європейськими) будуватимуться на федеративних засадах. Існувало тверде переконання,

що соціалізм і федералізм — це магістральна тенденція розвитку людства на найближчу та віддалену історичну перспективу, тверда запорука миру і процвітання народів Європи. Українських народників і політичні партії, що сформувалися на відповідних ідеологічних засадах на початку ХХ ст., штовхала на шлях автономізму і федералізму ще й та обставина, що вони не бачили реальних сил, здатних реалізувати ідею самостійності на практиці. В умовах такої інтелектуальної атмосфери М. Грушевський увійшов у період наукової зрілості й розпочав політичну діяльність. Традиції попередників і досвід ідеологічних пошуків залежних народів Європи підказували йому шлях до федерації й національно-державної автономії. Як колись рівність громадян стала необхідною умовою суспільного розвитку, такою необхідністю тепер ставала рівність націй [13, с. 78–79].

Під час революційних подій у травні 1905 р. М. Грушевський опублікував статтю «Конституційне питання і українство в Росії». Він вважав, що імперія повинна бути перебудована на принципах децентралізації й обласного самоврядування, адже «тільки децентралізація зможе забезпечити успішний економічний і культурний розквіт провінцій, і тільки організація самоврядування на національній підставі, [...] може зробити національність тим, чим вона має бути — підставою, ґрунтом економічного, культурного й політичного розвою, а не об'єктом боротьби». За проектом М. Грушевського, управління кожною з самостійних областей мало відбуватися обраним сеймом, повноваження якого залежали від розмірів конкретної території. Таким чином, мова йшла про автономію України та федеративну перебудову Росії [13, с. 84].

Ідеї федерації у поглядах діячів українського національного руху були тісно переплетені з ідеями незалежності і свободи. Навіть М. Драгоманов в останні роки

свого життя зауважував, що перейшов би на позиції самостійництва, коли б йому вказали на ту силу, що здатна на практиці реалізувати подібну ідею. На його думку, ідеї свободи українського народу необхідно пов'язати з українським національним рухом та європейськими ліберальними концепціями. Історія свободи для нього є історією обмеження державної влади. Прагнення народу до свободи мислитель розглядав як таке, що безпосередньо залежить від національної самосвідомості, достатнього рівня цивілізованості й освіченості народу, високого рівня його політичної і правової культури, оскільки свобода не означає вседозволеності [49, с. 4]. При цьому він наголошував, що за прагненням українського народу до волі не слід забувати й про інші народи, що живуть в Україні й «мусять мати в усьому рівне право й однакову волю з українцями». М. Драгоманов першим із вчених-україністів поставив національну свободу в безпосередню залежність від політичної свободи і рівня освіченості людей [50, с. 10–11].

Подальший розвиток ідей незалежності та свободи представляють національно орієнтовані моделі української державності (Ю. Бачинський, М. Міхновський, В. Липинський, Д. Донцов та ін.) кінця XIX – початку XX ст. На той час у національному русі почало формуватися ставлення до федерації й автономії як до своєрідного транзиту на шляху до повної державної самостійності. У вітчизняній суспільно-політичній думці виразно самостійницька традиція бере початок від праці Ю. Бачинського «Україна irredenta» (1895 р.), автор якої прийшов до самостійницької ідеї через економічні аргументи та марксистську соціологію. Проаналізувавши економічне, політичне, культурне становище українських земель у складі Російської імперії та Австро-Угорщини, він робить висновок, що до самостійності як кінцевої мети, пов'язаної з соціалістичною революцією, українці ма-

ють рухатися через автономію. Відтак головні зусилля на першому етапі слід зосередити на боротьбі разом з усією революційною російською спільнотою за впровадження в імперії конституційного ладу. Економічні суперечності між регіонами неминуче призведуть до боротьби між ними, за якою настане політичний поділ. Отже, мова йшла про перехідну модель на зразок федерації, хоча цього терміну стосовно Російської імперії Ю. Бачинський не використовував [13, с. 79–80].

Серед плеяди діячів національного руху Наддніпрянської України зазначеного періоду виділяється постать М. Міхновського, якого О. Сарнацький вважає першим ідеологом і реалізатором політичних задумів повноцінної української державності. Свої теоретичні міркування М. Міхновський почав переносити у площину практичних дій, ставши активним членом, а потім і одним із лідерів таємної студентської організації «Братство тарасівців», яка на початку 1890-х рр. оголосила своєю метою здобуття національної свободи та побудови власної держави [51, с. 14]. Тарасівці склали свою програму, яка була надрукована 1893 р. у Львові. Обстоюючи повну автономію України, вони наголошували, що «Україна була, єсть і буде завсіди окремою нацією». У Києві М. Міхновський очолює численну групу тарасівців, яка проводила агітацію серед студентства. 1892 р. під його головуванням відбувається таємний з'їзд організації, але 1893 р. поліції вдалося викрити «Братство тарасівців», і після низки проведених арештів воно припинило існування [52, с. 329].

Переїхавши до Харкова, М. Міхновський поєднує адвокатську діяльність із політичною активністю. На початку 1900 р. до нього звернулися представники новоутвореної Революційної української партії, що стала першою на Наддніпрянщині українською політичною

партією, з пропозицією розробити проект нової програми. М. Міхновський узагальнив свої ідеї в окремій брошурі, що була видана у Львові в середині 1900 р. під назвою «Самостійна Україна». У ній нічого не говорилося про внутрішній лад і устрій самостійної України, що викликало незадоволення тієї частини партійців, які першочергово увагу приділяли соціально-економічним проблемам. Брошура М. Міхновського зовсім не враховувала необхідності поєднання національних і соціально-економічних вимог. Звичайно, гасло відкритої боротьби за самостійну Україну було важливим, оскільки самостійність була і є передумовою вільного розвитку українського народу. Але з погляду політичного брошура «Самостійна Україна» не була у повному розумінні програмою, бо питання тактики і стратегії політичної боротьби були окреслені в ній дуже побіжно [52, с. 330].

Важливою проблемою, на думку М. Міхновського, була некультурність української нації, помножена на деградацію політичного руху в Україні, що призвело до загального занепаду суспільно-політичної думки та загравання із соціалістичним утопізмом. Водночас він вважав Росію головним супротивником, а тому застерігав, що навіть у разі повалення самодержавства Україна залишиться колонією, якщо не покине імперію під час революційного зриву. Сам М. Міхновський пропонував іти до самостійності шляхом європейських країн, використовуючи творчий потенціал націоналізму. Порвавши зв'язки з РУП 1902 р., ідеолог українського самостійництва формує власну політичну силу – Українську народну партію (далі – УНП), у лавах якої він став ще радикальнішим, закликаючи до боротьби з самодержавством, що мала початися негайно і тривати до повної перемоги української справи. Українські самостійники відкинули мирний та

легальний спосіб досягнення своєї мети, ставши на шлях підпілля, замахів і терактів [53, с. 55].

1905 р. самостійницька УНП опублікувала конституційний проект, який був складений М. Міхновським (або за його безпосередньої участі чи керівництва). В основу документа було покладено принцип повної самостійності України. Згідно з проектом, країна мала стати федерацією — «Всеукраїнською спілкою вільних і самоуправних земель», утворених на підставі своїх природних особливостей та окремішностей і заселених українцями. Пропонувався президентський тип республіки, але влада президента обмежувалася виконавчими функціями. Усі законодавчі прерогативи мали належати Раді представників і Сенату. Ідея створення двопалатного парламенту у федеративній державі якнайкраще відповідала, на думку авторів проекту, національно-економічним особливостям земель України, враховуючи інтереси її громадян. За рік М. Міхновський написав програму УНП, де у питанні соціально-економічної організації України проголошувалася соціалістична перспектива, а також було визначено програму-максимум у національному питанні — повна незалежність українського народу та самостійна республіка, хоча на шляху до цього партія й визнавала можливість федеративного зв'язку з іншими народами [13, с. 87–88].

Т. Осташко припускає, що самостійницькі погляди М. Міхновського суттєво вплинули на формування політичної свідомості В. Липинського. За зізнанням останнього, він «був завжди самостійником, але не належав до РУП». Як і лідер Української народної партії, В. Липинський відкрито і постійно демонстрував свої самостійницькі уподобання. На відміну від більшості своїх ровесників, які вивчали класику соціал-революційного та соціал-демократичного рухів, він прагнув протиставити

ідеям соціалізму й радикалізму національно-державницьку ідею [54, с. 101].

1911 р. В. Липинський взяв активну участь у з'їзді українських емігрантів у Львові, де було висунуто ідею створення нової загальноукраїнської політичної організації, яка б відстоювала національно-політичні інтереси України з подальшим здобуттям нею незалежності. Внаслідок проведених нарад (5, 6 та 11 березня) визначилися дві позиції: самостійницька — без орієнтації на інші політичні сили (її відстоював В. Липинський) та сепаративна — зі спиранням на Австро-Угорщину (її поборниками були В. Степанківський і В. Кушнір). Варто зазначити, що саме на згаданому з'їзді В. Липинський відкрито виступив з ідеєю політичної незалежності України, здобути яку, на його думку, можна тільки шляхом національного повстання під гаслом визволення України. Проте він відкидав методи і класової, і культурної боротьби, вважаючи їх малоєфективними. В. Липинський вважав важливим спільний інтерес усіх суспільних верств, який вбачав у здобутті української незалежності. Усі учасники Львівського з'їзду усвідомлювали, що розпочинати таку важливу справу треба з видання друкованого органу, який стане ідейним осередком руху і трактуватиме різні питання національного життя, виходячи з інтересів нації як цілісності [55, с. 172].

В. Липинський розрізняв книжно-теоретичний підхід до українського питання з боку інтелігенції та глибокий, генетично вкорінений інстинкт народних мас до здобуття волі. Він зазначав цю різницю у мотивації національного відродження, яка існувала серед інтелігенції на противагу народному відчуттю збурення нації. Власне, сам термін «відродження», наголошував В. Липинський, свідчив, що воно — це відродження — відбувалося у свідомості інтелігента. Селянство ж, не заче-

плене культурним впливом міста, на думку мислителя, було стихійно завжди національним. Ось що він писав з цього приводу: «Те, що звуть звичайно національним відродженням України, ...в дійсності було національним відродженням української зденаціоналізованої інтелігенції, бо маси народні, нація в широкому розумінні цього слова, ніколи не переставали жити своїм окремим, хоч і обмеженим до вузьких, мовляв, етнографічних, границь, національним життям» [56, с. 127].

Намагаючись обґрунтувати теоретичні питання державотворення, В. Липинський виходить із універсальної передумови, яка ототожнює поняття нації та держави. Історія, на його думку, не знає бездержавних націй та ненаціональних держав. Тому ідеалом держави для нього є держава національна. Однак у трактуванні національної держави існувала проблема: хто кого творить — держава націю чи, навпаки, нація державу? На думку В. Липинського, відповідь однозначна: без держави немає нації, саме держава в націєтворенні відіграє провідну роль. Народ же — це лише «етнографічна маса», яку треба організовувати за допомогою держави. Фактично тут проглядається наступна схема: провідна верства (еліта) має організувати за допомогою державних структур (практично насильницьким шляхом) «недисципліновану» й пасивну українську етнографічну масу. Звичайно, провідна верства повинна займати не просто керівне, а й привілейоване становище та мати узаконену монополію на державну владу. Всі ж інші верстви не повинні на це претендувати. На чолі держави має перебувати монарх — своєрідний арбітр між станами [57, с. 37–38].

Зіставляючи моделі української державності, викладені у творах В. Липинського і Д. Донцова, В. Рудко зазначає: «...їхні теми в головному дуже подібні, часом майже

однакові. Обидва вони розгортають критику т. зв. демократичних часів, обидва пропагують волонтаризм... обидва, врешті, речники традиціоналізму. Правда, є й великі розбіжності. У Липинського видно від початку до кінця велику лінію розвою, у Донцова наглі зміни, перескоки... У Липинського була яскрава лінія йти в практику життя... Донцов був завжди й насамперед письменником, що всією силою оминав в'язань української суспільно-політичної практики» [58, с. 488].

На думку І. Гирича, постать Д. Донцова відіграла особливу роль у суспільно-політичному житті України напередодні Першої світової війни. Його публічні виступи 1913 р. на студентському з'їзді у Львові, брошура «Модерне москвофільство», низка інших публіцистичних одкровень стали вибухом бомби для свідомості пересічного українця. Ці виступи привернули до українського питання увагу таких відомих політичних діячів, як В. Ленін і П. Мілюков; останній, саме згадуючи Д. Донцова, застерігав аудиторію від недооцінки українського питання. Проте на першому етапі своєї суспільної і публіцистичної кар'єри Д. Донцов був не лише соціал-демократом, а й ортодоксальним марксистом, прибічником позиції М. Порша — Л. Юркевича в УСДРП. Навіть самостійником він став пізніше за В. Липинського. Ще 1912 р. Д. Донцов не наважувався виступати проти генеральної лінії ЦК УСДРП, а 1909 р. критикував А. Жука за друкування у часописі «Праця» опортуністичних статей В. Степанківського, де «підноситься до небес попівський соціалізм, який проповідує гармонію труда і капіталу, осуджує класову боротьбу» [59, с. 549–550].

Лише після проголошення Д. Донцовим сепаратистської програми виявив себе його розрив з українською соціал-демократією. За свідченням тодішнього голови закордонного комітету УСДРП В. Винниченка, Д. Донцова

було виключено з партії. Проте, як зазначає М. Горелов, соціалістичні ідеї ще тривалий час накладалися в його творчості на націоналістичні і великою мірою позначилися на розробленій ним концепції «чинного націоналізму» [60, с. 81].

Розглянуті вище ідеї української державності набули стрімкого поширення в період революції та громадянської війни (1917–1921 рр.), зокрема як протидія «революційному більшовизму», необхідність якої ідейно обґрунтовував у своїх статтях активний діяч Центральної Ради С. Єфремов. В. Верстюк убачає послідовне несприйняття С. Єфремовим ідей та практики більшовизму як одну з основних тем його публіцистики. Ще на початку травня 1917 р. С. Єфремов стурбовано писав про певні специфічні тенденції у розвитку революції, яка залишила за межами організованих форм величезні маси населення, кинуті фактично напризволяще; про неофітів революції як найбільшу для неї ж, революції, небезпеку. Більшовицький збройний виступ у Петрограді 3 липня 1917 р. викликав у публіциста гостру реакцію, він вважав його зрадницькою дією щодо революції за активної участі «анархічних елементів». С. Єфремов уникав терміну «більшовики», але лише ця партія на той час відстоювала і популяризувала гасло «Вся влада Радам!». На його думку, воно абсолютно хибне і веде лише до посилення анархії у суспільстві та громадянської війни. Він закликав до порядку, до згуртування навколо Тимчасового уряду та його органів, до відсічі анархії, що «кличе за собою контрреволюцію». У вересні 1917 р. більшовики після невдалої спроби захопити владу генералом Л. Корніловим здобули контроль над столичними радами депутатів. С. Єфремов розглядав ці події як пряму небезпеку революції. Він називав перемогу «більшовизму» по цілій лінії російського революцій-

ного фронту найзлободеннішою подією, вважаючи, що одночасно з посиленням більшовизму йде накопичення правих сил і настроїв, тому суспільство і країна перебувають на межі розколу. С. Єфремов негативно ставився до ідей створення однорідного соціалістичного уряду. На його думку, гасла більшовиків «як на наші часи, являються безперечною утопією» [61, с. 5–7].

У статті від 27 жовтня 1917 р. С. Єфремов констатував факт перемоги більшовицького повстання в Петрограді і не приховував розпачу від цієї події. Життєвої потреби, на його думку, в такому повстанні за три тижні перед виборами до Всеросійських установчих зборів та за місяць перед їх скликанням не було. Публіцист запитував, чи зможуть більшовики налагодити продовольчу справу, чи змінять вони на краще ситуацію на залізниці, чи усунуть фінансову кризу, чи здолають погромні хвилі? На всі ці запитання він відповідав негативно. Однак і до прямого захисту Тимчасового уряду С. Єфремов не закликав. Для нього події у Петрограді не зводилися до боротьби між старим урядом та новими претендентами на владу, тобто до альтернативного вибору між О. Керенським та В. Леніним, а мали більш драматичний характер, адже держава опинилася на краю соціальної прірви. С. Єфремов запитував, чи зможе вона втриматися на цьому останньому рубежі, чи її поглине провалля? Він вважав, що політика нейтралітету у протистоянні Тимчасового уряду і більшовиків, проголошена Центральною Радою, є хибною. Водночас С. Єфремов вочевидь недооцінював більшовиків як самостійну політичну течію, вбачаючи в них лише предтечу неминучої реакції [61, с. 7–8].

У політиці Центральної Ради протидія «революційному більшовизму» особливо активно почала виявлятися після проголошення III Універсалу 7 листопада 1917 р., який декларував створення Української Народної Республіки

як автономної частини федеративної Росії. Виступаючи проти більшовиків, які, на його думку, штовхнули країну в безодню анархії, і проти визнання Раднаркому центральним урядом, боротьбу між Петроградом і Києвом В. Винниченко трактував як боротьбу національну [62, с. 21].

В. Солдатенко зазначає, що вже у працях перших істориків української революції окреслилися три основних зрізи вивчення питання:

- розвиток конфлікту між Раднаркомом і Центральною Радою;
- війна між УНР і Радянською Росією як стрижнева основа подій;
- внутрішній розкол в українському суспільстві, що не дав змоги відстояти завоювання національної революції [63, с. 363].

Усі зазначені аспекти політичної ситуації на межі 1917–1918 рр. були пов'язані з намаганнями Центральної Ради протидіяти поширенню впливу більшовиків на території України. За характеристикою М. Грушевського, на той час «Україна жила в стані внутрішньої війни»; приводом до її переходу у «формальну війну» стала відмова Центральної Ради визнати ультиматум Раднаркому щодо недопущення козацьких полків на Дон, де вони підтримували антибільшовицькі дії генералів О. Каледіна і П. Краснова, а також щодо припинення роззброєння більшовицьких загонів і визнання влади рад робітничих і солдатських депутатів. Як зазначає В. Солдатенко, таємні перемовини з генералом О. Каледіним, який разом із донськими козаками на той час був найбільшою загрозою радянській владі, вів С. Петлюра. Однією з ультимативних вимог Раднаркому було припинення перекидання українською територією козачих частин, а С. Петлюра, всупереч позиції В. Вин-

ниченка й інших лідерів українства, що схилилися до поміркованості в стосунках із сильним сусідом, демонстративно сприяв передислокації ворожих Петрограду сил [64, с. 168].

Утворення у Харкові на більшовицькому альтернативному з'їзді Рад 13 грудня 1917 р. Всеукраїнського центрального виконавчого комітету і проголошення радянського уряду України посилило протистояння. М. Грушевський визнає, що під впливом агітації більшовиків «пішла деморалізація і розклад у новоорганізованих чи українізованих військових частинах», внаслідок чого «багато українських солдатів, коли не переходили на сторону більшовиків, проголошували себе нейтральними або кидали свої полки і самовільно роз'їздилися додому» [65, с. 24–27].

Поразки у бойових діях у грудні 1917 — січні 1918 рр. прискорили ухвалення Центральною Радою IV Універсалу, який, проголосивши державну незалежність України, мав сприяти протидії більшовикам завдяки можливості укладання союзу із Німеччиною та Австро-Угорщиною на перемовинах у Бресті. Однак надана за умовами Брестського миру військова підтримка країн Четверного союзу, хоч і дала змогу Центральній Раді відновити свою владу на території України, не забезпечила їй повернення авторитету в суспільстві. Більшість населення (насамперед селянство) сприймала прихід німецьких й австро-угорських військ, примусові поставки продовольства, передбачені угодою в Бресті, відновлення поміщицького землеволодіння як окупацію. Внаслідок цього більшовики, навіть відступивши з території України, мали можливість посилювати свій ідейний вплив у суспільстві. Водночас німецьке командування виявилось зацікавленим у більш сильній і авторитарній владі, що спричинило повалення влади Центральної Ради у квітні 1918 р.

У період гетьманського режиму П. Скоропадського боротьбу проти революційного більшовизму було продовжено. Порівняно з часами Центральної Ради, вона ґрунтувалася на інших ідейних засадах, пов'язаних з консервативно-державницькою ідеологією. Продовжувала виявляти себе і започаткована ще Центральною Радою політика пошуку зовнішньої підтримки. Зокрема, В. Липинський, який за часів влади гетьмана обіймав посаду голови дипломатичного представництва Української Держави у Відні, восени 1918 р. звернувся до П. Скоропадського з листом, у якому серед іншого розглядав варіант можливого проголошення майбутньої федерації Української Держави з небільшовицькою Росією. Однак у подальшій своїй публіцистичній діяльності він не приховував, що вважає грамоту П. Скоропадського про федерацію з Росією від 14 листопада 1918 р. однією з помилок гетьмана [66, с. 189–191].

Протягом антигетьманського повстання, наслідком якого у грудні 1918 р. було встановлення влади Директорії, деякі її лідери співпрацювали з більшовиками. Так, В. Чехівський погодився очолити уряд Директорії лише за умови союзу з радянською Росією, встановлення влади рад в УНР і недоторканності державного суверенітету України. Проте надалі, з початком військового протистояння між Директорією та силами УСРР, С. Петлюра відкинув будь-які поступки більшовикам, зайнявши щодо них жорстку позицію. Однак під впливом більшовицької агітації, спрямованої, зокрема на ліквідацію приватної власності на землю та її поділ, в Україні швидко поширювалися прорадянські настрої, що охопили й армію УНР. Зокрема, отамани Григор'єв і Зелений більше схилилися до радянської форми влади, що породило їхні хитання між Директорією та більшовиками, а потім перехід на бік останніх [67, с. 154–159]. Навіть В. Винниченко, який вва-

жав момент сприятливим для спроби побудови ланцюга соціалістичних революцій від Москви до Берліна, зазначав, що, не маючи жодних надій на військовий успіх, УНР повинна була змінити природу своєї влади на радянську і тільки так урятувати національну державність [64, с. 381].

Реорганізація збройних сил на засадах регулярного війська влітку 1919 р. на деякий час покращила становище Директорії, що також було пов'язано із виступами селян Наддніпрянщини проти політики «воєнного комунізму». У зверненні Директорії до військ від 27 серпня 1919 р. С. Петлюра, зокрема наголошував на тому, що вони, борючись проти більшовиків, водночас творять «нашу самостійну республіку» [68, с. 86]. Проте С. Петлюра і його оточення розуміли, що власними силами з більшовиками їм не впоратись, і були б не проти того, щоб командувач білогвардійської Добровольчої армії генерал А. Денікін, не переходячи за Дніпро, продовжував наступати з Лівобережної України на Москву, залишивши військам УНР можливість оволодіти Правобережжям. Однак через екзистенційне несприйняття можливими партнерами один одного жодної домовленості про спільний антибільшовицький фронт досягти не вдалося [64, с. 408].

Наприкінці 1919 р. під натиском білогвардійців і радянських військ в умовах страшної епідемії тифу фронт почав розвалюватися, що зумовило відхід залишків військ Директорії та її керівництва на територію Польщі. На думку В. Винниченка, потенції національно-демократичної революції на кінець 1919 р. були практично вичерпані і, незважаючи на те, що національно-визвольні цілі в більшості виявилися нереалізованими, перспектив для їх досягнення найближчим часом уже не існувало [64, с. 437–451].

Сподівання С. Петлюри 1920 р. спрямувати боротьбу проти радянських військ, спираючись на підтримку Польщі, не виправдалися. Польща Ю. Пілсудського не стала надійним знаряддям досягнення мети — ліквідації в Україні радянської влади і відновлення УНР під проводом Директорії. Програш у війсьній кампанії 1920 р. обернувся остаточною поразкою Української революції, УНР і водночас став особистою трагедією С. Петлюри [64, с. 528].

Таким чином, проблема виживання в умовах імперської залежності поставала на різних етапах історичного розвитку України. Суперечності, закладені у змісті Переяславської угоди 1654 р., позначилися вже у наступні десятиріччя XVII ст. в обмеженні прав Української держави і посиленні контролю з боку представників царського уряду на тлі негативних проявів Руїни. Після поразки виступу І. Мазепи подальше обмеження автономії українських земель тривало протягом XVIII ст. Підсумком цього процесу стала ліквідація автономного устрою Гетьманщини та Слобожанщини, а також самої Запорозької Січі і подальша уніфікація суспільно-політичного устрою українських земель відповідно до загальноросійських порядків. Проте ці заходи не спинили, попри посилення ідеологічного тиску в XIX ст., розгортання національного відродження, важливим проявом якого були масштабні інтелектуальні пошуки кирило-мефодіївців, громадівців, С. Подолинського, І. Франка, М. Драгоманова. Згадані діячі сприяли поширенню в українському суспільстві ідей федералізму, незалежності, свободи, творчо розвинених наступниками на початку XX ст. Водночас розроблялися і консервативні моделі української державності, запропоновані М. Міхновським, В. Липинським, Д. Донцовим. Їх актуалізація в роки Української революції та громадянської війни відбувалася в умовах жорсткої протидії принципам і політиці

революційного більшовизму, утвердження яких на теренах України позначилося на подальшому розвитку ідей і методів українського національного руху новітньої доби.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т. 9. Кн. 1: Роки 1650–1654. Київ: Наукова думка, 1996. 880 с.
2. Гоцуляк В. В. Хмельниччина: візія М. Грушевського та її оцінка в новітній історіографії. *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Мат. Шостих Всеукр. іст. читань*. Київ; Черкаси, 1997. Кн. 2. С. 97–103.
3. Мойсієнко В. М. Українсько-російський договір 1654 р. в оцінці М. Драгоманова. *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Мат. Шостих Всеукр. іст. читань*. Київ; Черкаси, 1997. Кн. 2. С. 103–107.
4. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. *Український історичний журнал*. 1993. № 7/8. С. 115–131.
5. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2-х т. Київ: Основи, 1994. Т. 1. 554 с.
6. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ: Альтернативи, 1999. 320 с.
7. Субтельний О. Україна: історія / пер. з англ. Ю. І. Шевчука. Київ: Либідь, 1991. 512 с.
8. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / пер. з англ. В. Кулика. Київ: Либідь, 1994. 240 с.
9. Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна. Київ: Альтернативи, 1999. 304 с.

10. Історія України: нове бачення: У 2-х т. / О.І. Гуржій, Я. Д. Ісаєвич, М. Ф. Котляр та ін.; під ред. В.А. Смолія. Київ: Україна, 1995. Т. 1. 350 с.
11. Сарбей В.Г. Національне відродження України. Київ: Альтернативи, 1999. 336 с.
12. Бевзюк Є., Котляр О. Імперська ідеологія як принцип модернізації інформаційного середовища. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. 2022. Вип. 1 (46). С. 128–139.
13. Турченко Ф.Г. Михайло Грушевський vs. Микола Міхновський (дискусія сучасників: погляд через сторіччя). *Український історичний журнал*. 2013. № 2. С. 74–94.
14. Історія Русів / пер. І. Драча; вступ. слово В. Шевчука. Київ: Радянський письменник, 1991. 318 с.
15. Черник Н.С. Християнсько-правові основи в поглядах Т. Шевченка. *Право. Науково-інформаційний вісник*. 2011. № 4. С. 178–183.
16. Рум'янцев В. Державно-правові аспекти програмних документів Кирило-Мефодіївського товариства (до 160-річчя Кирило-Мефодіївського товариства). *Вісник Академії правових наук України*. 2006. № 3 (46). С. 66–74.
17. Побірченко Н. Ідеологія Кирило-Мефодіївського братства як передумова виникнення українських громад. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2007. № 21. С. 205–214.
18. Мельник Л.М. Ідеї національної еліти в історії української політичної думки другої половини ХІХ ст.: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2007. 16 с.
19. Салтовський О.І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя). Київ: Вид-во «Парапан», 2002. 396 с.

20. Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. Т. 1: 1841–1850. Київ: Критика, 2005. 400 с.
21. Фігурний Ю. Націєтворчий аспект діяльності Кирило-Мефодіївського товариства. *Українознавство*. 2016. № 4 (61). С. 162–173.
22. Клер І.Г. Петербурзька українська громада у дослідженнях істориків другої половини ХІХ — початку ХХ ст. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: Історія. Політологія. 2013, Вип. 7/8. С. 70–75.
23. Ємець Т. Внесок Київської старої громади в українське націєтворення. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Культурологія. 2012. Вип. 10. С. 132–141.
24. Палієнко М. Київська Стара громада у суспільному та науковому житті України (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.). *Київська старовина*. 1998. № 2. С. 28–49.
25. Грицик К. Стара Київська громада в українському національному русі у 60–90-х рр. ХІХ століття: погляд на проблему. *Мандрівець*. 2014. № 6. С. 22–28.
26. Маслюченко С.П. Сергій Подолинський в культурно-науковому житті України. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. 2011. Вип. 9. С. 72–81.
27. Марцінишин Ю.Д., Мотуз В.К. Громадський вимір наукового світогляду Сергія Подолинського. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2012. № 4 (51). С. 67–75.
28. Ткаченко Р. Утопія С. Подолинського та її відгомін в українській літературі. *Синопис: текст, контекст, медіа*. 2020. Вип. 26 (2). С. 42–47.
29. Сергій Подолинський. Листи та документи / Упоряд.: Р. Сербин, Т. Слюдикова. Київ: Центр. держ. іст. архів України, 2002. 422 с.

30. Злупко С. М. Наукова спадщина С. А. Подолинського і розвиток екогенологічної науки у ХХ ст. *Наукові записки НаУКМА*. 1999. Т. 15: Економіка. С. 3–8.
31. Марцінишин Ю. Д. Становлення світоглядної концепції С. Подолинського в контексті модернізаційних процесів кінця ХІХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2015. 26 с.
32. Іванишин М. Українська ідентичність у тлумаченні Івана Франка. *Слово і час*. 2009. № 2. С. 46–52.
33. Бойчук А. Ю. Державотворчі ідеї Івана Франка. *Актуальні проблеми держави і права*. Одеса: Юридична література, 2009. Вип. 48. С. 74–77.
34. Саветчук Н. М. Державно-правові ідеї І. Франка в процесі сучасного державотворення. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2014. Вип. 36. С. 47–54.
35. Медвідь Ф. Політико-правова доктрина Івана Франка. *Політичний менеджмент*. 2006. № 6. С. 170–177.
36. Літошенко Ю. В. Соборність України в концепціях М. Драгоманова. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2014. № 1 (22). С. 42–48.
37. Іваницька С. Г. Сергій Єфремов versus Богдан Кістяківський: полеміка навколо «політичної спадщини» Михайла Драгоманова. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2011. Вип. 31. С. 309–319.
38. Андрущенко В. П., Погребенник В. Ф. Михайло Драгоманов. Постать в інтер'єрі часу. Михайло Петрович Драгоманов. *Твори: Бібліографічний покажчик*. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. С. 5–29.
39. Козуб Л. В. Спадщина М. П. Драгоманова як джерело до вивчення історії суспільно-політичного руху ХІХ ст. *Гілея: науковий вісник: Зб. наук. пр.* Київ, 2009. Вип. 21. С. 125–130.

40. Остропольська М. В. М. Павлик та М. Драгоманов: до історії інтелектуальної співпраці. *Вісник Дніпропетровського університету*. Серія: Історія та археологія. 2012. Вип. 20. С. 16–21.
41. Куценко Ю. Образ М. Драгоманова як громадського діяча в сучасній українській історичній науці. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2014. Вип. 24. С. 146–168.
42. Фрицький О. Ф. Історичні долі однієї ідеї: державно-правові аспекти програми Кирило-Мефодіївського товариства. *Науковий вісник Української академії внутрішніх справ*. 1996. № 1. С. 33–42.
43. Бойко М. Філософсько-правові погляди Кирило-Мефодіївського товариства в загальному аспекті. *VERSUS*. 2014. № 2 (4). С. 99–104.
44. Козуб Л. Погляди М. П. Драгоманова на розвиток українського національного руху в першій половині XIX століття. *Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. пр.* Київ, 2001. Вип. 10. С. 95–98.
45. Новакова Н. О. Концепція суспільно-політичної еволюції в працях М. Драгоманова. *Гілея: науковий вісник: Зб. наук. пр.* Київ, 2008. Вип. 13. С. 150–157.
46. Молчанов М. О. Державницька думка Михайла Драгоманова. Київ: Ін-т держ. упр. і самовр. при Кабінеті міністрів України, 1994. 40 с.
47. Потульніцький В. Історіософські ідеї античності (Греція) та середньовіччя (Іспанія) у творчості Михайла Драгоманова та В'ячеслава Липинського: порівняльний аналіз. *Український археографічний щорічник*. 2012. Вип. 16/17. С. 256–267.
48. Круглашов А. М. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. Чернівці: Прут, 2001. 488 с.
49. Донченко О. І. Особливості поширення європейських ліберальних ідей в Україні у другій половині XIX сто-

- ліття. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. № 6. Т. 2. С. 3–6.
50. Худанич В. Життєвий шлях і наукова діяльність Михайла Драгоманова. *САРПАТИСА-КАРПАТИКА*. Ужгород: Вид-во УжНУ, 2003. Вип. 27. С. 5–13.
51. Сарнацький О. Микола Міхновський: деякі штрихи до громадсько-політичної та просвітницької діяльності наприкінці XIX ст. *Наукові записки. Історичні науки: Зб. наук. ст. Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Київ; Переяслав-Хмельницький: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. Вип. 47. С. 14–19.
52. Тимошенко О. Розвиток української національної ідеї М. Міхновського в період діяльності УНП. *Дрогобицький краєзнавчий збірник: Зб. наук. пр.* 2005. Вип. 9. С. 328–338.
53. Ковальов Д. Шлях революціонерів-самостійників: Конрад-Віктор Зілліакус і Микола Міхновський. *Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. пр.* Київ, 2018. Вип. 55. С. 52–57.
54. Осташко Т. Проблема соціально-політичного компромісу в працях В'ячеслава Липинського. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років: Зб. наук. ст.* Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2012. Вип. 8. С. 99–126.
55. Приймак О.О. Громадсько-політична діяльність В'ячеслава Липинського напередодні першої світової війни. *Гуржіївські історичні читання*. 2014. Вип. 7. С. 170–172.
56. Гирич І. Історіософські та суспільствознавчі погляди В. Липинського в його політичній публіцистиці 1908–1914 років. *Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр.* 2013. Вип. 23. С. 122–159.
57. Передерій І.Г. Роль громадсько-політичної діяльності В. Липинського у формуванні його науково-істо-

- ричної концепції. *Гілея: науковий вісник*: Зб. наук. пр. Київ, 2009. Вип. 22. С. 31–45.
58. Рудко В. Донцов і Липинський. *Harvard Ukrainian Studies*. 1985. Vol. 9, No. 3/4. The Political and Social Ideas of Vjačeslav Lypyns'kyj. P. 477–494.
59. Гирич І. Українські есдеки: між національним і класовим вибором. *Український археографічний щорічник*. Нова серія. 2010. Вип. 15. С. 522–576.
60. Горелов М. Є. Дмитро Донцов: штрихи до політичного портрета. *Український історичний журнал*. 1994. № 5. С. 78–97.
61. Верстюк В. Більшовизм у революційній публіцистиці Сергія Єфремова 1917–1920 рр. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років*. 2014. Вип. 10. С. 5–32.
62. Солдатенко В. Ф. Еволюція суспільно-політичних поглядів В. К. Винниченка в добу Української революції. *Український історичний журнал*. 1994. № 6. С. 15–26.
63. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. Київ: Либідь, 1999. 976 с.
64. Солдатенко В. Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. Київ: Світогляд, 2007. 621 с + ілюстрації 16 с.
65. Грушевський М. С. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919 / Упор. А. Ф. Трубайчук. Київ: Либідь, 1992. 46 с.
66. Осташко Т. В'ячеслав Липинський і Павло Скоропадський: від співпраці до розриву. *Соціальні конфлікти та повсякденне життя революційного суспільства 1917–1921 рр.* Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2014. С. 186–216.
67. Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. Київ: Альтернативи, 1999. 320 с.
68. Петлюра С. В. Народе Український: вибрані статті, листи, документи. Харків: Лівий берег, 1992. 152 с.

Розділ 6

**Незалежність
як ціннісний вибір
XX століття**

*Мітинг на площі біля Верховної
Ради України. Київ, 24 серпня 1991 р.
<https://uk.wikipedia.org/wiki/>*

Українська держава йшла до незалежності надзвичайно складним і звивистим шляхом, де українці зазнали чимало важких випробовувань і великих людських втрат. Особливо трагічним був для України досвід її перебування у складі Радянського Союзу, незасвоєні уроки якого, на думку В. Литвина, й досі болісно даються взнаки [1].

Долаючи імперську (та більшовицьку) логіку державності, Україна та українці кристалізували ідею незалежної держави, виборювали її у важких і кривавих перипетіях революції, громадянської війни, становлення СРСР, сталінізму, «розвиненого соціалізму» та перебудови.

Національні державні утворення, що постали на теренах України в умовах революції та іноземних інтервенцій, так і не трансформувались у суверенну українську державу. Після болючої поразки державницьких змагань 1917–1921 рр. у свідомості українського народу вже остаточно утвердилася ідея національної самостійності. Керівники панівної більшовицької партії змушені були визнати силу українського руху. Довелося враховувати державницькі прагнення українців при розв'язанні «українського питання».

Більшовики намагалися створити ілюзію в українців та у світі, що радянська Україна нібито насправді була національною державою. У цьому була зацікавлена радянська місцева еліта, процес визрівання і консолідації якої був розпочатий в Україні ще в 1919–1923 рр., коли на чолі держави стояв Християн Раковський (1873–1941). Тоді і аж до початку 30-х рр. у середовищі української радянської номенклатури час від часу з'являлися певні самостій-

ницькі прагнення, спрямовані на створення суверенної радянської України, та проводилася певна державотворча діяльність у цьому напрямку. Принципово відмінною позицією тогочасної партійної еліти, яка створювалася в радянському середовищі, було визнання етнічних, історико-політичних, економічних та психологічних відмінностей і особливостей української нації, що з часом обумовило бачення України як окремої від Росії держави [2, с. 132].

Подібні «самостійницькі» настрої у середовищі керівників УСРР яскраво виявили себе під час внутрішньопартійних дебатів довкола розробки та підписання договору про утворення СРСР 1922 р., коли Х. Раковському під час підготовки договору про створення Радянського Союзу довелося обстоювати права УСРР, адже Й. Сталін запропонував свій проект «Про взаємовідносини РСФРР з незалежними республіками», який передбачав включення радянських республік на правах автономних в Російську Федерацію. Сталінський проект «автономізації» передбачав істотне обмеження прав і повноважень союзних республік, і, по суті, означав перетворення Радянського Союзу на жорстко-централізовану унітарну державу. Такі відверто шовіністичні наміри зустріли різкий опір з боку республіканських партійних еліт, які не хотіли поступатися своїми правами та повноваженнями на користь союзного центру. Під тиском опозиції, на чолі якої були представники УСРР, Й. Сталін тоді був змушений піти на поступки, погодившись на федеративну форму СРСР.

Курс на «українізацію» партійно-державного апарату у 1920-х рр. став ще одним свідченням нагальної необхідності для більшовиків ураховувати українські національні інтереси, хоча б декларативно.

Українська мова, яка набула державного статусу в добу

визвольних змагань 1917–1921 рр., стала мовою школи, преси, побуту, науки та уряду. Впровадження рідної мови в усі державні сфери продовжувалося і в часи радянської «українізації». Починаючи з 1920-х рр. було прийнято низку постанов ВУЦВК УСРР: «Про застосування в усіх установах української мови нарівні з великоросійською» (від 21 лютого 1920 р.), «Про введення української мови в школах і радянських установах» від 21 вересня 1920 р., постанова ЦК КП(б)У «Цілі і завдання українізації» (від 6 лютого 1922 р.). Це відіграло важливу роль для поширення та розвитку української мови. Втім, важливою постановою ВУЦВК та Раднаркому УСРР від 1 серпня 1923 р. стала постанова «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови», а також постанова ВУЦВК та Раднаркому УСРР від 30 квітня 1925 р. «Про заходи термінового переведення повної українізації радянського апарату», яка передбачала застосування досить рішучих заходів при переведенні партійно-державного апарату на українську мову до 1 січня 1926 р. [3, с. 112].

Зазначені постанови задекларували переведення державних місцевих і центральних органів влади та наркоматів, районних, окружних, губернських військових комісаріатів та судових органів на українську мову. Політика «українізації» реалізувалася у таких напрямках: рекрутинг українців до партії і призначення їх на керівні посади у партійному і державному апаратах; запровадження української мови у державне управління та у партійній діяльності; заохочення розвитку української культури і науки [4, с. 15]. Радянська «українізація» передбачала перехід на українську мову державно-партійного та громадських апаратів і різних сфер культури. Знання української мови було обов'язковим для всіх працівників державних установ. Державні службовці повинні були

скласти екзамени. Для вивчення української мови було запроваджено спеціальні курси. Тих державних службовців, які не знали української мови, могли навіть звільнити з роботи. На них покладалося не лише завдання вести українською мовою діловодство, але й користуватися нею у розмові з відвідувачами [5, с. 27].

Істотні зміни в національній політиці більшовицької партії відбулися на XII з'їзді РКП(б) 17–25 квітня 1923 р., який проголосив курс на коренізацію, тобто закликав до переведення на мову корінного населення кожної з республік щойно створеного СРСР державного апарату, судочинства, культосвітніх і навчальних закладів. Важливим чинником проголошення політики «коренізації» / «українізації» було, вочевидь, прагнення кремлівських можновладців справити позитивне враження на українців за межами УСРР (еміграцію й галичан) від створення Радянського Союзу попри ліквідацію окремих дипломатичних представництв «незалежних радянських республік», насамперед УСРР [6, с. 91].

Поворотним моментом у розгортанні українізації був 1925 р. Зокрема, Бюро Харківського окрпарткому видало тоді постанову щодо пильнішої уваги до питання відповідального та технічного складу працівників партійних, радянських та інших установ. Квітневий пленум Харківського окрпарткому наголосив на необхідності поглиблення українізації. З 7 секретарів міського партосередку 5 добре володіли українською мовою, 2 — кволо. Зазначалося, що з 256 партійців у Харкові (з них українців 146, росіян 71 та інших 38) пишуть українською мовою: відмінно — 73, кволо — 107, зовсім не володіють 76; у середньому виступи українською мовою на засіданнях комосередків не перевищують 25%. Гуртків вивчення української мови окремо по партосередках не існувало, і партійці входили в гуртки, які організовували при установах. Міськи-

ми партосередками Харькова передплачувалися газети «Комуніст» — 74 примірників, «Вісти» — 9, «Праця» — 47, інших — 12. [3, с. 112].

Курс на українізацію був викликаний гострою потребою більшовицької влади в місцевих кадрах. Нова національна політика мала на меті консолідацію українського етносу довкола панівної комуністичної партії. Політика радянської українізації стала одним із важливих чинників суспільно-політичного життя на західноукраїнських землях, що перебували під владою Польщі. Українізація в радянській Україні мала стати «рекламою» національної політики більшовиків для закордонних українців.

У ширшому розумінні зовнішньополітичний вимір політики «коренізації» полягав у намаганні більшовиків привернути до неї увагу з боку національних меншин поза межами СРСР, завоювати симпатії трудящих мас капіталістичних країн та колоній, аби прискорити там революційний процес. Насамперед, передбачалося охопити впливом українську людність у сусідніх країнах [7, с. 300].

На 1923 р. припадають дві важливі події, а саме: визнання Антантою анексії Східної Галичини Польщею та проголошення курсу на українізацію в УСРР (що певною мірою нейтралізувало несприятливе враження від утворення СРСР). Обидві зазначені події спричинили перелом у настроях українського громадянства за кордонами республіки. Українізацію — як бодай часткове здійснення національних прагнень — спершу досить позитивно сприйняли на західноукраїнських землях.

В умовах проголошеної партією більшовиків панівною політики «українізації» у частини молоді української інтелігенції з'явилися більш радикальні ідеї «комуністичної самостійності» України, передусім у царині культури. Неформальним духовним лідером цієї моло-

дої генерації українських комуністів був М. Хвильовий (1892–1933). У неопублікованих памфлетах цей мислитель висловлював думки щодо необхідності здобуття культурної та духовної незалежності шляхом орієнтації на духовну Європу.

Певні здобутки українізації підживлювали також радянوفільські настрої серед частини інтелігенції на західноукраїнських землях.

Більшовицькій пропаганді у 1920-х рр. навіть вдалося переконати значну частину української некомуністичної інтелігенції у тому, що існує тяглість державницької ідеї, безперервного процесу національного державотворення в Україні, починаючи з часів Київської держави [8, с. 9].

Утім, і українським комуністам, і немарксистській інтелігенції довелося розплатитися власним життям за такі ідеологічні ілюзії, потрапивши у жорстокі жорна сталінських «чисток» та кривавих репресій 1930-х рр. Під прапором боротьби з «українським буржуазним націоналізмом» на історичному науковому «фронті» жертвами стали не тільки вчені, а й їхні праці, концепції, окремі теми, поняття тощо. Одночасно з нав'язуванням марксистської схеми української історії до числа заборонених для висвітлення тем потрапили деякі з етапів розвитку національної державності, які обстоювала «немарксистська» історіографічна школа. Виступаючи проти розгляду історії України як окремого історичного процесу, радянська історіографія, зокрема, однозначно заперечувала «буржуазно-націоналістичну» тезу М. Грушевського, згідно з якою «Київська Русь є першою формою української державності». Натомість доводилося, що вона є «колискою трьох народностей — російської, української та білоруської». Н. Полонська-Василенко, якій у довоєнні роки довелося працювати в Інституті історії України АН УРСР, свідчила: «Уся праця співробітників була підкорена директивам партії,

головною з яких було — виявляти єдність українського та великоруського народів, благодійний вплив на українську культуру “старшого брата”» [8, с. 9].

Починаючи з 1929 р., керівництво СРСР на чолі з Й. Сталіним розпочало фронтальний наступ на українство, намагаючись за допомогою масового терору придушити прагнення українців до свободи та незалежності. Нищівні удари тоталітарний режим спрямував на українське селянство та інтелігенцію. Селянство спершу силоміць загнали до колгоспів, здійснивши суцільну колективізацію 1929 р. та так зване «розкуркулення» 1930 р.

Українське селянство відповіло протестами, актами саботажу і численними стихійними та розрізненими повстаннями. Власне, селянські виступи проти більшовиків не припинялися з часів запровадження політики «воєнного комунізму». Тоді радянська тоталітарна держава на чолі з Й. Сталіним намагалася остаточно зламати опір українського селянства та змусити його до цілковитої покори. З цією метою кремлівська влада вдалася до геноциду, застосувавши методи масового голоду щодо українських селян. Голодомор 1932–1933 рр. по праву вважається чи не найстрашнішим злочином сталінського режиму.

Не менш трагічна доля чекала на українську інтелігенцію. Сталінська терористична влада піддала її масовим репресіям. Арешти, заслання, ув'язнення, розстріли, цькування, залякування і тому подібні терористичні методи стали головним важелем влади у стосунках з інтелігенцією для її підпорядкування потребам тоталітарної системи.

За таких несприятливих обставин наукова розробка різноманітних теорій української національної державності, дослідження історичних етапів її становлення не могли стати об'єктами вивчення вітчизняною істо-

ріографією. Завдання ґрунтовного дослідження цілого комплексу проблем, пов'язаних з таким складним історичним феноменом як держава, в цей час вирішувала українська зарубіжна історико-політична наука. Натомість радянські історики, долаючи ідеологічні перешкоди, мали змогу висвітлювати цю проблематику лише в обмежених, примітивній формі.

Включення переважної більшості українських етнічних земель до складу однієї держави — УРСР як частини СРСР — стало результатом Другої світової війни. З огляду на завзятий опір «радянзації» з боку ОУН і УПА, які уособлювали альтернативний розвиток української державності, незалежної від Москви, Кремль розпочав для збереження свого монопольного права на вирішення «українського питання», дискредитацію антирадянського підпілля в Україні, легітимізацію територіальних анексій 1939–1940 рр. та зміцнення своїх позицій на міжнародній арені реалізацію курсу на підвищення міжнародно-правового статусу УРСР [9, с. 86].

Уже 1 лютого 1944 р. X сесія Верховної Ради СРСР ухвалила закони «Про утворення військових формувань союзних республік...» і «Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх відносин...». Статтями 18-а, 18-б ці закони увійшли як зміни до Конституції СРСР і протягом 1944 р. були узгоджені з конституцією УРСР [10, с. 51–52]. УРСР де-юре отримала всі атрибути суверенітету в міжнародних відносинах, проте короткотривала каденція першого наркома закордонних справ УРСР О. Корнійчука, зумовлена його активним курсом на розбудову зовнішньополітичного відомства та встановлення безпосередніх дипломатичних відносин з іноземними державами, стала яскравим свідченням залежності Києва від Москви у реалізації зовнішньополітичного курсу. Формальна суб'єктність

УРСР в міжнародних відносинах як інструментарій досягнення геополітичних цілей СРСР дозволила Україні долучитися до формування Організації Об'єднаних Націй — основи нової Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин. Українська делегація взяла участь в установчій конференції ООН у Сан-Франциско 26 червня 1945 р.; нарком закордонних справ УРСР Д. Мануїльський підписав Статут ООН; Україна стала повноправним членом, державою-засновницею ООН [11, с. 197–198]. Відсутність власного зовнішньополітичного курсу УРСР попри суто формальний суверенітет у міжнародних відносинах стала закономірним явищем зміцнення позицій надцентралізованого СРСР у світі. Незважаючи на це, формальний вихід України на міжнародну арену створив необхідні умови для інформування міжнародної спільноти про нашу державу, активна участь УРСР у розбудові ООН та інших міжнародних організацій дозволила примножувати традиції української дипломатії та здобувати важливий досвід міжнародної діяльності. Навіть більше, керований Москвою зовнішньополітичний курс УРСР став яскравим свідченням кардинальної відмінності між задекларованими та конституційно закріпленими повноваженнями республік і політичною дійсністю державного ладу СРСР.

Після закінчення Другої світової війни відбулося, по суті, відновлення процесу формування нової генерації української еліти. Її функції виконували тоді члени Комуністичної партії — єдиної організації, в межах якої була можливість зробити політичну кар'єру і брати участь в управлінні суспільством. Поступово національний склад КПУ змінювався: якщо 1920 р. особи української національності становили менше 20% від загальної чисельності членів партії, то 1958 р. їхня кількість сягала

вже 60%, а наприкінці вісімдесятих років минулого століття — майже три чверті [12, с. 39].

Під тиском національно свідомої частини української еліти другої половини ХХ ст. — «шістдесятників», членів Гельсінської групи — стало можливим утворення всередині КПУ двох напрямів: націонал- або суверен-комуністів, які чинили принаймні пасивний опір політиці русифікації в Україні, та шовіністів-комуністів, котрі були покірним знаряддям кремлівських очільників. Саме голоси представників суверен-комуністичної фракції КПУ об'єктивно визначали підсумки голосування у вищому законодавчому органі України.

У часи «відлиги» та «розвиненого соціалізму» в середовищі партійної номенклатури УРСР час від часу спостерігалася прихована опозиція надмірній централізації та уніфікації. Такий захист інтересів республіки на союзному рівні таврувався центральним керівництвом як прояви так званого місництва.

Яскравим уособленням таких самостійницьких прагнень частини українських партапаратників у повоєнній Україні історики вважають П. Шелеста (1908–1996) у часи його керівництва УРСР (1963–1972). Будучи твердим і непохитним поборником соціалістичного вибору, «братньої сім'ї» народів СРСР, рішучим і послідовним провідником «генеральної лінії» правлячої компартії в республіці (в тому числі у боротьбі з інакодумством), він намагався, як тільки міг, протидіяти диктату Кремля в окремих сегментах гуманітарної та економічної політики, що дещо стримувало русифікаторські процеси в Україні, перетворення її самотнього національного ландшафту і колориту на якусь уніфіковану просторово-духовну субстанцію, повністю інтегровану в площину політико-ідеологічної конструкції московського центру [13, с. 180].

Сутність цього феномена, на думку історика В. Іваненка, полягала в тому, що П. Шелест свідомо чи несвідомо, можливо, дещо спонтанно проводив фактично своєрідну «гібридну політику», намагаючись, з одного боку, балансувати на межі дозволеного, йти, так би мовити, «по лезу» й залишатись одночасно «своїм» у команді вищої партеліти, а з іншого — неодноразово демонстрував твердість у відстоюванні національних інтересів і прав України у конкретних сферах й передусім у «боротьбі» за інвестиції центрального уряду в економіку республіки, у мовній та культурній царинах [13, с. 180].

«Інтереси республіки, — констатують автори «Політичної історії України. XX століття», — П. Шелест розглядав як першочергові. Це викликало непорозуміння, а з часом — обурення з боку центрального партійного керівництва. Позиція П. Шелеста в загальну «обойму» не вписувалася» [14, с. 223].

Попри прийняття за радянського періоду української державності чотирьох конституцій (1919, 1929, 1937 і 1978 рр.), ці правові акти, як зазначається в юридичній літературі, з погляду вимог теорії конституціоналізму слід вважати, скоріше, «квазіконституціями» (від лат. «quasi» — несправжній, уявний) [15, с. 62]. Положення радянських конституцій мали суто формальний, декларативний характер і не забезпечували, та й не могли забезпечити умов для побудови в Україні правової цивілізованої держави на засадах конституціоналізму.

Задекларовані основні права і свободи у державі, яка нібито досягла стадії «розвиненого соціалізму», слугували фасадом для злочинного тоталітарного режиму. В УРСР, що була проголошена Конституцією республіки 1978 р. загальнонародною державою, реальна влада належала вищому комуністичному керівництву, цілком підпорядкованому центральному керівництву КПРС.

Зміна керівництва СРСР 1985 р. дала старт масштабним перетворенням, які позначилися на всіх сферах життя радянського суспільства і отримали назву «перебудова». У результаті розпочатих новим генсеком КПРС М. Горбачовим реформ стався мирний демонтаж СРСР як єдиної держави, що істотно вплинуло на життя людей у всіх колишніх радянських республіках.

Модернізація системи державного управління СРСР була зумовлена його глибокою системною кризою, яка охопила усі сфери суспільно-політичного життя, та поразкою у протистоянні з «колективним Заходом» на чолі зі США. Піднесення національної свідомості українського народу та консолідація національно-демократичних сил стали вагомим чинником суверенізації УРСР у період реформ, ініційованих новим керівництвом СРСР на чолі з М. Горбачовим.

Зародження масового громадсько-політичного руху у другій половині 1980-х рр. починалося з виникнення численних неформальних груп, об'єднань, організацій. За даними В. Даниленка і М. Смольницької, якщо на кінець 1986 р. такі угруповання тільки де-не-де виникали і не мали достатньої сили й ресурсів для розвитку (їх відразу виявляли, проводячи з учасниками руху відповідну профілактичну роботу), то з 1987 р. кількість неформальних об'єднань збільшується. Наприкінці 1988 р. кількість культурно-історичних, суспільно-політичних, екологічних, спортивних та інших самодіяльних груп, об'єднань, організацій становила кілька тисяч, а вже станом на червень 1989 р. зросла до понад 47 тис. [16, с. 6]. Зокрема, у серпні 1987 р. виник Український культурологічний клуб (УКК). 23 жовтня 1987 р. у Львові в клубі Львівського політехнічного інституту виникло неформальне об'єднання «Товариство друзів Лева». У 1987 р. також виникають Комітет захисту Української католицької церкви та асоціація «Зелений

світ». У січні 1988 р. при Будинку вчених АН УРСР створено українознавчий клуб «Спадщина», а у березні виникає товариство «Громада» (самодіяльне історико-культурне об'єднання студентської молоді Київського державного університету). 1988 р. відновила свою діяльність Українська Гельсінська група [16, с. 9]. Згодом більшість із них вступили як колективні члени у перше всеукраїнське об'єднання — Народний Рух України, який було зорганізовано 8–11 вересня 1989 р. на установчому з'їзді у Будинку вчителя в Києві з первісною програмою метою підтримки та сприяння перебудовчим процесам. Історик Г. Гончарук вказує на дискусію з приводу того, хто є фундатором Руху, називаючи серед імовірних «кандидатів» товариство «Меморіал», Спілку письменників України, Товариство української мови імені Тараса Шевченка та ін. [17, с. 14].

Саме період горбачовської перебудови став тим ключовим моментом у радянській історії, коли народи СРСР змогли відчутти подих свободи та демократії.

Становлення Народного Руху України не можна розглядати поза демократичним рухом, адже навіть перші акції національних сил у 1987–1989 рр. спрямовувалися на поширення гласності, плюралізму, реального доступу до механізмів влади. У процесі кристалізації рухівської ідеї можна виділити три етапи: перший — публічні висловлювання потреби створення народного фронту на підтримку перебудови (липень–вересень 1988 р.); на другому простежується підтримка ідеї письменницькою організацією та робота над документами (жовтень 1988 — 16 лютого 1989 рр.); для третього етапу характерне публічне обговорення програмних документів (16 лютого — 9 вересня 1989 р.) [18, с. 35].

Осінь 1989 р. була тим переломним моментом, який визначив подальшу долю існування СРСР і союзних республік. Народний Рух України відігравав вирішальну

роль у здобутті незалежності Української держави та її подальшої розбудови.

Активізація національних рухів (ухвалення декларацій про державний суверенітет республіками Балтії і спалах вірмено-азербайджанського конфлікту за Карабах) помітно погіршили політичну ситуацію в СРСР. Політична спрямованість курсу М. Горбачова полягала у спробі модернізації радянського ладу шляхом істотного зменшення ролі та впливу комуністичної партії, чий авторитет у суспільстві різко падав, та у зростанні ефективності державного апарату. З цією метою 14 березня 1990 р. були внесені радикальні зміни до Конституції СРСР: закріплено право приватної власності, скасовано монополію КПРС на владу, введено інститут президентства (першим і єдиним президентом СРСР став М. Горбачов, залишаючись Генеральним секретарем ЦК КПРС) [19, с. 164]. Але ці запізнілі зміни не врятували радянську імперію від невідворотного й закономірного кінця — колапсу та розпаду. Так Україна отримала шанс на незалежне буття у світі.

Характеризуючи політичну та економічну ситуацію, яка склалася напередодні розпаду СРСР, американський історик українського походження Р. Шпорлюк справедливо наголошував: «Україна здобула незалежність унаслідок взаємодії та збігу двох основних чинників. По-перше, існували зовнішні, “об’єктивні” обставини, від яких українці залежали чималою мірою, але їхній власний вплив на ці обставини був украй обмеженим. 1991 р. до таких факторів можна було віднести масштабну політичну кризу у Москві, піднесення інших неросійських національних рухів, особливо прибалтійських, і, зрештою, — встановлення формальних українсько-російських відносин напередодні серпневої кризи 1991 р. Надзвичайно важливою була й та обставина, що завдання національно-державної розбудови Росії саме

у цей історичний момент визначалися протистоянням між демократичним національним рухом, з одного боку, та захисниками імперського радянського “центру” й крайніми правими націоналістами — з другого. По-друге, — продовжує Р. Шпорлюк, — існувала власна, внутрішня арена — тут діяв “суб’єктивний” фактор, і саме тут розвиток подій залежав від самих українців. Далі ми доведемо, що українцям вдалося скористатися тими несподіваними можливостями, яких вони самі не створювали. Вони успішно мобілізувалися, створивши коаліцію з колишніх опонентів, що дозволило їм досягти незалежності, уникнувши і боротьби із зовнішніми силами, і внутрішнього протистояння та громадянської війни» [20, с. 317].

Отже, на шляху до справжньої незалежності українцям довелося здолати чимало історичних перешкод, зокрема імперське панування та більшовицьке революційне насильство. Україна виборола власну державу в жорстоких історичних обставинах, створених тоталітарною радянською системою, яка після масового терору доби сталінізму, корупційного болота «розвиненого соціалізму» та невдалих реформ часів «перебудови», зрештою, зазнала краху, звільнивши місце у світі для незалежної та європейської України.

Вище ми розглянули основні етапи становлення української державницької ідеї у ХХ ст., лише побіжно згадавши про покоління українських дисидентів-шістдесятників. На нашу думку, цьому унікальному історичному феномену варто приділити особливу увагу з огляду на те величезне значення ролі дисидентів-шістдесятників у розпаді радянської тоталітарної системи та появі на початку 1990-х рр. на її теренах нових незалежних суверенних держав. Значною мірою завдяки їхньому патріотизмові, самовідданості й жертвності вдалося здійс-

нити віковичну мрію українського народу — розбудувати незалежну Україну.

Друга половина 1950-х — початок 1980-х рр. ХХ ст. — один із важливих періодів у процесі розгортання українського національно-культурного та правозахисного руху. Перемога СРСР у Другій світовій війні, посилення позицій Москви на міжнародній арені, «залізна завіса», яка ізолювала Україну від решти світу, зміцнення контролю з боку тоталітарного режиму всередині держави практично унеможливили збройні методи визвольної боротьби. Поступово із згасанням збройного опору українські націоналісти переносять центр ваги на пропагандистсько-агітаційну діяльність, особливо у молодіжному середовищі, готуючись до наступного етапу боротьби. У результаті виникають такі молодіжні націоналістичні організації другої половини 1940-х — початку 1950-х рр., як «Спілка вільної української молоді», «Закарпатоукраїнські повстанці», «Наша зміна», «Організація імені Є. Коновальця», «Юнацтво УПА», «Кричильська молодіжна ОУН», «Месники», «Кров України», «Сонце», «Пробоем», «Загін юних повстанців», «Нескорені» тощо [21, с. 204].

Перехід українських патріотів до мирних методів боротьби проти тоталітарної системи збігся у часі зі смертю Й. Сталіна (1953 р.) та змінами у вищому партійному керівництві. Часткова лібералізація режиму створила нові політичні, економічні та соціокультурні передумови для глибоких змін у суспільному кліматі в усьому Радянському Союзі, зокрема і в Україні.

Об'єднання українських земель у кордонах УРСР зумовило зміну ставлення громадян до цього державного утворення. Починаючи з 1950-х рр., у ньому поступово зростає протидія курсу панівної комуністичної партії на русифікацію України.

Індустріалізація й колективізація кардинально змінили соціальну структуру українського суспільства. Село, на яке спирався національний рух до середини XX ст., втратило свою вирішальну роль і дедалі більше поступалося зросійщеним містам. Уперше за свою новітню історію українці стали переважати в найбільших і найважливіших з політичного погляду містах України — у Києві та Львові [22, с. 468]. Ця обставина сприяла долученню до національного руху нових людей із засадничо іншим світоглядом.

Правозахисник Б. Захаров виділив дві течії всередині дисидентського руху в Україні. Перша з них була політичною, формувалася на ідеологічних засадах ОУН–УПА й була поширена переважно в західних областях України. Ця течія тяжіла до підпільних методів боротьби. Її представники однозначно ворожо ставилися до радянської влади, розглядаючи її як окупаційну в Україні. Друга течія — рух за національні та культурні права — мала ширшу географію, охоплюючи всю УРСР. Погляди її представників еволюціонували від надій на «соціалізм з людським обличчям» і прагнень реформувати радянську систему до боротьби за незалежну Україну і краху ілюзій стосовно реформування системи в СРСР. Знайомство представників цих течій на волі й у таборах породило єдиний український дисидентський рух, в основі якого була легальна боротьба за права людини. Представники обох течій ставали правозахисниками [23, с. 28].

Їх об'єднувала опозиційність щодо панівної в СРСР тоталітарної системи. Відомий історик А. Русначенко розглядає антитоталітарний, дисидентський і правозахисний рухи як прояви українського національно-визвольного в цілому [24, с. 5].

Доба «відлиги» (1956–1959 рр.) — спроби часткової десталінізації, здійсненої очільником комуністичної пар-

тії СРСР М. Хрущовим, спричинила появу дисидентського опозиційного руху. Термін «дисиденти» був занесений із Заходу і вживався для означення інакодумців, які в тій чи іншій формі відкрито висловлювали свої погляди, що не збігалися з офіційною ідеологією та політикою держави. На думку більшості сучасних дослідників, дисидентський рух в Україні зародився у середині 1950-х рр. як протест окремих представників її суспільства проти національної бездержавності, панування партійно-державної бюрократії, утисків національно-культурного життя, зростаючої русифікації [25].

Територіально український національний рух досліджуваного періоду не обмежувався УРСР, але еміграційні центри США та Західної Європи не мали на нього суттєвого впливу. З іншого боку, боротьба у таборах на території РРФСР повністю перебувала в дискурсі дисидентського руху в УРСР [21, с. 205].

Він не вичерпувався діяльністю етнічних українців, а включав також представників й інших етносів, що проживали в Україні. До нього ж відносимо активістів релігійних рухів: греко-католиків та прихильників автокефалії, у теорії й практиці яких виразно простежувалися національні мотиви. В національному русі проявили себе різні ідеології: інтегральний націоналізм, націонал-комунізм і націонал-демократія та частина національного руху, що діяла у межах національно-визвольної парадигми та найтісніше була пов'язана з підпільними організаціями.

Так, 1959 р. у Львові група юристів створила Українську робітничо-селянську спілку (УРСС). Її засновником був Левко Лук'яненко. Ця організація протягом свого існування була малочисельною. До 1961 р. до її складу входило не більше десятка членів, які за умов глибокого підпілля намагалися виробити програму своїх дій [25].

За мету організація ставила вихід України зі складу СРСР. Для здійснення цього завдання члени УРСС при розробці майбутньої програми шукали юридичні підстави для такого кроку, зокрема вирішили скористатися неоднозначним тлумаченням статей 17 та 14 – відповідно Конституції СРСР (1936 р.) та Конституції УРСР (1937 р.) щодо права виходу радянських республік зі складу Радянського Союзу.

Українська РСР як союзна радянська республіка формально мала право на вільний вихід із Союзу, проте практичний механізм цього виходу не був детально описаний у радянських законах. Улітку-восени 1959 р. Л. Лук'яненко склав текст програми майбутньої партії під назвою: «Розширений проект програми Української робітничо-селянської спілки» [27, с. 11–34]. У документі піддано критиці колоніальний статус України у складі СРСР, політичну організацію якого він визначав як «диктатуру партійної верхівки»; наголошено на безправному становищі в УРСР робітників та кріпацькому – селян; констатовано ізоляцію СРСР від зовнішнього світу; містилася вимога визнати національно-визвольний характер боротьби Організації українських націоналістів (ОУН) та Української Повстанської Армії (УПА); порушено питання про створення української армії; вбачався необхідним вихід України зі складу СРСР відповідно до чинної конституції Союзу, яка не заперечувала у теорії такого кроку [26, с. 10]. Програма УРСС також передбачала встановлення справжнього народовладдя, самоуправління на виробництві, вибір форм господарювання в економіці, дерусифікацію громадсько-культурного життя.

Реалізувати свої цілі група планувала за допомогою мирних засобів, шляхом поетапного реформування радянської політичної системи, з поєднанням легальних і нелегальних форм та методів політичної роботи [25].

Програма УРСР закликала до створення «абсолютно незалежної держави із широко розвинутим соціалістичним устроєм та завоюваннями демократичних прав» [28, с. 13].

У повоєнні часи спостерігається певне посилення лояльності громадян до СРСР як вітчизни. Партійні ідеологи спробували використати ці настрої для конструювання інтернаціонального радянського проєкту, який мав завершитися появою «радянського народу». Українська національно свідома інтелігенція чинила опір таким відверто імперським планам тоталітарного режиму. Від результату цієї боротьби за національну ідентичність українців залежало, чим стане УРСР — цеглиною радянського народу чи фундаментом для будівництва української нації? [21, с. 205].

Двоїста природа УРСР створювала можливості і для піднесення, і для згортання національного руху, що мало вирішальний вплив на появу нової парадигми його розвитку. Саме тому боротьба шістдесятників і виглядала не як боротьба проти системи, а як протистояння, опір у межах системи. Ця парадигма формує інакodomця як визначальний тип діяча руху, який зосереджений на легальній діяльності інтелігенції.

У березні 1960 р. різні київські інтелігентські й мистецькі групи об'єдналися навколо Клубу творчої молоді «Сучасник». Спочатку його культурницька пошукова робота не мала конфронтаційного характеру щодо влади. Утім, після травня 1962 р., коли було налагоджено співпрацю між молодіжними групами Києва і Львова, культурницьке відродження набуло по-справжньому загальнонаціональних масштабів. Становлення мережі самвидаву дозволило шістдесятникам сформулювати власний дискурс, чільне місце в якому посів національний інтерес.

Полеміка І. Світличного та І. Дзюби з братами Горинями 1963 р. визначила закріплення курсу на легальні форми протесту. Широка культурницька діяльність з відродження української мистецької традиції та історії мала стати підґрунтям для порушення актуальних національних проблем перед державою і партією.

Шістдесятники обрали діяльність у межах системи. І навіть їх розкол на «культурників» і «політиків» — тих, хто залишився у радянському офіціозі, й тих, хто обрав лінію опору, не позначився на цій «внутрішньосистемній» орієнтації. Політизація шістдесятників відбувалася у легальному полі радянського суспільного ладу. Через це навіть початковий етап самвидаву до 1965 р. був спробою уникнути підпілля. А діячі, вичавлені з офіційних спілок, шукали не шлях у підпілля, а нові форми легальної діяльності в межах законодавства УРСР.

Навіть шістдесятники-«політики», яких влада сприймала як «антирадянщиків», намагалися не розривати зв'язків із радянським суспільством. Радше сама влада перетворювала їх на ворогів системи. Репресивні заходи 1965 р. стали першим випробуванням руху на міць й довели ілюзорність сподівань на нову «відлигу». «Доти всі напрямки політв'язнів орієнтувалися на підпільні методи праці, — згадував Л. Лукіяненко, — генерація 1966 р. започаткувала орієнтацію на легальну працю. Доти зв'язків із закордоном боялися і не мали, нова генерація привезла зв'язки з демократичним Заходом і цього зовсім не приховувала. До 1966 р. тільки окремі в'язні відстоювали й обґрунтовували відкрито свою «антисовіцьку» платформу, нова генерація відкрито й сміливо доводила свою правоту» [29, с. 25].

Розкол шістдесятників на «культурників» і «політиків» ставав дедалі очевиднішим. Тоді як перші тяжіли до політичного компромісу з владою заради можливості про-

світницької праці, другі змушені були торувати шлях до нової концепції руху опору. Отож сформувалися дві течії в межах дисидентського руху в УРСР з різними траєкторіями розвитку.

Розвиток шістдесятництва у рамках тоталітарної радянської системи був дуже обмежений у своїх можливостях. «Культурники» пов'язували надії з постаттю першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста, який виступав на захист української мови, підтримував відкриття нових пам'яників та створення музеїв для збереження культурної спадщини, а також український кінематограф і книговидавництво.

Силове придушення 1968 р. «Празької весни» та спроби гуманізувати соціалізм поклало край надіям шістдесятників на лібералізацію радянського режиму. Очевидною поразкою національно орієнтованої інтелігенції закінчилася суспільна полеміка 1968 р. навколо роману «Собор» Олеся Гончара. Це стало остаточним свідченням згортання «відлиги».

Утвердження неосталінізму в державній ідеології прискорило розгром шістдесятництва. А усунення П. Шелеста 1972 р. з посади першого секретаря ЦК КПУ унеможливило публічні виступи з культурницьких позицій.

Для подальшого розгортання українського антитоталітарного руху потрібні були свіжі ідеї та нові форми боротьби. Правозахист поступово стає провідною формою діяльності дисидентського руху в Україні. Цей етап — гельсінський, пов'язаний із діяльністю Української гельсінської групи (1976–1988 рр.). В його основі — синтез загальносвітових тенденцій обстоювання прав людини та досвіду українського руху опору.

Важливою передумовою для виникнення правозахисного руху в УРСР стали ґрунтовні зміни у ставленні міжнародної спільноти щодо необхідності визнання

безумовного пріоритету людських прав і громадянських свобод, що дало вагомий імпульс процесу переорієнтації у діяльності радянських дисидентів. Ще 1946 р. за ініціативою Ради ООН була створена Комісія з прав людини. А наприкінці 1948 р. Генеральна Асамблея ООН у Парижі затвердила Загальну декларацію прав людини у складі преамбули і 30 статей. Зобов'язання дотримуватися Загальної декларації прав людини ООН були затверджені представниками європейських держав, а також США і Канади у Прикінцевому акті Наради з безпеки та співробітництва в Європі, підписаному ними 1 серпня 1975 р. у Гельсінкі – столиці Фінляндії.

За самим своїм духом гельсінський процес передбачав демократизацію правопорядку в Європі, максимальне сприяння реалізації прав людини та здійснення захисту прав народів на міжнародному рівні.

Публікація Прикінцевого акту у газеті «Известия» (1 серпня 1975 р.) дала старт процесу формування у Радянському Союзі груп сприяння виконанню Гельсінських угод. У травні наступного 1976 р. московські правозахисники створили Московську громадську групу сприяння виконанню Гельсінських угод на чолі з Ю. Орловим. А в листопаді того ж року в Кончі-Заспі під Києвом виникла Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод (скорочено УГГ).

У своїй діяльності учасники групи керувалися винятково гуманітарно-правовими мотивами. У відкритому листі Миколи Руденка до людей доброї волі наголошувалося: «Наша Група не має ніяких політичних цілей, наше завдання виключно гуманітарне: сприяти виконанню Гельсінських угод у ділянці людських прав» [30, с. 72]. Утім, УГГ активно переймалася й національним питанням, адже більшість українських політв'язнів було покарано за так званий «український буржуазний націоналізм».

Оскільки радянська влада виходила з проголошеного нею курсу на «злиття націй» у СРСР та утворення єдиного радянського народу — понаднаціональної спільноти, то за таких умов для національно-свідомого українства питання співвідношення прав людини і прав народу (нації) набувало особливої актуальності. Радянський Союз позиціонував себе як багатонаціональну державу, якій вдалося розв'язати національні проблеми. Однак реальність перетворила частину націй Радянського Союзу на підлеглі росіянам спільноти, чий мова й культура посіли «провідні» позиції. Україна як складова СРСР не мала ані своєї армії, ані державних кордонів, ані власної грошової одиниці, ані своєї митної служби, не мала вона також економічної, політичної, духовно-культурної та інших ознак незалежності. Не існувало, зрозуміло, й українського громадянства. Нічого у цьому сенсі не змінювала та обставина, що УРСР мала зовнішні атрибути державності: прапор, гімн, герб [31, с. 39].

Радянська концепція прав людини суттєво відрізнялася від концепції, прийнятої на Заході. Згідно з західною правовою теорією саме громадянин виступає носієм прав людини, що передбачає відповідні вимоги до держави, тоді як радянський закон стверджував протилежне: радянська держава розглядалася як джерело прав людини.

Отже, радянська правова система розглядала право як важіль політики, а суди як інструменти влади. Тому недосконалість або й відсутність механізму захисту прав і свобод громадянина призвела до втрати практичної цінності цих прав і свобод, що негативно впливало на формування громадянського суспільства та правової держави [31, с. 39].

Проти такого розуміння прав і свобод людини та сутності нації виступали дисиденти-шістдесятники з різних

таборів. Зокрема, схожу з дисидентами «на волі» правозахисну спрямованість мала боротьба політичних в'язнів у таборах, адже засади правозахисного руху тісно переплелися з життєвою позицією «в'язнів сумління». Їм довелося вести нерівну боротьбу з тоталітарною державою за саме визнання за собою статусу політв'язня. Це була остання спроба втриматися у межах лояльності до держави, нехай навіть із ярликом в'язня. Провал цієї спроби, зокрема трагічні смерті В. Стуса та О. Тихого, викликали у політв'язнів відчуття безперспективності й спонукали їх до відмови від радянського громадянства та подання прохань про виїзд за кордон. Боротьба за права політв'язнів у радянських таборах стала особливим способом протесту, свідченням мужності й незламності діячів дисидентського руху.

Радянський тоталітарний режим у річищі логіки самозбереження намагався показово-жорстоко придушити у зародку будь-який натяк на опозицію, використовуючи цілий спектр репресивних методів і заходів проти інакодумців. При цьому особливо небезпечними владою вважалися прояви так званого «українського буржуазного націоналізму». Радянське кримінальне законодавство, фундамент якого було закладено у часи більшовицького масового терору, мало відверто репресивний характер. Протягом 1950-х — 1980-х рр. для покарання інакодумців застосовували зазвичай статті 62 («антирадянська пропаганда та агітація»), 187-1 («поширення завідомо неправдивих вигадок, що паплюжать радянський суспільний устрій») Кримінального кодексу УРСР, в окремих випадках інші статті, а також примусові методи покарання медичного характеру. Слідство і «профілактичну» роботу здійснювали органи КДБ. Загальний нагляд за слідством було покладено на прокуратуру [32, с. 16].

Попри систематичні переслідування, дисидентський рух поширювався і на всеукраїнському, і на локальному рівнях, наближаючи крах тоталітарного режиму. Оскільки останній не допускає інакодумства, наявність якого суперечить самій суті тоталітаризму, то, як пише Б. Захаров, усі інакодумці мали бути знищені чи зламані, або — в ідеальному варіанті — спочатку повністю зламані, а потім знищені [23, с. 13]. Саме тут на допомогу режимові і приходила каральна психіатрія. Лише під впливом тиску світової громадськості, одним із найважливіших досягнень якої стало виключення 1983 р. радянських лікарів-психіатрів із Всесвітньої асоціації психіатрів, а також соціальних і політичних змін, що почали відбуватися в СРСР з приходом до влади М. Горбачова, психіатричні репресії припиняються [33, с. 34].

Підбиваючи підсумки подвижницької діяльності покоління шістдесятників, діячів дисидентського та правозахисного рухів, слід відзначити їхній вагомий внесок у трансформацію свідомості українського народу в напрямку утвердження пріоритету прав людини та відродження національної культури. Організована ними протидія русифікації визначила подальший розвиток опозиційної діяльності в межах радянської системи. Боротьба за такі базові цінності, як законні права, людська гідність та самоповага, справедливість, духовна свобода, індивідуалізм та гуманізм стали дороговказом для суспільного активізму представників правозахисного руху в 70-х — 80-х рр. ХХ ст. У нерівному протистоянні з тоталітарною системою діячам правозахисного руху вдалося поєднати відстоювання індивідуальних прав особи (громадянських, політичних, соціальних тощо) з правом суспільства на власну національно-культурну ідентичність та національну державність, значною мірою уможлививши вихід української нації з духовної апатії та стагнації,

сприяючи і нині становленню правової держави і громадянського суспільства в сучасній Україні.

Звернімося тепер до докладного аналізу того цінного досвіду, що його накопичила українська державність у тридцятирічному самостійному плаванні. Спробуємо оцінити її беззаперечні здобутки, а також вказати на ті прорахунки, які помітно загальмували поступальний розвиток незалежної України.

Акт проголошення незалежності, який по праву вважається вихідною точкою для початку справжнього самостійного буття української держави, було прийнято внаслідок украї загрозливих для України подій 19–21 серпня 1991 р. у Москві, відомих як «путч». Саме тоді імперські сили спробували взяти реванш і силоміць повернути країну в тоталітарне минуле.

19 серпня 1991 р. була здійснена спроба державного перевороту. Ініціатори заколоту, обіймаючи найвищі посади у керівництві СРСР, оголосили про передачу повноважень Президента СРСР М. Горбачова у зв'язку з начебто його хворобою Г. Янаєву та про утворення нового центру прийняття рішень у СРСР під назвою «Державний комітет з надзвичайного стану» (ДКНС). Організатори державного перевороту сподівалися силовими методами придушити демократичні зміни та зупинити неминучий розпад імперії.

Серед термінових заходів заколотники оголосили про запровадження на пів року в окремих районах СРСР надзвичайного стану. Діяльність усіх політичних партій, окрім КПРС, громадських організацій і рухів демократичного спрямування було призупинено. Під сувору заборону потрапляли демонстрації, мітинги, страйки, посилювалася цензура над засобами масової інформації. У Москві було запроваджено комендантську годину, на вулицях з'явилися армійські підрозділи та танки.

До Києва приїхав представник ДКНС, командувач сухопутними військами СРСР генерал В. Варенников. На зустрічі з головою Верховної Ради УРСР Л. Кравчуком він погрожував, що у разі невиконання наказів ДКНС в Україні буде негайно запроваджено надзвичайний стан [34, с. 11]. Л. Кравчук зайняв вичікувальну позицію, намагаючись уникнути прямої конфронтації з Москвою та ескалації ситуації в республіці. Натомість, вже 19 серпня 1991 р. Народний Рух України закликав українців дати рішучу відсіч заколотникам, формувати структури активного опору, зокрема оголосивши всеукраїнський страйк. 20 серпня Народна Рада — організована опозиція у республіканському парламенті — засудила державний заколот і закликала підтримати керівництво України у протистоянні з ним [35, с. 160].

Протягом усіх тих тривожних серпневих днів 1991 р. в Україні відбувалися масові протестні акції проти ДКНС у Києві, Харкові, Львові, Донецьку та інших містах. Під потужним тиском демократичних сил Президія Верховної Ради УРСР, в якій домінували комуністи, змушена була прийняти заяву, згідно з якою постанови ДКНС, поки це питання не вирішить Верховна Рада України, не мають юридичної сили на території УРСР.

Унаслідок провалу путчу в Москві та заборони діяльності КПРС виникли сприятливі умови для здобуття незалежності союзними республіками. 24 серпня 1991 р. Верховна Рада України ухвалила історичний документ виняткового значення для долі українського народу — Акт проголошення незалежності України. У ньому зазначалося: «Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною у зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 р., продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні, виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та інши-

ми міжнародно-правовими документами, здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави — України. Територія України є неподільною і недоторканною. Віднині на території України мають чинність винятково Конституція і закони України. Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення» [36]. Над цим формулюванням працювали Л. Лук'яненко, Д. Павличко, І. Юхновський, який запропонував історичні слова: «Перед лицем смертельної небезпеки, яка нависла над Україною» [34, с. 17].

Так із політичної мапи світу зникла УРСР, натомість з'явилася нова незалежна держава — Україна, яка потребувала атрибутів державності. 15 січня 1992 р. Державним гімном України Верховна Рада України затвердила музику композитора М. Вербицького на слова П. Чубинського «Ще не вмерла Україна», а 28 січня того ж року отримав статус державного національний синьо-жовтий український прапор. 19 лютого 1992 р. український парламент затвердив тризуб як малий герб України. Національна символіка перетворилася на державну.

Важливим кроком в утвердженні державного суверенітету було встановлення контролю над наявними тоді в Україні силовими структурами та загальносоюзними установами й відомствами. Не вдалося лише одне: встановити контроль над Чорноморським флотом. Це призвело до того, що флот на тривалий час перетворився на гостру проблему в українсько-російських відносинах [35, с. 162]. 8 жовтня 1991 р. ухвалили Закон України «Про громадянство України», 4 листопада — «Про державний кордон України».

24 серпня 1991 р. депутати Верховної Ради УРСР проголосували за проведення республіканського референду-

му на підтвердження Акту проголошення незалежності, оскільки він не мав найвищої юридичної сили. Необхідно було нуліфікувати результати союзного референдуму 17 березня 1991 р., на якому мешканці УРСР проголосували за подальше існування оновленого СРСР.

За підсумками Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. Акт проголошення незалежності України було підтверджено в усіх 27 адміністративних регіонах України (24 області, 1 автономна республіка та 2 міста зі спеціальним статусом). Із 37.885.555 громадян України, котрі були внесені до списків для таємного голосування, взяли участь у голосуванні 31.891.742 громадянина (84,18%). Із них позитивно відповіли 28 млн 804 тис. виборців (90,92%). Зокрема, у Криму відповіли на запитання референдуму «Так, підтверджую» 54,19% громадян, у Севастополі — 57,07%; у Донецькій, Луганській, Одеській, Харківській областях підтвердили Акт про незалежність понад 80% виборців; в Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській, Волинській, Рівненській, Житомирській, Київській, Хмельницькій, Черкаській, Вінницькій областях за незалежність проголосували понад 95%, у решті областей — понад 90% громадян [35, с. 162]. Позитивну відповідь дало населення всіх областей України, незалежно від національності.

Отже, за незалежність проголосували не тільки українці, але й представники інших народів, що мешкають на території України, і склали вони разом близько 14 млн громадян [35, с. 162].

На думку історика М. Кучерука, проголошення незалежності стало результатом виступу єдиним фронтом усіх зацікавлених, незалежно від того, які інтереси вони переслідували: чи то збереження своєї влади і впливу, чи то з ідейних міркувань, чи то прагнення збереження соціально-економічних вигод і підвищення власного доб-

робу, чи то можливість займатися підприємницькою діяльністю [37, с. 116].

Одночасно з Всеукраїнським референдумом 1 грудня 1991 р. відбулися перші загальнонаціональні вибори Президента України як очільника держави. Беззаперечну перемогу в першому турі (61,59%) здобув Л. Кравчук, який і став першим Президентом України [38, с. 169].

Підтвердження на референдумі 1 грудня Акту проголошення незалежності та вибори Президента України уможливили міжнародне визнання молодій європейській держави. До 1 грудня 1991 р. формально незалежну Україну не визнала жодна держава. Наступного дня після референдуму оголосили про визнання незалежної України Канада і Польща, 3 грудня — Угорщина, 4 грудня — Латвія і Литва. 5 грудня до них приєдналися одразу п'ять країн — Аргентина, Болгарія, Болівія, Росія і Хорватія. Протягом тільки грудня 1991 р. Україна була визнана понад 40 державами світу [39, с. 17].

Важливою віхою утвердження української незалежності стало підписання в Біловезькій пущі 8 грудня 1991 р. Україною, Росією та Білорусією Угоди про створення Співдружності Незалежних Держав, у якій констатувалося припинення існування Союзу РСР як суб'єкту міжнародного права. Невдовзі на саміті СНД, який відбувся 21 грудня 1991 р. в Алма-Аті, сторонами Угоди стали ще вісім держав: Азербайджан, Вірменія, Молдова, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан [38, с. 172]. 25 грудня 1991 р. М. Горбачов змушений був скласти із себе повноваження президента СРСР, підписавши відповідний указ. Союз РСР припинив своє існування і фактично, і юридично.

Після визнання України з боку США її офіційно визнали такі впливові європейські держави, як Німеччина (26.12.1991), Франція (27.12.1991), Італія (28.12.1991), Вели-

кобританія (31.12.1991). До кінця грудня Україну також визнали Китай, Японія, Бразилія, Мексика, Перу, Індонезія, Іран, Австралія, Таїланд, Алжир, Туніс, Йорданія, КНДР, Південна Корея, В'єтнам, Бангладеш, Данія, Фінляндія. До 1996 р. Україну визнали 152 держави світу. Молода держава стала будувати відносини з іншими державами на основі взаємної поваги суверенітету, незалежності та територіальної цілісності, невтручання в їхні внутрішні справи, розвитку всебічних політичних, економічних і культурних зв'язків.

Отже, головним здобутком перших років української незалежності є утвердження України як незалежної держави. Дослідники відзначають зусилля політичної еліти України на міжнародній арені, що були спрямовані на міжнародне визнання молоді держави, відстоювання національних інтересів при вирішенні суперечливих питань, пов'язаних із радянською спадщиною тощо [40, с. 170].

До позитивних результатів діяльності політичної еліти України, безсумнівно, належить також створення правових підвалин функціонування Української держави. Прийняття 28 червня 1996 р. Конституції України стало міцним правовим підмурівком незалежної України. Основний Закон держави разом з іншими законами та законодавчими актами створили законодавчу базу для здійснення необхідних для країни реформ у царині політики, економіки, соціального життя. Водночас подекуди мали місце невисока якість і нестабільність багатьох законів (через це вони неодноразово змінювалися та доповнювалися), до цих недоліків варто додати недостатню наукову обґрунтованість їх змісту, відсутність належної системи урахування і використання суспільної думки, хиби у застосуванні законодавчої техніки [41, с. 336–337].

До прорахунків становлення політичної еліти в незалежній Україні М. Михальченко зараховує брак таких важливих заходів: а) не було розпущено Верховну Раду, обрану ще за УРСР, яка мала прокомуністичну більшість — «групу 239», котра гальмувала до 1994 р. кардинальні реформи в Україні; б) не було розпущено Кабінет Міністрів України, сформований ще в умовах СРСР, і не було сформовано Кабінету Міністрів незалежної України — уряд був «косметично відремонтований» і дозволив здійснити антинародну «прихватизацію» економіки; в) не було здійснено докорінної реформи прокуратури, судової системи, органів правопорядку, які поступово цілком корумпувалися; г) не було здійснено реформи регіональної влади, особливо органів самоврядування, які залишилися під контролем партійно-радянської номенклатури і оновлювалися за рахунок кримінальних і напівкримінальних угруповань і кланів. Усе це й призвело до того, що «совок» не був обрубаний як нікому не потрібний «хвіст», а трансформувався у нову якість — систему олігархії [42, с. 12].

Ці прорахунки частково можна пояснити браком належної частини еліти, готової до розв'язання державницьких завдань. Із перспективи сьогодення можна констатувати, що розбудова самостійної держави розпочалася без глибоко продуманих, обґрунтованих і виразно проголошених елітою нових стратегічних орієнтирів. Українське суспільство вирушило у самостійне плавання у майбутнє, так би мовити, без плану, слабко уявляючи, в якій же державі воно, власне, хоче жити, і найперше — якими мають бути суспільно-державні пріоритети на початковому етапі самостійного державного життя? В якому напрямі й якими методами (політичними, фінансовими, матеріальними, інформаційними, духовними та ін.) слід трансформувати сус-

пільно-економічний лад, політичний режим країни? Яку за структурою й суттю вибудовувати політичну систему держави? [43, с. 476].

Брак послідовності та рішучості у проведенні необхідних реформ також давався взнаки. Запровадження зовнішніх атрибутів державності не знімало з порядку денного актуальних питань виходу з кризи, що охопила основні сфери українського суспільства. Наявність атрибутів та основних ознак незалежної суверенної держави — то була лише зовнішня сторона державотворення.

Після ліквідації справжнього політико-адміністративного стрижня радянської системи — компартії та здобуття незалежності України від впливу союзної центральної влади реальна влада в Україні зосередилась у Верховній Раді. У той же час парламент зволікав із ухваленням потрібних реформ, що значною мірою зумовлювалося роз'єднаністю і слабкістю політичних сил, що до нього входили, та їхньою потребою у здобутті популярності серед електорату. В боротьбі за владу жодна з них була не спроможна сконцентрувати достатньо владного впливу для ефективного управління та й, зрештою, не могла собі дозволити декларувати і взяти на себе відповідальність за проведення «непопулярних» радикальних заходів [44, с. 145–146].

Сутність проблеми української політичної еліти полягала в її нездатності консолідуватися навколо дієвої програми модернізації. Як слушно зазначає політолог Д. Сергатюк, відсутність суб'єкта політичної модернізації, здатного генерувати та реалізовувати стратегію державного розвитку, призвела до пролонгації ринкових перетворень, масового зубожіння населення, а звідси до маргіналізації і, відповідно, атомізації суспільства, збереження патерналістської свідомості громадян, що унеможливило формування громадянського суспільства,

правової держави, розвинутої партійної системи, відсутність яких призвела до тотальної «тінізації» господарства. Все це детермінувало трансформацію радянських бюрократичних і кримінально-економічних угруповань у неопатримоніальні клани, які згодом унеможливили рекрутування вітчизняної політичної еліти поза клановим принципом, несумісним із формуванням незалежної від кланів політичної еліти [45, с. 75].

Брак консолідації політичної еліти призвів до посилення суперечностей між гілками влади. Як вказує дослідниця Л. Полякова, починаючи з 1991 р., від моменту запровадження посади Президента України, на порядок денний виходить питання розмежування владних повноважень між виконавчою та законодавчою гілками влади, що становило і становить одну з основних проблем політичного життя України [41, с. 330]. До погіршення стосунків між гілками влади призводила також недосконалість правових норм, що регулювали відносини всередині владних інституцій.

Період базових державотворчих реформ в Україні, з усіма їх недоліками та перевагами, припадає на період правління Леоніда Кучми — на сьогодні єдиного Президента України, який виконував свої обов'язки протягом двох термінів (1994–2004 рр.). Його президентство характеризувалося суперечливими тенденціями й неоднозначно оцінюється істориками та громадською думкою. Саме під час правління Л. Кучми відбулися помітні позитивні зміни в економіці країни, зокрема завдяки продуманій макроекономічній політиці вдалося стабілізувати фінансову сферу та забезпечити сприятливі передумови для сталого економічного зростання. Директор Інституту стратегічних оцінок П. Гайдуцький характеризує той період так: «У 1996–1999 рр. (перший період президентства Л. Кучми) найбільше сприяння зміцненню гривні

було завдяки подоланню інфляції, неплатежів, бартерних і давальницьких схем розрахунків, лібералізації торгівлі, підприємництва, руху капіталів, стабілізації платіжного та бюджетного балансу, залученню вітчизняних інвестицій, здійсненню малої приватизації, погашенню боргів за енергоносії та інших реформ». Він також вказує на те, що «за 2000–2004 рр. (другий період президентства Л. Кучми) найбільше сприяння зміцненню гривні було завдяки істотному підвищенню споживчого попиту, купівельної спроможності населення, погашенню боргів по заробітній платі та пенсіях, остаточній ліквідації бартерних і давальницьких схем розрахунків, залученню іноземних інвестицій, здійсненню грошової приватизації, зростанню виробництва в усіх галузях економіки, розширенню торгівлі, в т.ч. безготівкової, отриманню позитивного платіжного балансу та бездефіцитного бюджету» [46, с. 7].

Але завжди треба пам'ятати про те, хто отримав найбільший зиск від зазначених економічних успіхів народного господарства, хто привласнив собі левову частку національного багатства, зокрема внаслідок непрозорої приватизації державних підприємств. Саме за часів президентства Л. Кучми сформувалася та олігархічно-кланова система, яка відчутно загальмувала рух України до Європейського Союзу. Тоді ж країна стала відомою у світі як одна з найкорумпованіших.

До того ж, Л. Кучма та його владна команда тяжіли до виразно авторитарних методів управління країною. Жорстке протистояння і суперництво за збільшення владних повноважень лягли в основу відносин між Президентом і Верховною Радою. Суперечності час від часу загострювалися не тільки в центрі, а й у регіонах, де набули форми конфлікту між місцевими радами та органами місцевої державної адміністрації. Законодавчо неврегульованими залишалися також взаємовідносини між Президентом і

прем'єр-міністром. Уряд фактично не мав самостійності та свободи дій і за потреби завжди ставав «крайнім», будучи «принесеним у жертву» незадоволеному суспільству. Відсутність міжелітної згоди стала наслідком численних політичних криз, що виявлялися в міжелітних конфліктах на державному рівні [40, с. 172].

Дедалі частіше за часів Президента Л. Кучми владні структури застосовували нецивілізовані, а інколи й відверто кримінальні методи у боротьбі з опозицією та критиками режиму. Викрадення та жорстоке вбивство журналіста Г. Гонгадзе 17 вересня 2000 р., організоване й скоєне високопосадовцями з МВС, призвело до глибокої політичної кризи та стало одним із приводів масових протестних акцій проти Президента Л. Кучми («Україна без Кучми» тощо).

Потужними реакціями зневіреного суспільства на ці внутрішньоелітні чвари, зволікання реформ і спроби накинати Україні авторитарний стиль управління стали дві масштабні революції — Помаранчева 2004–2005 рр. та Революція Гідності 2013–2014 рр.

Помаранчева революція, що почалася наприкінці листопада 2004 р. як хвиля суспільного протесту у відповідь на спроби фальсифікації результатів президентських виборів з боку чинної влади, стала важливою історичною віхою у розвитку всього пострадянського простору, помітною подією світової історії 2004–2005 рр. Як слушно узагальнює політолог В. Якушик: «У найзагальнішому плані за своєю соціально-політичною природою ця революція є специфічним поєднанням загального демократизму з українофільством (україноцентризмом), євроатлантизмом і прихованим чи очевидним “антиімперіалізмом”, спрямованим проти Російської Федерації. Це демократична, антибюрократична, антикорупційна революція, що вивільняє потужну духовно-емоційну

енергію народних мас. Це також і політична революція одних політико-економічних і політико-адміністративних кланів проти влади і панування інших кланів [47, с. 30].

Помаранчева революція сприяла закріпленню у свідомості більшості громадян України зацікавленості в європейській перспективі. З початком президентства В. Ющенка утверджується ідея, що інтеграція в ЄС є стратегічним курсом України, і наша національна ідея — Україна європейська, з ліберальними цінностями, з людськими свободами та правами — має стати загальнонаціональною ідеєю, яка об'єднає всі регіони України.

До істотних здобутків України часів Президента В. Ющенка слід віднести позитивні зрушення у таких сферах, як змагальність у політичному процесі, демократичні вибори, свобода слова та вільні ЗМІ тощо. Тоді як в інших сферах суспільного життя, насамперед у боротьбі з корупцією, забезпеченні ефективності судової влади, в соціально-економічній сфері кардинальних змін на краще так і не відбулося.

Із перемогою на президентських виборах 2010 р. В. Януковича посилюються виразно антидемократичні, авторитарні тенденції. Відбувається монополізація донецьким олігархічним кланом, що прийшов до влади, політичного, фінансово-економічного та ідеологічного важелів управління країною. Харківські угоди 2010 року щодо продовження перебування Чорноморського флоту РФ у Севастополі та відмова, по суті, під диктатом Кремля від підписання Угоди про Асоціацію з ЄС засвідчили, що тогочасне керівництво на чолі з В. Януковичем стало на шлях державної зради.

Революція Гідності кінця 2013 — початку 2014 рр. стала третьою (після проголошення незалежності у 1991 р. та Помаранчевої революції 2004–2005 рр.) історичною

спробою «перезавантаження» держави, її демократичної модернізації [48, с. 45].

Глибокій та всебічній євроінтеграції України суттєво перешкоджало постійне зовнішнє втручання з боку РФ, яка всіма засобами опиралася виходу України поза межі її впливів. Кремль агресивно відреагував на події Революції Гідності, розв'язавши «гібридну війну» проти України, у ході якої було анексовано Крим, а також окуповано окремі райони Донбасу під прикриттям маріонеткових, так званих «народних республік».

Дослідник «гібридної війни» М. Тараненко звертає увагу на її тривалу передісторію як традиційного для кремлівських можновладців знаряддя зовнішньої політики, зазначаючи, що її прояви мали місце ще на початку XX ст. під час більшовицької агресії проти УНР, а згодом проти Польщі, Фінляндії та інших держав [49, с. 199].

Попри постійний тиск з боку РФ, утрату територій, а разом з ними значної частки господарського потенціалу, у період до початку широкомасштабного російського вторгнення у лютому 2022 р. Україні вдалося здійснити помітний поступ на шляху євроінтеграції.

Європейська інтеграція – основоположний пріоритет зовнішньої політики України, який передбачає здійснення системних реформ у всіх сферах життя відповідно до норм та стандартів ЄС. Кінцевою метою європейської інтеграції є набуття Україною членства в Європейському Союзі.

Угоду про Асоціацію між Україною та ЄС було ратифіковано 16 вересня 2014 р. синхронно Європарламентом та Верховною Радою України. У 2017 р. країна отримала безвізовий режим поїздок громадян до країн-членів ЄС, зокрема і Шенгенської зони.

Цей успішний і поступальний розвиток незалежної України було перервано 22 лютого 2022 р., коли проти

нашої країни розпочалася відкрита широкомасштабна агресія з боку РФ. Війна підвела ризик під першим 30-річним періодом української державності, поставивши перед нашою країною та суспільством надважке завдання виживання та перемоги у жорстокому й виснажливому збройному протистоянні.

Підбиваючи підсумки тернистого й часто дуже болісного шляху до здобуття та утвердження незалежності України, слід відзначити неймовірну стійкість та наполегливість, які виявляли цілі покоління українців, виборюючи державну самостійність та гідні людини права у вкрай несприятливих історичних умовах.

У радянський період українське суспільство на шляху до державної незалежності зустріло чимало перешкод і реальних небезпек. Жорстока та підступна централізаторська політика Кремля: у часи сталінізму — масовий терор і геноцидні практики (Голодомор, виселення цілих народів); адресні репресії проти інакодумців після смерті Й. Сталіна, тактичні поступки у часи «хрущовської відлиги» та горбачовської «перебудови». Саме тривале імперське панування в Україні призвело до невиправданих людських жертв серед мешканців республіки та спричинило значне відставання країни від цивілізованого світу за реальними показниками людського розвитку. Українці вибороли собі незалежність у несприятливих історичних умовах, у протистоянні з безжальною тоталітарною радянською системою, яка, не витримавши змагання з країнами Заходу та під тиском невдоволеного населення, зникла з політичної мапи світу, поступившись місцем новим пострадянським державам, серед яких була незалежна Україна.

За умов панування тоталітарного режиму діяльність опозиції імперському курсові на денационалізацію українців та цілковите підпорядкування України інтересам ме-

трополії була дуже обмеженою і здійснювалася або всередині панівної комуністичної партії (націонал-комуністи 1920-х рр.), або у глибокому підпіллі (дисидентські організації та гуртки), або у рамках суто культурницької діяльності (виступи шістдесятників на захист прав рідної мови та культури). І лише у період перебудови, на завершальному етапі існування СРСР з'явилася можливість для легального масового опозиційного руху (Народний Рух України). Проте навіть ці розрізнені зусилля окремих осіб та нечисленних груп наближували час визволення України.

Акт проголошення незалежності України відкрив нові перспективи перед українською нацією, водночас поставивши її перед новими викликами й загрозами. 1991 р. став початком нової епохи — незалежної, суверенної держави. Головними здобутками незалежної України можна вважати пробудження національної ідентичності, виховання громадянських почуттів у більшості громадян, відродження духовних традицій українського народу.

Негативними явищами, характерними для перших трьох десятиліть існування незалежної української держави, стали прояви авторитаризму, антидемократичні тенденції, активізація організованого криміналу, поширення корупції, зрада національних інтересів з боку окремих представників еліти, антидержавна діяльність політичних сил проімперської спрямованості тощо. Помилки та прорахунки окремих представників політичної еліти та ілюзії певних груп населення країни помітно загальмували поступальний розвиток української державності, відбилися на темпах і якості її розбудови. Але попри це Україна сьогодні торує шлях у своє європейське майбутнє.

Дієвість та стійкість української держави та суспільства перевіряється тепер у лихоліттях війни. Українські громадяни виявляють сьогодні гідний подиву патріо-

тизм і високий моральний дух в обороні своєї Батьківщини, що засвідчує історичну закономірність появи незалежної України й підтверджує сформоване протягом багатьох століть прагнення українського народу до державотворення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Литвин В. Незасвоєні уроки: 1917–1991. Київ: Вид. дім «АДЕФ-Україна», 2023. 1032 с.
2. Саппа М. М. Х. Раковський у державотворенні радянської України: боротьба проти автономізації України. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2006. № 33. С. 132–140.
3. Шпакович К. В. Мовна політика в УСРР та українізація національно-державного апарату на сторінках харківських періодичних видань 1920-х років. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 40. С. 112–116.
4. Кондратюк В. Україна в 20–30-х роках. Суспільно-політичне життя / В. Кондратюк, О. Зайцев. Львів, 1993. 74 с.
5. Бачинський Д. В. Українізація 1920-х — початку 30-х років та інтелігенція: навч. посібник. Чернівці: ЧНУ ім. Ю. Федьковича, 2010. 176 с.
6. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2004. 648 с.
7. «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки / Кол. монограф. за ред. В. А. Смолія. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2003. 392 с.

8. Павленко В. Ідея української національної державності в радянській історіографії. *Етнічна історія народів Європи*. 2001. Вип. 9. С. 9–13.
9. Прийдун С. Історико-геополітичні передумови та основні етапи формування зовнішньополітичної діяльності України. *Україна-Європа-Світ: міжн. зб. наук. пр.* 2017. Вип. 19. С. 79–90.
10. Івченко О.Г. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан. Київ: РІЦ УАННП, 1997. 688 с.
11. Україна в міжнародних відносинах ХХ ст. / За ред. професора Малика Я. Й. Львів: Світ, 2004. 468 с.
12. Сегеда С. Українські еліти вчора і сьогодні. *Українознавчий альманах*. 2012. Вип. 8. С. 37–39.
13. Іваненко В. В. «Мала відлига» П. Ю. Шелеста: міф чи реальність? *Грані*. 2018. № 8 (136). С. 180–189.
14. Політична історія України. ХХ століття. У 6-ти т. Т. 6: Від тоталітаризму до демократії (1945–2002) / Ред. кол.: І. Ф. Курас (голова) та ін.; автор. колектив: О. Майборода (керівник) та ін. Київ: Генеза, 2003. 694 с.
15. Гультай М. Вітчизняний конституціоналізм радянської доби та його трансформація після здобуття Україною незалежності. *Вісник Конституційного Суду України*. 2015. № 5. С. 59–77.
16. Даниленко В. М., Смольницька М. К. Шлях до незалежності: громадські рухи й суспільні настрої в УРСР другої половини 1980–х рр. *Український історичний журнал*. 2011. № 4. С. 4–22.
17. Гончарук Г. Народний Рух України. Історія. 1989–1996 рр. Вид. 2-е, доп. Одеса: Астропринт, 2014. 336 с.
18. Бондаренко С. Народний Рух України та його роль у суспільно-політичному житті українського народу

- наприкінці 80-х — на початку 90-х років ХХ століття. *Україна-Європа-Світ: міжн. зб. наук. пр.* Серія: Історія, міжнародні відносини. 2013. Вип. 12. С. 33–38.
19. Мельник Р. Становлення інституту президентства в СРСР та Росії на початку 1990-х рр. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Соціологія, політологія, філософія. 2010. Вип. 15. С. 163–165.
  20. Шпорлюк Р. Імперія та нації. Київ: Дух і Літера, 2000. 354 с.
  21. Секо Я. Концептуальні проблеми розвитку українського національного руху в середині 1950-х — середині 1980-х рр. *Україна-Європа-Світ: міжн. зб. наук. пр.* Серія: Історія, міжнародні відносини. 2015. Вип. 15. С. 198–210.
  22. Національне питання в Україні ХХ — на початку ХХІ ст.: історичні нариси / голова ред. ради В. Литвин, відпов. ред. В. Смолій. Київ: Ніка-Центр, 2012. 592 с.
  23. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Харків: Фоліо, 2003. 144 с.
  24. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х — початок 1990-х років. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. 720 с.
  25. Федько А. В., Каліберда Ю. Ю. Українська робітничо-селянська спілка у протиборстві з радянською тоталітарною системою. URL: http://www.rusnauka.com/22_PNR_2012/Istoria/1_115204.doc.htm
  26. Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація? Київ: Вид. дім КМ «Academia», 1998. 276 с.
  27. Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні! Київ: Софія, 1994. 512 с.
  28. Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертників. Зб. творів. Київ: б. в., 1991. 124 с.
  29. Лук'яненко Л. З часів неволі: Сосновка-7. Київ: МАУП, 2005. 528 с.

30. Шевченко О. М. Правозахисний рух в Україні 60–80-х років ХХ ст. як елемент формування громадянського суспільства у тоталітарній державі. *Університетські наукові записки*. 2012. № 2. С. 376–384.
31. Федик Л. Б. Співвідношення прав людини і прав народу в теоретичній спадщині українського опозиційного руху 1960–1980-х рр. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. Серія: Право. 2018. № 6. С. 38–46.
32. Рожкова Л. І. Застосування кримінального законодавства з метою покарання за інакодумство у 1950-х – першій половині 1980-х: локальний аспект. *Приватне та публічне право*. 2019. № 1. С. 13–17.
33. Широкова І. В. Каральна психіатрія у СРСР: наука на службі у держави (1960–1980). *Наукові записки НаУКМА, Історичні науки*. 2012. Т. 130. С. 33–36.
34. Юхновський І. Так народжувалася держава: ідея референдуму проклала шлях до проголошення Незалежності. *Сучасність*. 2008. № 8. С. 5–19.
35. Богатчук С. С. Історичне значення всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. 2012. Вип. 20. С. 159–165.
36. Акт проголошення незалежності України. *Голос України*. 1991. 25 серпня.
37. Кучерук М. С. Проголошення незалежності України як здобуток громадянського суспільства. *Гілея: науковий вісник: Зб. наук. пр.* 2015. Вип. 93. С. 112–118.
38. Литвин В. Проголошення незалежної України. *Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001)*. Київ: Вид. дім «Альтернативи», 2001. С. 151–172.
39. Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Референдуми в Україні: історія та сучасність. Монографія. Київ: Ін-т

- держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. 248 с.
40. Пустоловська О.О. Первинна політична еліта незалежної України в розбудові державності. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Серія 18: Економіка і право. 2013. Вип. 22. С. 169–176.
  41. Полякова Л.І. Парламентаризм в Україні: ретроспективний погляд на становлення законодавчого органу (1990–1996 рр.). *Гілея: науковий вісник: Зб. наук. пр.* 2009. Вип. 24. С. 333–339.
  42. Михальченко М. Українська мрія та національна ідея: генеза, взаємодія. *Політичний менеджмент*. 2009. № 6. С. 3–13.
  43. Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій / В.Ф. Солдатенко (кер.) та ін. Київ: Парламентське вид-во, 2009. 536 с.
  44. Набока С.В. Особливості розвитку суспільно-політичних процесів в Україні в 1991–2011 рр. *Гілея: науковий вісник: Зб. наук. пр.* 2011. Вип. 53. С. 145–150.
  45. Сергатюк Д. Витоки формування вітчизняної політичної еліти. *Сучасна українська політика: політики і політологи про неї*. Київ; Миколаїв, 2009. Вип. 16. С. 68–76.
  46. Гайдуцький П.І. Гривня — атрибут державності та ефективності економіки. *Економіка та держава*. 2016. № 8. С. 4–11.
  47. Якушик В. Українська революція 2004–2005 років. Спроба теоретичного аналізу. *Політичний менеджмент*. 2006. № 2. С. 19–36.
  48. Кривошеїн В.В. Вплив «Революції Гідності» на політичну та правову культуру українського суспільства. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філо-

- софія, філософія права, політологія, соціологія. 2016. № 2. С. 37–58.
49. Тараненко М.М. Гібридна війна в Україні: історія та сучасність. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Політологія. Соціологія. Право. 2016. № 3–4. С. 190–200.

Розділ 7

**Випробування
війною**

Знищений російській танк

<https://www.freepik.com>

Упродовж тривалого історичного розвитку Україна пройшла низку доленосних випробувань. Одним із таких екзистенційних викликів існуванню української державності стала війна, розв'язана Росією 2014 р.

Військова агресія Росії проти України має глибокі історичні, геополітичні та цивілізаційні корені, всебічно проаналізовані у низці праць сучасних українських дослідників [1; 2; 3]. Про глибоке культурно-історичне коріння українсько-російського ментального розколу багато писали, як слушно зауважив Л. Залізник, не тільки українські, але і російські філософи, письменники, історики [4, с. 56–58].

На відміну від Росії, Україна здавна була органічною складовою європейської цивілізації, що доводила переважна більшість українських мислителів від М. Костомарова до І. Лисяка-Рудницького та Р. Шпорлюка. Так, М. Драгоманов стверджував: «Найбільша частина національних відмін України від Московії пояснюється тим, що Україна до XVIII ст. (тобто до встановлення російського панування) була більш пов'язана із Західною Європою в суспільному і культурному процесі» [5, с. 70].

Існують незаперечні докази того, що загроза нападу РФ на Україну існувала з моменту проголошення незалежності нашої держави 1991 р.

Як зазначає В. Горбулін, набуття Україною незалежності 1991 р. внаслідок розпаду СРСР від початку розглядалося і розглядається російською елітою як прикре історичне «непорозуміння», що має бути якнайшвидше виправлено. У свідомості кремлівського керівництва і значної частини населення — РФ оточена «ворогами»,

які прагнуть захопити російські природні ресурси. Провідну роль у цій «глобальній змові» відіграє Захід на чолі зі США. Для того, щоб вистояти у фантомному протистоянні, Росія, на переконання керівництва РФ, повинна за будь-яку ціну відновити контроль над втраченими територіями СРСР і колишнього «соціалістичного табору». Ключовим завданням вважається захоплення України, яке повинно кардинально збільшити російські демографічні, політичні, економічні, військові та інші ресурси. В ірраціональній картині світу «кремлівських мрійників» відновлення контролю над Києвом — літописною «матір'ю міст руських» і історичним центром східнослов'янського православ'я — постулюється як захист «життєво важливих інтересів Росії» [6].

Не бажаючи відкрито наражатися на конфронтацію зі світовим демократичним співтовариством, вже ельцинська Росія вдавалася до комбінованих дій антиукраїнського спрямування. Дещо пізніше такі заходи отримали назву «гібридної війни», в умовах якої «держави частіше використовують недержавних дійових осіб та інформаційні технології для перемоги над своїми супротивниками за відсутності прямого збройного конфлікту (але, як показала практика, і під час нього) у досягненні своєї політичної мети. Невоєнні засоби — економічні, дипломатичні, інформаційні — як зброя такої війни почали застосовуватися ще далеко до появи перших гармат і мінометів на кордоні між Україною та Росією. Така війна передбачає поєднання інструментів впливу й засобів підривної діяльності, які синхронно поєднуються для використання слабкостей іншої країни. Звісно, слабкості ці наперед визначаються, аналізуються та збираються в окрему теку, умовно «слабкості країни X»» [7].

Головними іманентними ознаками гібридної війни вважаються:

- відсутність чітких меж між станом війни та миру, певного порогу між ними;
- складність ідентифікації основних ознак і параметрів такого протистояння.

Серед основних інструментів гібридної війни РФ проти України слід виокремити дезінформаційні акції. Вони охоплювали усі сфери міжнародних зв'язків, міждержавних зобов'язань і внутрішньої політики нашої держави. З цією метою використовувалися всі можливі канали впливу на світову громадську думку та політикум (трибуни ООН, ОБСЄ та інших міжнародних організацій, радіомовлення і телебачення, інтернет, зокрема канал «Russia Today»), дипломатичні канали та економічні важелі. Окремими напрямками впливу на масову свідомість стали інформаційна обробка «глибинного народу» в самій Росії та інформаційно-психологічні спецоперації (ІПСО), спрямовані всередину України.

Для виправдання дій, що супроводжувалися прямим і опосередкованим втручанням у внутрішні справи України, російська сторона вдалася до експлуатації мовного чинника. Трактуючи усіх російськомовних громадян України як етнічних росіян або «співвітчизників», Кремль спекулював вигадками на кшталт «утисків російськомовних в Україні», «примусового витіснення російської мови» з інформаційного та культурно-освітнього просторів тощо. Водночас московські політтехнологи (Г. Павловський та інші) генерували ідеї, реалізація яких спрямовувалася на розкол України шляхом штучного поділу на російськомовний «південний схід» та україномовний «захід» [8]. Саме в цей час з усією можливою інтенсивністю розкручується бандерофобія, з'являється ідеологема «нашизм», що прозоро накидала тогочасній провідній політичній силі асоціації з нацизмом, у ЗМІ регулярно закидався інформаційний продукт, перенаси-

чений залякуванням «фашистською загрозою», «антиросійськими погромами», застереженнями перед «примусовим втягуванням України в агресивний блок НАТО».

Нібито для «захисту прав» росіян у східних та південних областях нашої держави за фінансово-матеріальної та інституційної підтримки Москви створювалися різноманітні сепаратистські, шовіністично налаштовані групи (так звані «молодіжні організації», «рухи», «блоки»), під прикриттям яких велася провокативна та підривна діяльність російських спецслужб.

Ще одним магістральним, однак приховуваним вектором антиукраїнської гібридної війни стала конфесійна сфера. Наявність двох великих православних інституцій — Української православної церкви Київського патріархату й Української православної церкви Московського патріархату — створювала придатне підґрунтя для політичної інструменталізації релігійної проблеми. Користуючись тим, що більшість православних вірян, парафій, храмів та монастирів належали до УПЦ (МП), російські емісари й агенти впливу в самій Україні інспірували протистояння на релігійному ґрунті.

Особливо гострі дискусії точилися довкола ідеї створення в Україні Помісної православної церкви. Якщо патріарх УПЦ (КП) Володимир (Романюк) обстоював особливе місце Київського патріархату і потребу «державної Церкви» [9], то його опоненти намагалися захистити інтереси УПЦ (МП) [10; 11]. Ідею формування єдиної УПЦ активно підтримував президент В. Ющенко. Натомість його наступник В. Янукович намагався усталити ексклюзивне місце УПЦ (МП) у православному просторі України. Ця «дорожня карта» складалася у Москві й апробувалася у Києві. Під час свого візиту в Україну патріарх Російської православної церкви Кіріл оприлюднив оновлену версію російського месіанства, в якій чільне місце посідали ідеї

перетворення «русского мира» на суб'єкт світової політики, статус російської мови як ядра цієї нової реальності, спільного минулого та спільного майбутнього «трьох братніх слов'янських народів». Заяви патріарха РПЦ стали прямим викликом українським патріотичним силам та самій ідеї і практиці розбудови суверенної Української держави. Для Кремля це слугувало своєрідним «пробним каменем» наступної активізації релігійної складової гібридної війни проти України.

Допоки першоієрархом УПЦ (МП) залишався митрополит Володимир (Сабодан), проросійське крило її архиєреїв чинило глухий спротив зближенню двох церков. Та після його смерті 5 липня 2014 р. ці сили «підняли голову». Відтоді національна позиція УПЦ (КП) виразно протиставлялася проросійській орієнтації УПЦ (МП), що фактично була провідником ідей «Святої Русі» та «русского мира» в Україні.

Узагальнюючи етноконфесійну політику української влади, Л. Якубова висловила переконання, що «попри заспокійливий тон урядових звітів і позитивні кількісні характеристики етнокультурного поступу регіонів, і сам він, і регіональна політика держави справляли доволі суперечливе враження. Найбільше — у тих регіонах, що першими постали на шляху просування “русского мира”» [12, с. 169]

Ще одна «лінія фронту» гібридної війни пролягла полями історичної пам'яті. Комеморативна політика в Україні та Росії дуже промовисто демонструвала різні підходи до трактування і сприйняття минулого, стрижневих компонентів ідентичності та мнемонічних церемоній. Перша лінія розколу визначалася інтерпретацією Голодомору 1932–1933 рр. У березні 2003 р. у Верховній Раді України відбулися парламентські слухання з цієї проблеми, наслідком яких стало доручення уряду Укра-

їни порушити перед ООН питання про визнання Голодомору геноцидом українського народу. Президент В. Ющенко сприяв переосмисленню трагедії Голодомору в один із провідних напрямів політики пам'яті. Це спричинило різке невдоволення російського керівництва, що охопило й дипломатичну сферу. Попри те, що ухвалена 34-ю сесією Генеральної асамблеї ЮНЕСКО резолюція «Пам'яті жертв Голодомору в Україні» не містила його визнання геноцидом, півтора десятка держав офіційно трактували «Великий Голод» геноцидом. Надалі ця кількість поступово збільшувалася, що надзвичайно дратувало кремлівських правителів.

Та все ж наріжним каменем історичної політики у Російській Федерації вважалася «Велика Вітчизняна війна». Прагнучи амортизувати соціально-економічні потрясіння періоду «первісного накопичення капіталу» (хімерної «приватизації», кримінальних війн), політичне керівництво намагалось сформуванню консолідаційну платформу російського суспільства, що швидко розшаровувалося, на ґрунті «Великої Перемоги». Перетворення «георгіївської стрічки» на символ «російської військової слави», реалізація проекту «Безсмертний полк», насадження мілітаристської складової в освітньо-виховному процесі та культурному просторі (особливо у кінематографі та телевізійному контенті) — мали слугувати чинником ідентичності росіян як «нащадків переможців у війні», що успадкували право бути громадянами світової держави і вирішувати долю інших країн і народів. Натомість в Україні пам'ять про війну все більше втрачала мілітаристську складову і переводилася в антропологічно-гуманітарний вимір. Водночас вживалися заходи задля подолання радянсько-російського трактування українського національно-визвольного руху, зокрема діяльності ОУН та УПА як таких, що начебто були інспіровані

та підтримувані гітлерівцями. Апогеєм цього курсу стало присвоєння президентом В. Ющенком звання Героя України Роману Шухевичу та Степану Бандері (оскаржене у судовому порядку за часів президента В. Януковича). Якщо в Україні засуджувалися злочини нацизму та сталінізму як рівнозначних тоталітарних режимів, зокрема «пакт Молотова – Ріббентропа», то в Росії поновлювався культ Сталіна і «сильної руки», романтизувалася і глорифікувалася переможна війна, що засвідчила силу й міжнародний авторитет СРСР. Своєрідною лінією розмежування історичної та комеморативної політики двох держав стала підтримка Україною Празької декларації «Європейське сумління і комунізм», що ставила нацистський та більшовицький тоталітарні режими на одну площину і закликала трактувати їх в історичних наративах як застереження прийдешнім поколінням [13].

Ще 26 серпня 1991 р., через два дні після ухвалення Верховною Радою України Акту проголошення незалежності України пресекретар президента РРФСР Б. Єльцина П. Вощанов за його дорученням оголосив офіційну позицію Росії щодо відносин із «союзними республіками»: «РРФСР залишає за собою право порушити питання про перегляд кордонів». 28 серпня 1991 р. віцепрезидент РФ О. Руцькой на чолі офіційної делегації РРФСР прибув до Києва з метою примусити керівництво України відмовитися від щойно проголошеної незалежності, також погрожуючи переглядом кордонів у разі відокремлення України від СРСР. Вже за пів року територіальні претензії РФ до України були оформлені офіційними рішеннями вищих державних органів Росії. 21 травня 1992 р. Верховна Рада РФ затвердила постанову № 2809-1 «Про правову оцінку рішень вищих органів державної влади РРФСР щодо зміни статусу Криму, прийнятих 1954 р.», згідно з якою постанова Президії ВР РРФСР від 5 лютого 1954 р.

«Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу Української РСР» була визнана такою, що не має юридичної сили з моменту її ухвалення. У грудні 1992 р. з'їзд народних депутатів РФ доручив Верховній Раді РФ розглянути питання про статус Севастополя, і 9 липня 1993 р., виконуючи це доручення, ВР РФ постановою «Про статус міста Севастополя» оголосила російський федеральний статус міста [6].

Також варто згадати про посилення сепаратистських тенденцій у Криму в 1994–1995 рр., які справедливо асоціюються з діяльністю проросійського політика Ю. Мешкова, який обіймав посаду «президента» Криму від лютого 1994 р. до березня 1995 р. Ю. Мешков був в авангарді сепаратистських процесів у Криму, тому його балотування від імені блоку «Росія» на президентських виборах на межі 1993–1994 рр. стало цілком логічним. В економіці України тоді почали рельєфно виявлятися кризові явища, вирішити які Ю. Мешков запропонував приєднанням до Росії. Його популістська проросійська риторика відображала настрої більшості кримчан у той період і у січні 1994 р. 72,9% виборців у другому турі обрали його «президентом». Після ліквідації центральною українською владою посади кримського «президента», Ю. Мешков виїхав до Росії.

Послідовно повторювана «історична маячня» В. Путіна про «Новоросію» стала інструментом для виправдання імперських амбіцій РФ. У телеєфірі 18 квітня 2014 р. він так окреслив підстави претензій РФ на південно-східні регіони України: «Питання в тому, щоб забезпечити законні права й інтереси росіян і російськомовних громадян південного сходу України. Нагадаю, що це ж, користуючись термінологією ще царських часів, є Новоросія. І оцей ось Харків, Луганськ, Донецьк, Херсон, Миколаїв, Одеса не входили до складу України в царські часи. Це —

всі ті території, які були передані Україні в 20-ті роки радянською владою» [14].

Псевдоісторичне обґрунтування загарбницької політики Росії щодо України розвінчується сучасними істориками. Як стверджує В. Головченко, з утворенням 1764 р. Новоросійської губернії, що невдовзі обійняла й землі знищеної Катериною II 1775 р. Нової Січі, зазначений термін («Новоросія») вживався як її (губернії) неофіційна назва. Але з анексією російською імперією Кримського ханату 1783 р. Новоросійська губернія втратила військово-стратегічне значення й була скасована, а її територія увійшла до Катеринославського намісництва. Трохи згодом — наприкінці 1796 р. — намісництва в Російській імперії було скасовано, на теренах же Катеринославського та Вознесенського намісництв і Таврійської області поновлено Новоросійську губернію, а її адміністративний центр — Катеринослав — перейменовано на Новоросійськ. Під час чергової адміністративно-територіальної реформи 1802 р. Новоросійську губернію поділили на Катеринославську (адміністративному центру повернуто попередню назву), Миколаївську (з 1803 р. — Херсонська) і Таврійську губернії, об'єднані 1822 р. в Новоросійське і Бессарабське генерал-губернаторство. Воно проіснувало до 1874 р. і також у неофіційному вжитку іменувалося «Новоросією», а після скасування генерал-губернаторства ця назва перестала відповідати будь-якій конкретній територіальній одиниці й поступово зникла з ужитку. Таким чином, Путін цілком безпідставно зарахував до так званої «Новоросії» Харків — адміністративний центр Слобідсько-Української (1765–1780 і 1797–1835 рр.) і Харківської (1835–1925 рр.) губерній та Харківського намісництва (1780–1796 рр.), до складу яких належали й окремі райони сучасних Донецької та Луганської областей [15, с. 234–235].

Історичні та квазіісторичні передумови російсько-української війни органічно доповнюються геополітичними. На думку Т. Возняка, анексію Криму та збройний конфлікт на Донбасі варто розглядати як черговий вияв класичного геополітичного протистояння «Світовий острів — Світовий океан». Для основних сучасних геополітичних акторів — США, Європи, Китаю та Росії — «Український фронт» є одним з багатьох майданчиків вирішення глобальних завдань. Союзниками України у боротьбі з російським агресором є країни «Світового океану»: США, Велика Британія, Канада, Австралія [16].

Необхідно зазначити, що кремлівська верхівка продовжує оперувати геополітичними категоріями ХХ ст., демонструючи тверді наміри реанімувати СРСР у новій формі задля відновлення впливу на європейському континенті та на міжнародній арені. Такий стиль ретроградного геополітичного мислення став однією з причин російсько-української війни.

В. Трофимович у цьому контексті зазначає, що розпочинаючи гібридну агресію, путінський режим переслідував двоєдину глобальну мету: геостратегічну — зруйнувати чинний світовий порядок домінування Заходу на планеті та повернути Росії статус «великої держави»; геоісторичну — затягнути світ у реальність середини минулого століття («зони впливу», «боротьба систем», «баланс сил і баланс інтересів» та ін.). Тобто здійснити ревізію програної СРСР «холодної війни» [17, с. 136].

М'яка реакція Заходу на агресивні дії РФ на пострадянському просторі (Грузія 2008 р.) та на арабському сході (Сирія) лише зміцнили впевненість російського керівництва у можливості здійснення геостратегічного та геополітичного реваншу. З цього приводу А. Гриценко зауважував, що не так давно потужний західний полюс сьогодні через внутрішні суперечності, політику ізоля-

ціонізму, відсутність адекватного відповідального лідерства – розмитий, неконсолідований і неефективний в ухваленні рішень планетарного масштабу. Десятиліття миру і процвітання після Другої світової війни послабили пильність та відповідальність Заходу, перетворили західні союзи і армії на паперово-бюрократичні структури, знизили мотивацію належного фінансування оборонної сфери, сформували ілюзію, що військову агресію можна попередити завдяки перемовинам. Нарешті, вже зрозуміло, що сформована система міжнародної безпеки вочевидь нездатна контролювати ситуацію на Планеті й гарантувати мир навіть тоді, коли ключові гравці, здавалося б, домовилися і діють заодно [18].

Також важливою геополітичною передумовою початку російсько-української війни 2014 р. є концептуальне положення російської імперської доктрини про Україну як «необхідну складову існування РФ», утримання якої у сфері впливу забезпечує «захист національних інтересів Росії», її присутність в європейському просторі.

Провідні світові експерти стверджують, що без України всі великодержавні проєкти Росії втрачають свій геополітичний та гео економічний сенс. Власне, підсилення експансіоністського потенціалу РФ за рахунок економічних, демографічних і територіальних ресурсів України покликане задовольнити амбіції Росії щодо розширення її впливу на пострадянському та інших регіональних просторах. З цією метою Російська Федерація вдалася до апробації всього набору важелів тиску на Україну, починаючи від економічного впливу, що полягає в силовому втягуванні її до євразійських інтеграційних структур і веденні торговельних воєн, закінчуючи неконвенційними методами, які охоплюють культурну експансію в південно-східні регіони України, де етнічні росіяни й російськомовні громадяни становлять значний відсоток насе-

лення, або ж абсолютну більшість, як це було у випадку з лінні анексованим Кримом [19, с. 12].

Таким чином, російсько-українська війна, що почалася 2014 р., спричинена історичними і геополітичними передумовами, які базуються на імперській сутності Росії та її державності. Водночас ця війна засвідчила наявність принципових протиріч між демократичними й авторитарними політичними режимами, а також продемонструвала аморфність інструментів західного світу, покликаних протидіяти агресивному курсу окремих держав (груп держав), виявила недовірливість міжнародних інституцій, що створювалися з метою забезпечення миру на планеті.

Аби проілюструвати логіку дій керівництва РФ щодо України, варто навести хроніку захоплення українських територій, починаючи з анексії Криму.

Хронологічно події, які призвели до окупації Кримського півострова, виглядають так:

— 20 лютого 2014 р. — початок збройної агресії, зафіксований на відомчій медалі Міноборони Росії «За повернення Криму»;

— 23 лютого — найбільший мітинг проросійських сил у Севастополі;

— 24 лютого — кораблі ВМФ РФ, які здійснювали охорону морської акваторії в районі проведення Сочинської олімпіади, прийняли на борт у Новоросійську «зелених чоловічків» (російських військовослужбовців без розпізнавальних знаків ЗС РФ, яких використовували для захоплення адміністративних будівель і блокування українських військових частин на території АРК та Севастополя) з бойовою технікою та вийшли курсом на Севастополь;

— 26 лютого — мітинги під Верховною Радою АРК, один з яких проводили проросійські організації з вимогою ав-

тономії півострова у складі Росії (близько 2 тис. учасників), інший — місцеві українські патріоти і кримські татари за територіальну цілісність України (зібрав 5–10 тис. учасників);

— 27 лютого — російські військові без розпізнавальних знаків заблокували парламент та уряд АРК у Сімферополі;

— 28 лютого — Верховна Рада Автономної Республіки Крим під наглядом російських військовослужбовців із 31-ї десантно-штурмової бригади ЗС РФ проголосувала за проведення референдуму про статус Криму та призначила представника партії «Русское единство» С. Аксьонова головою уряду Криму;

— 16 березня — відбувся псевдореферендум про статус Криму. Зрежисований Росією захід бойкотували кримські татари та проукраїнськи налаштоване населення. За оголошеними організаторами результатами, 96,77% учасників проголосували «за воз'єднання Криму з Росією на правах суб'єкта Російської Федерації». Конституційний Суд України визнав неконституційною постанову Верховної Ради АР Крим, згідно з якою провели референдум;

— 18 березня — підписання Договору про прийняття Республіки Крим до складу Росії;

— 21 березня — Путін підписав указ про ратифікацію договору про прийняття Криму до складу РФ;

— 25 березня — Автономна Республіка Крим і Севастополь повністю окуповані ЗС РФ [20, с. 73–75].

Анексувавши Крим, Росія заклала військове та геостратегічне підґрунтя для подальшого захоплення інших територій України, що повною мірою виявилось у наступних подіях на українському Донбасі.

З погляду фахівців, значення Криму як плацдарму для подальшої військової експансії обумовлене насамперед

його унікальним географічним положенням. Розташування півострова в центрі Азово-Чорноморського регіону дає змогу контролювати весь цей регіон. Найпершим геополітичним наслідком втрати Криму для України стало суттєве зменшення її впливу в Чорноморському регіоні, а також потенційної можливості бути одним із ключових регіональних гравців (зокрема, в рамках ОЧЕС та ГУАМ). Якщо виходити із засад класичної геополітики, то, безсумнівно, Росія отримала вирішальний вплив у північно-чорноморському регіоні. До анексії Україна юридично та фактично контролювала близько третини Чорноморського басейну, їй дісталася найбільш приваблива частина радянського спадку. Більше неї контролювала тільки Туреччина. Росія отримала доволі скромну частину східної частини моря. Після березневих подій 2014 р. Україна де-факто втратила приблизно більше половини того, що в неї було раніше [21, с. 63].

Узагальнюючи наукові джерела, Ю. Лебедева виділяє три етапи дій Росії щодо України 2014 р. Першим етапом є анексія Криму й організація «вуличного сепаратизму» на Півдні та Сході країни, коли маргінальні групи проголошували «народні республіки» (кінець лютого – квітень 2014 р.) Росіянами у Криму проводився детальний аналіз ситуації, велося спостереження за об'єктами стратегічної інфраструктури, готувалися карти, плани дій, формувалися спеціальні групи з представників місцевого населення (зокрема, з офіцерів-відставників). Уже з початку 2013 р. тривала лавиноподібна активізація російської розвідки, збільшилася кількість обльотів літаками-розвідниками українського кордону, почастишали військово-морські навчання-маневри тощо. Усе це українські спецслужби фіксували, проте київська влада жодним чином не протидіяла подібним операціям і маневрам з боку Росії. Другий етап характеризуєть-

ся формуванням маріонеткових «народних республік» на Донбасі для маскування агресії під «громадянську війну». Активну участь у цих заходах брали російські громадяни, а з боку Російської Федерації були організовані постачання зброї та військової техніки (травень — серпень 2014 р.). Третій етап — примус України до перемир'я: Російська Федерація ввела на Донбас свої війська, тим самим кардинально змінивши воєнну ситуацію, що змусило українську владу погодитися на «тимчасовий режим самоуправління» в окремих районах Луганської і Донецької областей, захоплених сепаратистами і російськими бойовиками (кінець серпня — жовтень 2014 р.) [22, с. 66–67].

Отже, використовуючи нестабільну політичну ситуацію в Україні, інспіруючи всіма можливими засобами сепаратистські настрої на Сході та Півдні нашої держави (які штучно перебільшувалися російською пропагандою), вдаючись до прямого застосування своїх збройних сил, РФ здійснила захоплення частини українських суверенних територій.

Офіційним початком російсько-української війни вважається 7 квітня 2014 р., коли в. о. Президента України О. Турчинов оголосив про проведення військової операції проти сепаратистів, які захопили кілька адміністративних будівель у Донецьку, Луганську та Харкові, чим було дано старт антитерористичній операції (АТО). Активну фазу боротьби українські військові розпочали тільки наприкінці травня, після президентських виборів. До того часу проросійські бойовики взяли під свій контроль значну частину території Донбасу й оголосили про створення так званих Донецької і Луганської народних республік. За час проведення АТО підконтрольна сепаратистам територія зменшилася вдвічі (за даними РНБО). У ніч на 5 липня 2014 р. українські війська визволили ба-

гатостраждальний Слов'янськ, що три місяці був неприступним форпостом сепаратистів. Станом на середину вересня 2014 р. загальні втрати українських силовиків під час проведення антитерористичної операції оцінюються у майже 2 тис. осіб [23, с. 53].

РФ офіційно тоді не визнавала своєї участі у війні на Донбасі, класифікуючи ці події як «громадянську війну». Натомість, військові експерти переконливо доводили, що без військово-економічної допомоги з боку Росії сепаратистським рухам на Донбасі та прямої участі її військовослужбовців у збройному протистоянні в Україні, усе було би завершено на користь нашої держави доволі швидко.

Російські військові брали безпосередню участь у бойових діях на Донбасі з 14 липня 2014 р., що констатували у своєму звіті співробітники британського Королівського об'єднаного інституту оборонних досліджень. Саме в цей день на територію нашої держави зайшли шість розвідувальних підрозділів. Навесні 2014 р. на кордоні з Україною і в Криму росіяни зосередили 28 військових формувань загальною чисельністю до 90 тис. військових. На середину серпня на українській території налічувалося від 3500 до 6000 російських військових. Найбільша їхня кількість (10 тис. осіб) спостерігалась у грудні 2014 р. До цього в анексії Криму в лютому-березні 2014 р. брали участь теж російські військові, які маскували себе під «зелених чоловічків». В операції з захоплення будівлі парламенту АРК в основному брали участь представники спецпідрозділів ПДВ та ГРУ ЗС РФ без розпізнавальних шевронів [24, с. 34].

Фактично, 2014 р. РФ розгорнула нову фазу гібридної війни проти України, комбінуючи силові й несилові засоби захоплення територій, а також застосовуючи потужну інформаційно-пропагандистську машину для

маніпуляції свідомістю громадян і всередині РФ, і за її межами.

На думку аналітиків, світоглядним підґрунтям початку російсько-української війни 2014 р. стала ідеологія рашизму, в якій поєднуються елементи популістської політичної демагогії, російського шовінізму, культу особи В. Путіна, антизахідної (антиамериканської, антинатовської) пропаганди, доктрини «руського мира». Росія кинула виклик Європі (Німеччина, Велика Британія, Франція) та США як гарантам безпеки України відповідно до Будапештського меморандуму 1994 р. Війна з Україною планувалася згідно з доктриною В. Герасимова (начальника Генштабу ЗС РФ), презентованою російському суспільству в січні 2013 р. Ця доктрина входить до складу оновленої Военної доктрини Росії від 30 грудня 2014 р. й передбачає ведення «гібридної війни».

Перебіг російсько-української війни (до початку повномасштабного вторгнення) дає підстави класифікувати її як «гібридну війну», що має такі ознаки:

- стирання меж між миром і війною, війну не оголошують і не ведуть за встановленими правилами;
- залучення до протиборства незаконно створених збройних формувань найманців, представників криміналітету, диверсійно-розвідувальних груп;
- втягування цивільного населення у конфлікт як добровільних чи найнятих за платню «живих щитів»;
- загроза застосування збройних сил, які розгортаються вздовж державного кордону, у разі застосування однією зі сторін військової сили проти власного «мирного населення»;
- блокування спроб міжнародної спільноти врегулювати конфлікт відповідно до норм міжнародного права;
- потужний інформаційно-психологічний вплив, спрямований на дестабілізацію ситуації всередині дер-

жави-опонента, зниження підтримки населенням діючої системи влади, забезпечення підтримки дій інсургентів, створення негативного іміджу влади такої держави на міжнародній арені;

— максимально можливе посилення протистояння з державою-опонентом в економічній, дипломатичній, інформаційній та інших сферах [25, с. 31].

«Гібридна війна» з боку РФ передбачала й «гібридний мир», який був «укладений» у результаті Мінських домовленостей та не відповідав стратегічним інтересам України — звільненню окупованих територій. Водночас ці угоди надали нашій державі необхідну паузу для посилення обороноздатності та вирішення тактичних завдань, зокрема обміну полоненими й облаштування.

26 серпня 2014 р. в Мінську відбулася зустріч керівників України, Росії, Білорусі, Казахстану та Європейського Союзу. Були обговорені стратегічні питання: звільнення полонених, способи закриття кордону України з Росією, реалізація мирного плану тодішнього Президента України П. Порошенка на Донбасі, зменшення негативних наслідків для країн Митного союзу від ратифікації Україною Угоди про асоціацію з ЄС, енергетичні питання. Відбулася зустріч президентів України і Росії. У форматі ЄС–Росія–Україна 5 вересня 2014 р. був підписаний Мінський протокол, а 20 вересня — Меморандум про його реалізацію. 11–12 лютого 2015 р. відбулася чергова зустріч «Мінськ-2» за участю президентів РФ, Франції, канцлера ФРН, Президента України [26, с. 19].

Оцінюючи з геополітичного та геостратегічного поглядів захоплення Криму та Донбасу, науковці доходять висновку, що це був початок реалізації Росією довгострокової стратегії відновлення контролю над «традиційними зонами впливу».

Так, у своїй відомій книзі «Росія і новий світовий безлад» британський дослідник Бобо Ло виділяє анексію Росією Криму як своєрідну точку відліку реалізації стратегії побудови нового світоустрою, базованого на доктрині керованого хаосу. Вчений доходить висновку, що, хоча Росія й повернулася у вищу лігу потужних геополітичних гравців, скориставшись передусім кризою єдності колективного Заходу та здобувши над ним певну тактичну перевагу, усе ж у довгостроковій перспективі стратегія, заснована на анексії територій інших держав та проектуванні регіонального хаосу, зазнає поразки [27].

Аналізуючи виклики і загрози для України у зв'язку з експансіоністською політикою Кремля, академік НАН України В. Горбулін у своїй книзі «Як перемогти Росію у війні майбутнього» виклав власне бачення завдань, що постали перед керівництвом України: «Організація Росією багаторівневої тривалої війни проти України, спрямованої на руйнування державності і знищення її як суверенної, незалежної держави, є підставою для створення реалістичної стратегії протидії державі з ворожим режимом. У ній мають відобразитися не тільки способи побудови ефективної оборони, а й шляхи розвитку економічного, технологічного, оборонного та інших потенціалів. Оскільки лише комплексний, всебічно обґрунтований і забезпечений об'єднавчою ідеєю вивірених рух держави здатний створити стійку, стабільну траєкторію і привабливі перспективи для нової генерації. Така стратегія має базуватися на національній філософії та ідеології. Україна заслужила їх двома революціями і стійкістю у війні проти багаторазово сильнішого супротивника. Заслужила, але не оформила остаточно, і це, мабуть, одна з головних причин того, що після восьми років смертоносної війни країна все ще блукає зачарованим колом обіцянок і надії» [28, с. 75].

За час, що минув від появи цих рядків і до початку повномасштабного вторгнення російських військ в Україну, на жаль, мало що вдалося змінити. У секторі безпеки та оборони існувала низка проблем, пов'язаних зокрема з невиконанням завдань, що покладалися на ДК «Укроборонпром» та інші сегменти українського військово-промислового комплексу і браком високотехнологічних засобів ведення сучасної війни. Надходження певних видів озброєння не могло справити помітного впливу на загальний стан ЗСУ напередодні вторгнення військ РФ у лютому 2022 р.

Реалізуючи свої плани щодо захоплення України, Росія перейшла від гібридної війни до широкомасштабного вторгнення. Його можна охарактеризувати як заключну фазу війни, закамуюльовану під, так звану, «спеціальну воєнну операцію» (СВО), сутність, справжні цілі та стратегічний задум якої розглянемо нижче.

Зранку 24 лютого 2022 р. В. Путін заявив, що ним ухвалено рішення про проведення «спеціальної воєнної операції». Мета СВО була визначена як захист російськомовних мешканців України, які упродовж восьми років начебто наражаються на знущання та геноцид з боку київського режиму. Задля цього Росія прагне демілітаризації та денацифікації України, хоча, за словами В. Путіна, у плани держави-агресорки не входила окупація України. При цьому він вимагав від військовослужбовців української армії скласти зброю. Також російський диктатор погрожував Заходу «наслідками», якщо той втрутиться у дії РФ в Україні. Очільник МЗС Росії С. Лавров також пояснив причину повномасштабного вторгнення до України. За словами головного дипломата Кремля, зацікавленням Росії була «незалежність українського народу». Він зауважив, що громадяни України повинні отримати можливість вільно

визначати власну долю, а також наголосив, що український уряд не повинен перебувати під владою іноземних держав (очевидно, Росія до цього кола не входила), засуджував «неонацизм» та «геноцид росіян» в Україні. До того ж він заявив, що нібито НАТО і Євросоюз покривали Київ в останні тижні, коли він остаточно вирішив силовим шляхом захопити «народні республіки» на Донеччині й Луганщині. Зрештою, Росія розпочала військові дії не лише на Півдні і Сході України, а й обстріляла українські міста по всій території країни, а також здійснила наступ ще на Київському, Чернігівському, Сумському та Харківському напрямках. За повідомленнями західних аналітиків, які посилялися на дані розвідок, російські війська прагнули за «три дні» захопити українську столицю, щоб змінити владу на залежну від РФ та вимагати капітуляції. Після провалу навесні 2022 р. «бліцкригу» В. Путін заявив, що денацифікація та демілітаризація відійшли на другий план, у пріоритеті — підтримка Донбасу, врегулювання конфлікту шляхом перемовин [29].

Згодом мета так званої «спецоперації» постійно змінювалася: плани агресора ставали все скромнішими, що обумовлювалося професіоналізмом і мужністю Збройних сил України, єдністю українського народу та підтримкою західного світу, на що В. Путін та його оточення не очікували.

А. Геращенко наочно продемонстрував, як змінювалося трактування планів СВО у публічних виступах очільників російської влади у перші місяці широкомасштабного вторгнення:

— 25 лютого. Очільник МЗС Росії С. Лавров: «Президент прийняв рішення про проведення спецоперації з демілітаризації та денацифікації України, щоб українці самі могли визначити своє майбутнє». М. Захарова, реч-

ниця МЗС Росії: «Мета — захист людей, які 8 років зазнавали знущань і геноциду з боку київського режиму»;

— 1 березня. С. Шойгу: «Головне — захистити Росію від військової загрози країн Заходу, які намагаються використовувати український народ у боротьбі проти нашої країни»;

— 3 березня. С. Лавров: «Спецоперація покликана покласти край будь-якій війні, яка могла б відбутися на українській території»;

— 9 березня. М. Захарова: «Мета — захист ДНР та ЛНР, демілітаризація та денацифікація України, усунення військової загрози, яка виходить з української території через її освоєння країнами НАТО»;

— 16 березня. В. Путін: «Поява російських військ під Києвом та в інших містах України пов'язана не з наміром окупувати цю країну, у нас немає такої мети»;

— 18 березня. В. Путін: «Проти ДНР і ЛНР були організовані каральні військові операції, блокада, обстріл із гармат. Позбавити людей геноциду — головна мета спецоперації в Україні»;

— 19 березня. С. Лавров: «Мета — демілітаризувати Україну, щоб загроза не виходила з української території..., отримати гарантії безпеки для Росії»;

— 25 березня. С. Рудської, начальник ГОУ Генштабу ЗС РФ: «Основна мета — надання допомоги народу ДНР і ЛНР, який протягом 8 років піддавався геноциду з боку Києва»;

— 30 березня. І. Конашенков, речник Міноборони Росії: «Метою першого етапу спецоперації було скувати противника без штурму міст, щоб уникнути втрат серед цивільного населення, завдати збройним формуванням київського режиму такої поразки, яка не дозволила б йому використовувати ці сили на головному напрямку російських дій — на Донбасі»;

— 11 квітня. Р. Кадиров: «Завдання зрозумілі, буде наступальна робота. Не тільки в Маріуполі, а й у всіх інших містах та селах. Луганськ та Донецьк повністю звільнимо. Таке поставлено завдання... Далі заберемо Київ та інші міста» [30].

Експерти констатують, що В. Путін неодноразово кардинально змінював цілі СВО — від «денацифікації та демілітаризації України» і «взяти Київ за три дні» до «збереження Росії». Постійна зміна цілей СВО яскраво демонструє розгубленість В. Путіна і втрату впевненості у перемозі. Адже російський диктатор розраховував провести в Україні миттєву «спецоперацію», аналогічну тій, яку за два місяці до вторгнення в Україну Росія здійснила в Казахстані. Тоді, скориставшись нагодою, вони ввели війська, захопили ключові точки й адміністративні будівлі, чим придушили спротив протестувальників. В Україні окупанти намагалися зробити те ж саме, але все пішло не за планом, і бліцкриг вилився в повномасштабну війну. [31].

Важливу цеглину в ідеологічне підґрунтя антиукраїнського курсу РФ і СВО заклад О. Дугін своєю працею. «Основи геополітики: геополітичне майбутнє Росії». Україні у кращому разі у ній відведено роль «санітарного кордону» (здебільшого у західній, «уніатській» частині), а у гіршому — бути поглинутою гіпотетичною «Євразійською імперією», ядром якої мала би стати Росія. В. Путін, поділяючи ідеї «євразійства», водночас облудно використовує риторику «братніх народів». Про це свідчить зокрема написана ним (видана під його іменем) за пів року до початку повномасштабної війни стаття «Про історичну єдність росіян та українців», в якій ідеться і про спільні «духовні, людські, цивілізаційні зв'язки», і про те, що «справжня суверенність України можлива лише в партнерстві з Росією», і про «один народ». Тобто

про усе те, що мало б, на його думку, обґрунтувати причини «возз'єднання» росіян та українців [32].

Ідеологічні цілі війни РФ проти України були оприлюднені російською державною агенцією «РИА Новості». У матеріалі йдеться про бажання «перепрошити» свідомість українців — усе в абсолютній відповідності до російських імперських традицій останніх трьох століть: Україна має втратити суверенітет і свою назву, а все її населення бути «перевихованим» під контролем РФ. Усі українці мають піддатися ідеологічним репресіям, жорсткій цензурі у сфері культури та освіти. Тотальна «денацифікація» повинна тривати не менше строку життя одного покоління. Американський історик Тімоті Снайдер, фахівець з історії Східної Європи, назвав такі наміри Кремля прямим «керівництвом з геноциду» [33].

На думку вітчизняних істориків, природа сучасної російсько-української війни захована у радянській і старій імперській минувшині, позаяк саме звідти походять неоімперські пріоритети путінської Росії, які визначають сутність її політичних, економічних, соціальних, культурних рішень, стратегій, дій і навіть саме виправдання нинішньої агресії. Є щонайменше декілька підстав маркувати сучасну російсько-українську війну як постколоніальну за своєю природою, хоч і з очевидною антиколоніальною спрямованістю. По-перше, фактичне заперечення путінською Росією права України як держави на існування повністю відображає логіку дій і стратегій старих колоніальних імперій щодо колонізованих країн і народів, які вважалися «штучними», «ілюзорними», «примарними» і тому нібито потребували «справжнього керування» й «опіки». Натомість метрополії розглядалися як «реальні», «сильні» й «конструктивні», апріорі наділені правом сили та здатністю перекроювати світ. Із такого кута зору, Україна в російській рецепції — це «своя» територія: Ма-

лоросія і Новоросія, які Москві належить повернути до лона імперії. По-друге, сучасна Росія не визнає українську ідентичність і зорієнтована на її суцільне знищення, тотальну підміну малоросійськими, новоросійськими чи іншими гібридними конструктами, які мають бути інтегровані до так званого «русского мира» («один народ»). У широкому сенсі така державна політика скерована на руйнування самої смислової основи існування українства з позицій російської, точніше неоімперської, зверхності. Вона калькує ставлення імперій до колонізованих народів і територій. По-третє, сучасна війна проектувалася та ведеться путінським режимом як реваншистська й антиглобалістська. Вона, за російським баченням, має повернути підпорядковане становище країн і народів, передусім України й українців, на пострадянському просторі, втрачене після розпаду СРСР, а також вивести чи навіть виключити їх із системи глобального світоустрою [34, с. 13].

Таким чином, справжня мета путінської «спецоперації» — це ліквідація української державності, підкорення українського народу та знищення підвалин національної ідентичності.

Досліджуючи російсько-українську війну, варто окремо зупинитися на злочинності «рашистів» і міжнародно-правовій кваліфікації їхніх дій. Кремлівський режим продемонстрував свою хижацьку сутність, розпочавши вторгнення в Україну, чим порушив міжнародне право й міждержавні угоди.

Як відомо, збройний напад однієї держави на іншу вважається міжнародним злочином проти миру та безпеки людства. Якщо з боку певної держави є ознаки ініціативи та застосування зброї першою, то йдеться саме про агресію. За міжнародним правом агресія — це протиправне, пряме чи опосередковане застосування збройних сил

однією державою проти суверенітету, територіальної цілісності чи політичної незалежності іншої держави. Визначення агресії у міжнародному праві дещо змінювалося під впливом міжнародних конфліктів та дискусій з 1930-х рр. і до 1970-х, коли 1974 р. Генасамблея ООН ухвалила резолюцію № 3314, яка дала визначення злочину агресії. У зв'язку з повномасштабним вторгненням Росії в Україну 24 лютого 2023 р. Генасамблея ООН 2 березня 2022 р. на надзвичайній спеціальній сесії ухвалила резолюцію «Агресія проти України». Тобто злочин агресії, який вчинила Російська Федерація проти України, вже кваліфіковано як саме такий на рівні ООН. За Римським статутом Міжнародного кримінального суду злочин агресії підпадає під юрисдикцію МКС [35].

У контексті вищевикладеного вже сталася важлива подія щодо настання відповідальності «рашистів» — Міжнародний кримінальний суд (МКС) Гааги видав міжнародні ордери на арешт президента Росії В. Путіна, а також уповноваженої з прав дитини М. Львової-Белової. Про це йдеться в пресрелізі МКС від 17 березня 2023 року. У цьому документі В. Путіна і Львову-Белову підозрюють у незаконній депортації українських дітей. Після того як міжнародні судді видали ордер на арешт Путіна, його будуть зобов'язані заарештувати у кожній зі 123 країн-учасниць Римського статуту. Генпрокурор України А. Костін підтвердив видачу ордера на арешт В. Путіна. За його словами, за рік комунікації з МКС Офіс Генпрокурора України передав понад 40 томів матеріалів з приводу незаконної депортації українських дітей до РФ, організованої російською владою на тимчасово окупованих Росією територіях. За різними оцінками, може йтися про десятки тисяч неповнолітніх. Уповноважена Президента України з прав дитини та дитячої реабілітації Д. Герасимчук повідомляла, що станом на жовтень 2022 р. окупанти вивезли

з України щонайменше 8709 дітей. При цьому в листопаді 2022 р. російська влада відкрито «засвітилася» рекламою з усиновлення дітей із України. Повідомлялося, що тільки з території Донбасу Росії вдалося вивезти понад 150 тис. українських дітей [36].

Російська армія показала себе в Україні збіговиськом мародерів і злочинців, які нехтують елементарними законами людяності та нормами моралі. Після звільнення Київщини від російських військ у містах Буча, Ірпінь, Гостомель та селах області виявили факти масових убивств, катувань і зґвалтувань цивільних. Пізніше факти катувань і вбивств українських громадян були виявлені чи не в усіх населених пунктах, які були звільнені з-під російської окупації, зокрема на Чернігівщині, Харківщині, Херсонщині. Управління верховного комісара ООН із прав людини станом на 26 лютого 2023 р. підтвердило 8101 випадок загибелі і 13.479 випадків поранення цивільних людей в Україні внаслідок повномасштабного вторгнення Росії. [37].

Особливо показовими є злочини рашистів, спрямовані проти української культури, яка є підґрунтям національної ідентичності та державотворення. За даними Мінкульту, за рік повномасштабного вторгнення Росії в Україну окупанти викрали артефакти з майже 40 українських музеїв [38].

Американський письменник, видавець, правозахисник і член Американського ПЕН-клубу Дейв Еггерс наголошує, що нищення української культури під час широкомасштабної війни — не випадковість, бо Росія вже сотні років намагається це зробити, а кількасотрічні цілеспрямовані зусилля щодо винищення культурних інституцій, видатних особистостей і культурної пам'яті є тому яскравим підтвердженням. Обстріли бібліотек та руйнування музеїв, які зберігають ключі до української культури та

спадщини — це прямий шлях до ліквідації всієї культури. Розмова з Д. Еггерсом відбулася в «Українському домі», де того вечора відкрили виставку, присвячену 300-річчю від дня народження Г. Сковороди. Його музей у Сквородинівці 6 травня 2022 р. знищила російська ракета. Серед уцілілого — пам'ятник філософу, який привезли до Києва [39].

Отже, злочини рашистів відображають імперську й антигуманну природу російської влади, діяльність якої спрямована на знищення української державності, культури, традицій, мови, історичної пам'яті. Злочинні дії російських військових продемонстрували всьому світові їхню моральну деградацію та невиправдану жорстокість щодо мирного населення.

Для детальнішого аналізу найбільш інтенсивних перших шести місяців російсько-української війни розкриємо у вигляді хроніки подій внутрішній і зовнішній аспекти у викладі журналістів програми «Факти» телеканалу «ICTV» [40]:

— У перший день повномасштабної війни російські військові кораблі — крейсер «Москва» та патрульний корвет «Василий Быков» — атакували острів Зміїний у Чорному морі, де перебував гарнізон українських прикордонників. Попри переважаючі сили ворога, українські військово-службовці відмовилися здатися. Саме тоді пролунала тепер уже крилата фраза про «русский корабль». 24 лютого російський десант намагався висадитися на аеродромі в Гостомелі, що на Київщині (міжнародний вантажний аеропорт «Антонов»). Окупанти штурмували його, точилися запеклі бої, однак завдяки мужньому захисту українських військових усі спроби штурму були відбиті. 25 лютого відбулися перші бої в Києві та спроба російських диверсантів прорватися у столицю України. Вони намагалися потрапити в центр міста, проте були знищені.

— На дипломатичному фронті на початку повномасштабного вторгнення розпочалися перемовини між Україною та РФ. 28 лютого відбулися перші зустрічі делегації України з російською на кордоні з Білоруссю, біля річки Прип'ять. Вони завершилися безрезультатно. 28 лютого Президент В. Зеленський підписав заявку на членство України в Європейському Союзі. Київ закликав ЄС розглянути її за спеціальною процедурою, тобто невідкладно почати формальний процес.

— У лютому російські війська захопили міста Бердянськ та Мелітополь Запорізької області. Окупанти наближались до Києва та підійшли впритул до багатьох інших міст на півдні та південному сході України (зокрема до Маріуполя та Енергодара). У перші дні березня відбувалися бої за Херсон. Зрештою, російським військам вдалося захопити обласний центр. Бої тривали на підступах до Києва, Харкова, Чернігова, Сум, Маріуполя, Миколаєва, Енергодара та інших міст. Прикладом стійкості та незламності українців став Херсон: попри окупацію, там неодноразово відбувалися проукраїнські мітинги, у місті та області діяли партизани.

— 29 березня українська делегація провела перемовини з російською стороною в Стамбулі (Туреччина) та представила офіційні пропозиції Києва щодо нової системи гарантій безпеки для України. Тоді ж російська сторона оголосила, що вирішила кардинально «скоротити» бойові дії у напрямку Чернігівщини, Сумщини та Київщини. Такому «жесту доброї волі» РФ передували контрнаступальні дії Збройних сил України на Півночі, відвоювання низки населених пунктів та загроза оперативного оточення російських військ під Києвом. 30 березня з'явилася інформація, що росіяни здійснюють частковий відвід підрозділів із території Київської та Чернігівської областей. Водночас в Генеральному штабі ЗСУ наголо-

сили, що РФ проводить перегрупування своїх військ та готується до наступу на Сході України. Одним із найбільших досягнень березня і загалом повномасштабної війни став відхід російських військ з Півночі. 31 березня з'явилися відомості про визволення 11 населених пунктів у Херсонській області.

— 2 квітня в Міністерстві оборони України підтвердили, що вся територія Київської області звільнена від російських регулярних військ.

— Продовжилася підтримка України з боку західних країн. 8 квітня Європейський Союз затвердив новий пакет санкцій проти РФ, який передбачав заборону купівлі російського вугілля та доступ російських суден до портів ЄС. До санкційного списку потрапили понад 200 громадян Росії, серед яких доньки В. Путіна.

— Знаковою стала подія 13 квітня, коли ЗСУ завдали удару по крейсеру «Москва» українськими протикорабельними крилатими ракетами «Нептун». Удар призвів до детонування боєприпасів на флагмані Чорноморського флоту РФ, пожежі та його затоплення наступного дня.

— 14 квітня Верховна Рада України офіційно кваліфікувала дії російських військ в Україні як геноцид українців. 26 квітня на американській авіабазі Рамштайн у Німеччині відбулася стратегічна зустріч міністрів оборони понад 40 країн світу. Темою обговорення була військова підтримка України. Учасники зустрічі створили Контактну групу з оборони України, яка після того почала збиратися регулярно.

— 5 травня головнокомандувач Збройних сил України В. Залужний поінформував, що українські війська перейшли до контрнаступу на Ізюмському та Харківському напрямках, витісняючи окупантів. 9 травня президент США Джо Байден підписав закон про ленд-ліз для Укра-

їни, що відкрило потенційні можливості для використання ще одного формату військової підтримки нашої держави та стабільного постачання зброї для протистояння агресії РФ. Це вдруге в історії Вашингтон схвалив процедуру ленд-лізу (вперше це сталося під час Другої світової війни). Однак цей механізм поки що так і не був задіяний.

— 16 травня розпочалася евакуація українських воїнів із «Азовсталі». Захисники Маріуполя понад 80 днів в оточенні утримували місто від повної окупації. Останні тижні важкі бої точилися на околицях Маріуполя та на самому заводі. Українські пілоти сім разів проривалися в оточене місто, доправляючи необхідну допомогу та вивозячи важкопоранених бійців. Після того як захисники Маріуполя отримали команду «зберегти власні життя», їх було уполонено росіянами на тимчасово окупованій території Донецької області. Йдеться про понад 2,5 тис. українських захисників.

— Поворотним моментом в українському протистоянні російській агресії стала передача ЗСУ західних видів озброєнь. Так, 1 червня Білий дім підтвердив передачу Україні перших РСЗВ «HIMARS» та боеприпасів до них у межах нового пакету військової допомоги. Системи «HIMARS» повністю змінили ситуацію на полі бою, давши змогу зупинити наступальні дії російських військ. ЗСУ завдають з них ударів по командних центрах та складах боеприпасів ворога.

— 3 червня Рада ЄС офіційно затвердила 6-ий пакет санкцій проти Росії, який включав нафтове ембарго, відключення ще кількох банків від платіжної системи SWIFT (зокрема і ПАО «Сбербанк»), призупинення мовлення російських державних телеканалів. Крім того, були запроваджені персональні санкції проти російських військовослужбовців та інших осіб.

— Низка лідерів західних країн відвідала Київ, демонструючи підтримку українському народу: 16 червня відбувся візит лідерів Франції, Німеччини, Італії та Румунії (Е. Макрона, О. Шольца, М. Драгі та К. Йоганніса). Необхідно зазначити, що локомотивом руху європейських політиків на підтримку України стала позиція Великобританії на чолі з прем'єр-міністром Б. Джонсоном, який здійснив декілька візитів в Україну, кожного разу анонсуючи новий пакет різнопланової допомоги. Згодом знаковим і сміливим візитом до України став приїзд президента США Д. Байдена (20 лютого 2023 р.), що засвідчило високий рівень стратегічного партнерства Києва та Вашингтона.

— Також доленосним стало рішення 27 країн-членів Європейського Союзу, які 23 червня 2022 р. в Брюсселі офіційно підтримали надання Україні статусу кандидата на членство в ЄС.

— На жаль, у червні ситуація на східному фронті погіршилася, 24 червня стало відомо про виведення українських військ із Северодонецька (Луганська область) на нові позиції.

— Водночас 30 червня відбулося звільнення острова Зміїний. У Генеральному штабі ЗСУ підтвердили, що російські окупанти втекли з нього під натиском нашої артилерії та повітряних ударів.

— Значущою подією для підтримки економіки України стало підписання 22 липня 2022 р. Україною, Туреччиною та ООН угоди про створення механізму для експорту українського зерна із чорноморських портів.

— У серпні РФ активно перекидає війська зі Сходу на Південь України, очікуючи на контрнаступ ЗСУ. 6 серпня в британській розвідці повідомили, що повномасштабна війна входить у нову фазу, коли найтяжчі бої точитимуться саме на Півдні. Українські військові в той час тримали

під вогневим контролем всі мости на Херсонщині та продовжували руйнувати логістику ворога.

— Серпень став місяцем початку серії вибухів на території тимчасово окупованого Криму. Вперше вибухи пролунали 9 серпня, коли горіли склади з боеприпасами та злітна смуга на військовому аеродромі в Новофедорівці. Тоді було знищено щонайменше дев'ять ворожих літаків. 16 серпня пролунали вибухи у селищах Майське та Азовське Джанкойського району, в самому Джанкої та селищі Гвардійське Сімферопольського району. Після цього черги на виїзд із Криму через Керченський міст побили рекорд, а окупанти почали терміново переміщувати свої літаки та вертольоти вглиб півострова та до РФ. 18 серпня потужні вибухи пролунали на військовому аеродромі «Бельбек».

— Підводячи підсумки російсько-української війни за пів року, 22 серпня 2022 р. головнокомандувач Збройних сил України В. Залужний повідомив, що у повномасштабній війні з РФ загинули майже 9 тис. українських військових. До цього загальні втрати в ЗСУ не озвучувалися.

— Напередодні Дня незалежності активізувалися міжнародні майданчики підтримки України. Так, 23 серпня у форматі онлайн відбувся 2-й саміт Кримської платформи, в якому взяли участь представники близько 60 країн і міжнародних організацій.

Восени 2022 р. ЗСУ провели блискучу операцію зі звільнення Харківщини та частини Херсонщини. Польський полковник П. Левандовскі високо оцінив військову майстерність українських воїнів. Зокрема, він зазначив, що контрнаступ ЗСУ на Херсонщині та офензива на Слобожанщині — це складові однієї операції стратегічного рівня з перехоплення стратегічної ініціативи у противника. За стандартами НАТО такі дії називаються «операціями охоплення» і можуть тривати навіть кілька місяців. Цей

акцент важливий, оскільки у медіапросторі набув поширення погляд, що начебто контрнаступ ЗСУ на Харківщині — це пріоритетна за значенням операція, а контрнаступ на Півдні став лише «відволікаючим маневром» та «інформаційною операцією» [41].

Журналісти «The Washington Post» з'ясували ключові фактори українських контрнаступальних операцій 2022 р., які уможливили повернення контролю над значною частиною окупованих Росією територій. Декілька місяців видання аналізувало специфіку успішного контрнаступу української армії в Харківській і Херсонській областях, провівши 35 бесід з українськими командирами, чиновниками і солдатами, а також військовими та політичними діячами зі США та Європи. У матеріалі «The Washington Post» ідеться про те, що генерал-полковник О. Сирський запропонував почати контрнаступ у Харківській області, хоча Генштаб спочатку планував обмежитися диверсійними операціями, мета яких полягала у тому, щоб не дозволити Росії сконцентрувати всі свої сили в Херсоні. Але, на думку О. Сирського, ця операція сама по собі мала великі шанси на успіх. Щоб спланувати наступ, О. Сирський зустрівся у штабі на Сході зі своїми головними помічниками і ключовими командирами бригад. На роздрукованій на 3D-принтері мапі окупованої частини Харківщини кожен командир «пройшов» маршрут свого підрозділу під час наступу, обговорюючи координату, потенційні непередбачувані обставини і найгірші сценарії розвитку подій. Натомість США не брали участі у плануванні контрнаступу в Харківській області. Американські чиновники були здивовані, коли російські лінії оборони розвалилися. Як пише видання, у результаті планувальники дійшли висновку, що в разі широкого наступу на Півдні ЗСУ вичерпають свою бойову міць перед досягненням цілей. Західні фахівці по-

яснили, що наступ у Запорізькій області міг штовхнути українські сили у «петлю», яку росіяни оточили б. Це допомогло переконати українську сторону звузити контр-наступ і зосередитися на визволенні Херсона, що було кращим варіантом [42].

Підготовка операції зі звільнення частини окупованого Півдня країни тривала кілька місяців і завершилася 11 листопада 2022 р. звільненням єдиного обласного центру, захопленого росіянами. Розробляв план з деокупації захопленої частини Миколаївщини і правобережжя Херсонщини командувач Оперативного командування Сухопутних військ «Південь» генерал-майор А. Ковальчук. Контрнаступ ЗСУ на Херсонському напрямку був успішним лише на 50–60%, оскільки через брак часу та дефіцит боєприпасів не вдалося завадити більшості російських окупантів евакуюватися на лівий берег Дніпра [43].

Аналізуючи Херсонську операцію, експерти зазначали, що ворог швидко навчався на власних поразках. Із Херсонщини російському командуванню вдалося більш-менш упорядковано вивести основну масу своїх військ. З одного боку, це було погано, адже вони їх перекинули на інші ділянки фронту. Водночас і якоїсь «зради» шукати у цій ситуації не слід, адже військове командування ЗСУ зуміло мінімізувати втрати особового складу та техніки. А головне — Україні вдалося безпрецедентно швидко й ефективно змусити росіян піти з правого берега Дніпра. Один із експертів підсумовував, що Херсонську наступальну операцію ЗСУ у майбутньому вивчатимуть у багатьох військових навчальних закладах світу [44].

Згодом військово-політичне керівництво РФ оголосило про зміну тактики і стратегії у війні та перехід до затяжної кампанії на виснаження України й її партнерів. За даними української розвідки, армія агресора почала

готуватися до «великого наступу». Для реалізації цих планів Росія пришвидшила проведення мобілізації, розконсервувала склади з озброєнням і технікою та почала активно шукати можливості обходити західні санкції.

У зв'язку із цим у грудні 2022 — березні 2023 рр. Україна зосередилася на стримуванні російського наступу на Сході України та зміцненні можливостей відбиття наступу на інших ділянках фронту. На східному фронті довжиною більше ніж у тисячу кілометрів найбільш запеклі бої відбувалися під Соледаром, під Вугледаром, під Бахмутом, Авдіївкою та на ділянці Куп'янськ–Кремінна–Лиман.

На думку експертів, бої за Бахмут і Соледар засвідчили, що російським силам надзвичайно важко брати великі міста Донбасу, адже їхня перевага в артилерії над ЗСУ суттєво зменшилася. Проте Росія не відмовляється від мети — захопити усю Донецьку область [45].

Вітчизняні військові історики розробили періодизацію війни Російської Федерації проти України 2014–2023 рр. У стислому вигляді вона окреслює такі хронологічно-події відрізки станом на весну 2023 р.:

I період: окупація Криму (20 лютого — початок квітня 2014 р.):

— 1-ша фаза: початок прихованого вторгнення російських сил на Кримський півострів (20–26 лютого 2014 р.);

— 2-га фаза: гібридні дії російських окупаційних військ та парамілітарних структур із захоплення або блокування найважливіших об'єктів та формування підґрунтя для політичних рішень (27 лютого — 18 березня 2014 р.);

— 3-тя фаза: стабілізаційні заходи російської окупаційної влади (від 19 квітня 2014 р.), виведення підрозділів ЗСУ та інших військових формувань на материкову частину України.

II період: збройний конфлікт на Сході України (початок квітня 2014 — 23 лютого 2022 рр.):

– 1-ша фаза: протидія російській гібридній агресії, активні дії сил антитерористичної операції зі звільнення території Донецької й Луганської областей від російських терористичних осередків, відбиття вторгнення російських військ у серпні 2014 р. (початок квітня – 5 вересня 2014 р.):

– перший етап: розпалювання російськими спецслужбами збройного протистояння у східних областях України (квітень – червень 2014 р.);

– другий етап: звільнення українського Сходу від російських терористичних угруповань (1 липня – 23 серпня 2014 р.);

– третій етап: вторгнення російських військ в Україну в межах Донецької і Луганської областей (24 серпня – 5 вересня 2014 р.).

– 2-га фаза: локалізація конфлікту в окремих районах Донецької та Луганської областей (5 вересня 2014 – 24 лютого 2022 рр.):

– перший етап: стабілізація лінії зіткнення у східноукраїнському регіоні (5 вересня 2014 – 14 січня 2015 рр.);

– другий етап: відбиття другого наступу російських військ (15 січня – 20 лютого 2015 р.);

– третій етап: зміцнення лінії оборони на Сході України, удосконалення системи управління військами та силами, завершення АТО (21 лютого 2015 – 30 квітня 2018 рр.);

– четвертий етап: проведення операції Об'єднаних сил (30 квітня 2018 – 24 лютого 2022 рр.).

III період: широкомасштабне вторгнення армії Російської Федерації в Україну (від 24 лютого 2022 р.):

– 1-ша фаза: початок вторгнення російських збройних формувань, перша стратегічна оборонна операція Сил оборони України (24 лютого – 17 квітня 2022 р.);

— 2-га фаза: зосередження основних зусиль супротивника на Сході України, друга стратегічна оборонна операція, створення умов для переходу Збройних сил України до наступальних дій (18 квітня — 28 серпня 2022 р.);

— 3-тя фаза: стратегічна наступальна операція Збройних сил України (28 серпня — кінець грудня 2022 р.);

— 4-та фаза: нейтралізація стратегічної операції росіян щодо руйнування енергетичної системи України (жовтень 2022 — березень 2023 рр.); стримування наступу російських військ на Сході (грудень 2022 — початок червня 2023 рр.) [46].

Наступна фаза бере початок 4 червня 2023 р., коли ЗСУ розпочали контрнаступальні дії на кількох ділянках фронту.

Цілком очевидно, що Україні було б дуже важко протистояти збройній агресії РФ без міжнародної підтримки. Вона є багатоплановою й включає в себе низку складових: військову, фінансово-економічну, дипломатичну, гуманітарну допомогу тощо.

Надання військової допомоги Україні асоціюється передусім з систематичними зустрічами країн-партнерів нашої держави у форматі «Рамштайн».

Основна мета «Рамштайну» — обговорення, синхронізація та прискорення надання військової допомоги, зброї та спорядження Україні. Тобто міністри оборони різних країн світу погоджують, яку зброю надаватимуть Україні для прискорення закінчення війни. Також на цих зустрічах розглядають питання, пов'язані з підтримкою нашої країни після перемоги та закінчення війни. Чому саме «Рамштайн»? Така назва усталилася на честь місця проведення перших обговорень, які проходили на базі Повітряних сил США «Рамштайн» у німецькому місті Рамштайн-Мізенбах. Перша зустріч відбулася 26 квітня

2022 р. з метою координації надання військової допомоги та підтримки України у війні проти Росії. У вступному слові очільник Пентагону Л. Остін назвав зустріч історичною та висловив упевненість у перемозі України за умов належної міжнародної підтримки. Тоді союзники відзначили прогрес у постачанні артилерії 155-мм калібром та посиленні берегової оборони України. «Рамштайн-2» (23 травня) завершився обговоренням подальшого забезпечення України зброєю: протикорабельними ракетами «Harpoon», ударними гелікоптерами й артилерійськими засобами. «Рамштайн-3» (15 червня 2022 р.) затвердив нові пакети підтримки оборони України на суму \$1 млрд. Також було домовлено про надання додаткових артилерійських і берегових засобів оборони та боєприпасів до них. 20 липня 2022 р. відбулася чергова зустріч Контактної групи з оборони України (UDCG) «Рамштайн-4» за участю керівників оборонних відомств із близько 50 країн світу. Одне із ключових оголошень, які на ній зробив очільник Пентагону, стосувалося надання Україні ще чотирьох реактивних артилерійських систем «HIMARS», снарядів до них, а також додаткових артилерійських боєприпасів. За результатами зустрічі «Рамштайн-5» (8 вересня) Україна отримала нові ракети, боєприпаси до «HIMARS», броньовані машини швидкої медичної допомоги та інше обладнання. «Рамштайн-6» посилив Україну системами ППО «HAWK» від Іспанії, першими комплексами «NASAMS» від США, додатковими ракетами до систем ППО і ПРО від Великої Британії та Нідерландів, зенітними ракетними комплексами «Crotale» від Франції, Норвегія і Німеччина погодилися оплатити виготовлення для України 16 одиниць САУ «Zuzana-2». Плідним на рішення став «Рамштайн-7» (16 листопада 2022 р.). Тоді союзники домовилися надати Україні: від Іспанії — дві пускові установки «HAWK» і ракети до них; Канади —

\$500 млн допомоги та зимове екіпірування для українських військових; Польщі — ППО ближнього радіуса дії, артилерію та боеприпаси; Німеччини — боеприпаси для ППО, артилерію та установки РСЗВ; Швеції — допомогу на \$270 млн; Греції — боеприпаси 155-мм калібру [47].

20 січня 2023 р. відбувся «Рамштайн-8». США зобов'язалися виділити військову допомогу обсягом 2,5 млрд доларів, Німеччина — 1 млрд. Кілька країн надали системи ППО, бронетехніку, артилерію, тисячі снарядів [48]. Це було особливо важливо як для посилення протидії російській агресії на фронтах, так і для захисту критичної інфраструктури України, проти якої, починаючи з жовтня 2022 р., здійснювалися системні атаки ворога.

«Рамштайн-9» проходив 4–15 лютого 2023 р. в Брюсселі. До штаб-квартири НАТО прибули 54 міністри оборони для організації подальшої військової допомоги Україні. Під час засідання обговорювалися можливості партнерів України щодо надання танків, авіації, боеприпасів та навчання українських військових на Заході. Було анонсовано, що 8 країн братимуть участь у «танковій коаліції», а саме: Німеччина, Польща, Канада, Португалія, Іспанія, Норвегія, Данія, Нідерланди. Інше важливе питання цієї зустрічі стасувалося посилення протиповітряної оборони України. Л. Остін заявив, що США, Німеччина та Нідерланди передадуть ЗСУ ЗРК «Patriot», а Франція разом з Італією — ЗРК «SAMP/T». Обидва комплекси здатні перехоплювати балістичні ракети, що розширить можливості ППО та ПРО України [49].

15 березня 2023 р. датується «Рамштайн-10», результати якого, на думку міністра оборони України О. Резнікова, вселяли оптимізм, адже на ньому йшлося про посилення протиповітряної оборони, постачання боеприпасів, навчання українських військовослужбовців та формування «броньованого кулака» [50].

Міжнародна військова допомога Україні постійно зростала, але все ще залишалася недостатньою для стратегічного перелому на фронті.

Окрім військової підтримки, вкрай важливою стала фінансово-економічна допомога Україні з боку низки міжнародних партнерів. Вона надходила у вигляді грантів і кредитів, більш ритмічно в другому півріччі 2022 р. За даними Міністерства фінансів України, від початку російського вторгнення і до кінця 2022 р. обсяги міжнародної фінансової допомоги перевищили 32 млрд доларів. 45% з цієї суми були грантовими грошима, тобто їх надали Україні без необхідності повертати. Головними фінансовими донорами України стали США та ЄС. Станом на середину лютого 2023 р. і від початку російської агресії від них надійшло 12,9 та 11,2 млрд доларів відповідно. Серед інших провідних фінансових донорів — МВФ (2,7 млрд), Канада (1,889 млрд), Німеччина (1,584 млрд), Європейський інвестиційний банк (1,72 млрд), Велика Британія та Світовий банк (по 1,3 млрд). До бюджету 2023 р. на покриття дефіциту урядом України було закладено 38 млрд доларів допомоги від партнерів [51].

У протидії російській агресії на дипломатичному фронті Україна також досягла успіхів, отримавши допомогу від багатьох країн і організацій. На думку аналітиків, до дипломатичних досягнень України можна з повним правом віднести такі:

— формування антипутінської коаліції ще до початку вторгнення РФ, завдяки чому Україні вдалося акумулювати підтримку переважної більшості демократичних країн, включно з військово-технічною допомогою понад півсотні держав;

— міжнародна ізоляція Росії, результатом чого стало її відсторонення від участі у понад 25 міжнародних ор-

ганізаціях та інших форматах багатосторонньої співпраці;

— забезпечення постачання зброї та енергообладнання: лише США до кінця 2022 р. надали Україні військової допомоги на понад 20 млрд доларів;

— робота над створенням спецтрибуналу щодо злочину агресії РФ;

— український розворот Німеччини: за кількістю переданої станом на кінець 2022 р. зброї ФРН поступається лише США та Великій Британії. Йдеться про тисячі найменувань — від БМП і «Panzerhaubitze-2000» до амуніції та розвідувальних дронів. Та головне, що Німеччина передала новітні системи ПРО «IRIS-T», що забезпечують урадження ракет на висоті до 20 км і дальності до 40 км;

— визнання Росії державою-спонсором тероризму: у листопаді 2022 р. відповідні рішення ухвалили Парламентська асамблея НАТО і Європейський парламент. Раніше парламенти Чехії, Латвії, Литви та Естонії визнали Росію країною-спонсором тероризму;

— продовження процесу визнання Голодомору геноцидом українського народу: під час повномасштабної війни з Росією парламенти Чехії, Ірландії, Молдови та Німеччини визнали Голодомор в Україні 1932–1933 рр. геноцидом українського народу. Загалом, на кінець 2022 р. відповідні рішення ухвалили 19 країн;

— перше африканське турне очільника МЗС України: серед 143 держав, які підтримали резолюцію Генасамблеї ООН із засудженням незаконних російських «референдумів» на тимчасово окупованих територіях України, були чотири африканські країни, які перед тим відвідав міністр закордонних справ — Сенегал, Кот д'Івуар, Гана та Кенія;

— долучення України до Договору про дружбу та співробітництво в Південно-Східній Азії: під час візиту до

Камбоджі 10 листопада 2022 р. міністр закордонних справ Д. Кулеба підписав від імені України Інструмент про приєднання до нього;

— просування українського експорту за кордон: у травні 2022 р. Міністерство закордонних справ запустило нову цифрову платформу «NAZOVNI» для просування товарів і послуг за кордоном за сприяння українських дипломатичних установ. Станом на кінець 2022 р. на ній зареєструвалося понад 900 компаній та було опрацьовано 80% із більш ніж 2,5 тис. заявок [52].

Значущою зовнішньополітичною подією для нашої держави стало оголошення в Лугані 4 липня 2022 р. своєрідного «плану Маршалла» для України на 750 млрд доларів. Саме у таку суму тоді оцінювався план відновлення України, який український уряд презентував у Швейцарії. Розрахований на десять повоєнних років український «план Маршалла» передбачає не лише відбудову зруйнованої війною інфраструктури, а й побудову абсолютно нової — ефективнішої, сучаснішої та екологічнішої [53].

Міжнародна підтримка України складається не тільки з інституційних зусиль — велику роль у цьому процесі відіграють громадські рухи й організації, які тиснуть на уряди західних країн, вимагаючи більшої допомоги для нашої держави. Зокрема, низка багатолюдних мітингів у 30-ти країнах світу на знак солідарності з Україною відбулася у першу річницю початку агресії РФ: Ейфелева вежа та Сіднейська опера підсвітилися синьо-жовтими кольорами, а у Гаазі навпроти посольства РФ цілий день звучав гімн України [54].

Випробування війною української державності триває й потребує концентрації зусиль усіх державних інституцій, громадянського суспільства, міжнародної спільноти. Війна Російської Федерації проти України, що розпочалася 2014 р., детермінована як історични-

ми, так і геополітичними чинниками, які базуються на імперській сутності Росії та авторитарній природі її державності. У ментальності загалу російського народу, політикуму та чиновництва Україна і дотепер розглядається, з нечисленними винятками, як органічна складова РФ.

Проявом імперської стратегії Росії у XXI ст. стали її агресивні дії на пострадянському просторі, зокрема захоплення українських територій 2014 р. з використанням технологій гібридної війни. Оцінюючи з погляду геополітики та геостратегії захоплення Криму та Донбасу, дослідники доходять висновку, що це був початок реалізації з боку РФ довгострокової стратегії відновлення контролю над «традиційними зонами впливу».

Логічним продовженням агресивної політики Кремля стала путінська «спецоперація», мета якої не була досягнута завдяки стійкості українського народу, мужності та професіоналізму ЗСУ, всебічній міжнародній підтримці. Риторика російської влади щодо подій в Україні постійно змінювалася й пройшла неодноразову еволюцію цілей від початкового «захоплення Києва за три дні».

Російсько-українська війна засвідчила злочинну сутність рашизму як різновиду фашизму. Вітчизняні та міжнародні експерти зафіксували безліч злочинів російської армії в Україні: знищення цивільної інфраструктури та тортури й убивства мирних громадян і військовополонених, застосування заборонених видів озброєнь, примусове вивезення дітей до РФ, створення катівень на окупованих територіях тощо.

Аналіз хроніки російсько-української війни дає підстави для наступних висновків. По-перше, ця війна стала для України загальнонародною. По-друге, ЗСУ змогли не тільки зупинити «другу армію світу», а й перейти у контрнаступ. По-третє, ворог змінив тактику агресії

з бліцкригу на затяжну війну на виснаження України та її партнерів.

Відповідно, одним з ключових чинників української стійкості у цій війні стала міжнародна підтримка у військовій, соціально-економічній, фінансовій, дипломатичній та інших сферах. Для посилення обороноздатності України вкрай важливими стали зустрічі союзників нашої держави у форматі «Рамштайн». Локомотивом його реалізації є США, які, зі свого боку, забезпечили левову частку міжнародної фінансової та військової допомоги для України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горелов М., Моця О., Рафальський О. Цивілізаційний крах Переяславського проекту (Україна і Московія: історія співіснування та ворожнечі). Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. 256 с.
2. За Ідентичність і Незалежність. Війна Росії проти України: історичні передумови, геополітичні паралелі. У 2-х кн. / Упор.: Г. Боряк, О. Ясь; відп. ред. В. Смолій. Київ: ТОВ Вид-во «Кліо», 2022. 1522 с.
3. Рафальський О.О. Переяславський договір України з Росією 1654 року: ретроспективний аналіз. Київ: Генеза, 2004. 296 с.
4. Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики / П.П. Гай-Нижник (кер. проекту, упор. і наук. ред.); авт. кол.: П.П. Гай-Нижник, Л.Л. Залізняка, І.Й. Краснодемська, Ю.С. Фігурний, О.А. Чирков, Л.В. Чупрій. Київ: МП «Леся», 2016. 586 с.
5. Драгоманов М.П. Автобіографія. Вибрані твори. Т. 1. Прага: Укр. соціол. ін-т в Празі. Накладом Ком-ту Укр. поступових тов-в Америки, 1937. 417 с.

6. «Крим. Війна: передумови російської агресії». Директор Національного інституту стратегічних досліджень, академік НАН України Володимир Горбулін презентував аналітичні матеріали. *Рада національної безпеки і оборони України*. 2016 р. URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Diialnist/2399.html>
7. Оверчук О. Гібридна війна проти України: як розуміти та що робити? І на яких фронтах доводиться воювати з Путіним? *Mind*. 23 лютого 2022. (URL: <https://mind.ua/openmind/20236395-gibridna-vijna-proti-ukrayini-yak-rozumiti-ta-shcho-robiti>)
8. Мамонтова Е. Мовний фактор у формуванні національної концептосфери: державотворчий аспект // *Політичний менеджмент*. 2011. № 4. С. 27–36.
9. Інтерв'ю Патріарха УПЦ (КП) Володимира Романюка. *Літературна Україна*. 1993. 23 грудня.
10. Здіорук С.І. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття. Київ: Нац. ін-т стратег. досліджень, вид-во «Знання», 2005. 552 с.
11. Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 272 с.
12. Якубова Л. «Русский мир» в Україні: на краю прірви. Київ: ТОВ Вид-во «Кліо». 2018. 384 с.
13. Prague Declaration on European Conscience and Communism. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/e123be/pdf/>
14. Зілгалов В. Проект «Новоросія» – план-прикриття для знищення України? *Радіо Свобода*. 2014 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/26516232.html>
15. Головченко В. «Новоросія» чи Україна? (українсько-російський державний кордон у ретроспективі). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаці-*

- ональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України. 2015. Вип. 1. С. 231–243.
16. Возняк Т. Англосаксонські геополітичні тренди і війна в Україні: Світовий океан contra Світового острова. Незалежний культурологічний часопис «І». URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/2015/Voznyak_Anglosaksonski_geopolit_trendy.htm
  17. Трофимович В. Російська агресія проти України як загроза світовій системі безпеки. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичні науки. 2017. Вип. 26. С. 135–142.
  18. Гриценко А. Чого чекати Україні від протистояння Росії і Заходу. Дзеркало тижня. 2016. № 37. 14–21 жовтня.
  19. Кондратенко О. Геоекономічний вимір гібридної війни Російської Федерації проти України. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Міжнародні відносини. 2019. № 2 (50). С. 12–19.
  20. Артьомов І. В. Виклики збройної агресії як каталізатор перезавантаження зовнішньої політики України. Міжнародний науковий вісник: Зб. наук. пр. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2019. Вип. 1/2 (19/20). С. 67–82.
  21. Артьомов І. Анексія Криму та її вплив на національну безпеку України. Геополітика України: історія і сучасність: Зб. наук. пр. 2020. Випуск 2 (25). С. 57–69.
  22. Лебедева Ю. Гібридні війни Росії проти України 1917–1921 і 2014–2019 років та діяльність українських урядів щодо подолання наслідків агресії. Українознавство. 2019. № 2. С. 57–72.
  23. Коропатник М. Україна у двох війнах — з гітлерівською Німеччиною та путінською Росією: історичні паралелі. Сіверянський літопис. 2015. № 1. С. 49–60.
  24. Левик Б. Російсько-українська війна: поточний аналіз 2014–2015 рр. Схід. 2015. № 3. С. 33–37.

25. Телелим В., Музиченко Д., Пунда Ю. Планування сил для виконання бойових завдань у «гібридній війні». *Наука і оборона*. 2014. № 3. С. 30–35.
26. Рудич Ф. Політична влада та опозиція в Україні: спроба політологічного аналізу. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України*. 2015. Вип. 2. С. 5–25.
27. Bobo Lo. *Russia and the New World Disorder*. Washington: Brookings, 2015. 336 p.
28. Горбулін В. Як перемогти Росію у війні майбутнього. 2-ге вид. Київ: Брайт Букс, 2021. 243 с.
29. Фещенко А. «Київ за три дні». Як Путін змінював цілі «спецоперації»: найгучніші заяви. *Главком*. 2023. URL: <https://glavcom.ua/publications/rik-povnomasshtabnoji-vijni-jak-zminilasja-ritorika-putina-908076.html>
30. Геращенко А. Как менялись цели путинской «спецоперации» за 150 дней. *Українська правда*. 22 липня 2022 р. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/gerashchenko/62dac1ca21cc0/>
31. Як з кожною поразкою Путін змінював цілі війни проти України. *АрміяInform*. 25 лютого 2023 р. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/02/25/yak-z-kozhnoyu-porazkoju-putin-zminyuvav-czili-vijny-proty-ukrayiny/>
32. Желіховський С. Держава-вигнанець: як Росія опинилася на геополітичному узбіччі. 2 листопада 2022 р. URL: https://24tv.ua/viyna-ukrayini-yaki-naslidki-vo-na-prinesla-rosiyi-putinu_n2190171
33. Бобрицький Д. П'ять спроб вбити Україну. Чому путінська «спецоперація» є справжнім проявом російської глибинної держави. 8 травня 2022 р. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/specoperaciya-na-350-rokiv-viyna-rosiji-proti-ukrajini-50239655.html>

34. Смолій В. А., Ясь О. В. Сучасна російсько-українська війна у світлі постколоніалізму. *Вісник Національної академії наук України*. 2022. № 6. С. 3–16.
35. Які злочини скоює Росія в Україні? *Український інститут національної пам'яті*. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/rosiysko-ukrayinska-viyna-istorychnyy-kontekst/yaki-zlochyny-skojuye-rosiya-v-ukrayini>
36. Міжнародний суд у Гаазі видав ордер на арешт Володимира Путіна. УНІАН. 17 березня 2023 р. URL: <https://www.unian.ua/world/mizhnarodniy-sud-u-gaazi-vidav-order-na-aresht-volodimira-putina-12182916.html>
37. Путін: Росія розпочала «спецоперацію», щоб «зупинити війну». *Радіо Свобода*. 18 січня 2023 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-putin-rosija-rozpochala-svo-shchob-zupynyty-vijnu/32229017.html>
38. Клочко Н. Скільки українських об'єктів культури зруйнували рашисти: дані Мінкульту. *Главком*. 2022. URL: <https://glavcom.ua/country/culture/skilki-ukrajinskikh-objektiv-kulturi-zrujnuvali-rashisti-dani-minkultu-890664.html>
39. Сисак І. «Знищення української культури є ключовим елементом російської агресії»: письменник Дейв Еггерс. *Радіо Свобода*. 7 грудня 2022 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/eggers-zvit-vtraty-ukrayinskoji-kultury-ahresiya-rosiyi/32164637.html>
40. Соколова Ю. Шість місяців мужності: хроніка ключових подій повномасштабної війни в Україні. *Факти ICTV*. 24 серпня 2022 р. URL: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20220824-shist-misyacziv-muzhnosti-hronika-klyuchovyh-podij-povnomasshtabnoyi-vijny-v-ukrayini/>
41. Чому рашисти «проспали» наступ ЗСУ на Харківщині, та скільки часу треба на звільнення Херсонщини.

- Defense express. Вересень 2022 р. URL: https://defense-ua.com/army_and_war/chomu_rashisti_prospali_nastup_zsu_na_harkivschini_ta_skilki_chasu_treba_na_zviltennja_hersonschini-9058.html
42. Братюк Ю. ЗМІ розповіли деталі про операції ЗСУ зі звільнення Херсона та Харківщини. 29 грудня 2022 р. URL: https://zaxid.net/zmi_rozpovili_detali_pro_operatsiyi_zsu_zi_zviltennya_hersona_ta_harkivshhini_n1555416
  43. Глуховський М. Генерал, що готував звільнення Херсона. Ексклюзивне інтерв'ю з Андрієм Ковальчуком. Главком. 20 січня 2023 р. URL: <https://glavcom.ua/longreads/heneral-shcho-hotuvav-zviltennja-khersona-ekljuzivne-intervju-z-komanduvachem-pivdnja-andrijem-kovalchukom-903196.html>
  44. Ліскович М. Херсон повертається під контроль України. На черзі — Луганськ? УКРІНФОРМ. 2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3612549-herson-povertaetsa-pid-kontrol-ukraini-na-cerzi-lugansk.html>
  45. ЗСУ відступили із Соledара: «Задля збереження життя особового складу» BBC NEWS Україна. 2023. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-64270001>
  46. Грицюк В., Лисенко О. Війна Російської Федерації проти України: військовий, міжнародно-правовий, геополітичний та економічний виміри. *Український історичний журнал*. 2023. № 2 (569). С. 5–33.
  47. Ткаченко В. Підтримка та озброєння: що таке зустрічі у форматі «Рамштайн» та як вони допомагають Україні. *Факти ICTV*. 2023 р. URL: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/suspilstvo/20230120-pidtrymka-ta-ozbroyennya-shho-take-zustrichi-u-formati-ramshtajn-ta-yak-vony-dopomagayut-ukrayini/>
  48. Підсумки восьмого «Рамштайну»: яку допомогу отримує Україна. *Суспільне. Новини*. 2023 р. URL: <https://>

- suspilne.media/363300-pidsumki-vosmogo-ramstajnu-aku-dopomogu-otrimae-ukraina/
49. Матвієнко О., Левін І. Підсумки «Рамштайн-9»: чим посилять українську армію для контрнаступу навесні. Фокус. 17 лютого 2023 р. URL: <https://focus.ua/uk/voennye-novosti/550479-itogi-ramsh-tayn-9-chem-usilyat-ukrainskuyu-armiyu-dlya-kontr-nastupleniya-vesnoy>
  50. Житнюк О. Резніков про підсумки «Рамштайн-10»: Боеприпаси, ППО, формування «броньованого кулака». Ліга Новини. 2023 р. URL: <https://news.liga.net/ua/politics/news/reznikov-ob-itogah-ramshtayna-10-boepripasy-pvo-formirovanie-bronirovannogo-kulaka>
  51. Рік великої війни Росії проти України у 10 цифрах. BBC. 2023 р. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/ck5ylk3rj0zo>
  52. Юрченко Н. ТОП-10 дипломатичних подій воєнного 2022 року. УКРІНФОРМ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3639047-top10-diplomatic-nih-podij-voennogo-2022-roku.html>
  53. Винокуров Я. План Маршалла з полів Лугано: як будуть відбудовувати Україну за 750 мільярдів доларів. Економічна правда. 5 липня 2022 р. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2022/07/5/688861/>
  54. Річниця повномасштабного вторгнення Росії. Як підтримують Україну у світі. Суспільне. Новини. 2023 р. URL: <https://suspilne.media/395849-ricnica-povnomasstabnogo-vtorgnenna-rosii-ak-pidtrimuut-ukrainu-u-sviti/>

Розділ 8

**Виклики та перспективи
цивілізаційного поступу
Української держави**

<https://www.freepik.com>

Незважаючи на складні умови існування Української держави на сучасному етапі вкрай важливо сформувати стратегію та базові орієнтири розвитку країни і у воєнний час, і у післявоєнний період. Безумовно, у цьому процесі вирішальне цивілізаційне та історичне значення має український європейський вибір.

На думку С. Череватого, Європейський Союз як практичне втілення європейської ідеї є однією з найдосконаліших і найефективніших структур у системі міжнародних міжурядових організацій. Стандарти життя громадян, продуктивність і конкурентоспроможність виробництва, верховенство права у всіх сферах суспільного життя, практична реалізація прав і свобод людини і громадянина, врахування взаємних інтересів і багато інших досягнень роблять Європейський Союз привабливим для тих, хто не є його членом. Визначеність і чіткість критеріїв членства у ЄС роблять його розширення безпечним для країн-членів і кандидатів на вступ. Стратегічний курс України на інтеграцію в Європейський Союз однозначно є правильним і вигідним для неї. Історичне значення цього курсу полягає в тому, що його реалізація буде сприяти зростанню якісних показників внутрішнього розвитку нашої держави і рівня життя українців [1, с. 366].

Безсумнівно, європейський вибір України забезпечує її поступальний розвиток у соціально-економічній, політичній, духовно-культурній сферах, спираючись на прогресивні стандарти, які апробовані часом у європейській спільноті й довели свою ефективність.

Україна з моменту проголошення незалежності оголосила свою відданість європейському вибору. Необ-

хідно зазначити, що стратегію інтеграції України до Європейського Союзу затверджено ще Указом Президента України від 11 червня 1998 р. № 615/98. Відповідно до неї визначено основні напрями співпраці України з Європейським Союзом — організацією, яка в процесі свого розвитку досягла високого рівня політичної інтеграції, уніфікації права, економічного співробітництва, соціального забезпечення та культурного розвитку. Основними напрямками інтеграційного процесу є:

- адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу, забезпечення прав людини шляхом зближення із сучасною європейською системою права, що забезпечить розвиток політичної, підприємницької, соціальної, культурної активності громадян України, економічний розвиток держави у межах Європейського Союзу і сприятиме поступовому зростанню добробуту громадян до рівня, досягнутого у державах-членах Європейського Союзу;

- економічна інтеграція та розвиток торговельних відносин між Україною і Європейським Союзом, які полягають у лібералізації і синхронізованому обопільному відкритті ринків, збалансуванні торгівлі, наданні на засадах взаємності режиму сприяння інвестиціям з ЄС в Україну та українським експортерам на ринках ЄС, запровадженні спільного правового поля і єдиних стандартів у сфері конкуренції та державної підтримки виробників;

- інтеграція України до Європейського Союзу в контексті загальноєвропейської безпеки, яка ґрунтується на тому, що розвиток і зміцнення Європейського Союзу поглиблюють загальноєвропейську безпеку в усіх її вимірах;

- політична консолідація та зміцнення демократії шляхом неухильного поглиблення політичного діалогу та поліпшення загальної атмосфери відносин між Укра-

їною та ЄС з метою: а) гарантування політичної стабільності і в Україні, і на всьому Європейському континенті; б) забезпечення мирного розвитку та плідної співпраці всіх європейських націй; в) зміцнення демократичних засад в українському суспільстві;

– адаптація соціальної політики України до стандартів Європейського Союзу, яка полягає у реформуванні систем страхування, охорони праці, здоров'я, пенсійного забезпечення, політики зайнятості та інших сфер соціальної політики відповідно до стандартів ЄС і поступовому досягненні загальноєвропейського рівня соціального забезпечення та захисту населення;

– культурно-освітня і науково-технічна інтеграція, що посідають особливе місце, зумовлене потенційною можливістю досягти у них вагомих успіхів (середня і вища освіта, перепідготовка кадрів, наука, культура, мистецтво, технічна і технологічна сфери);

– регіональна інтеграція України, яка передбачає встановлення і поглиблення прямих контактів між окремими регіонами України та державами-членами і кандидатами у члени ЄС, їх розвиток для поступового перенесення основної ваги інтеграційного процесу з центральних органів виконавчої влади на регіони, до органів місцевого самоврядування, територіальних громад і, зрештою, якнайширшого залучення громадян України;

– галузева співпраця, яка являє собою координацію і взаємодію між Україною та Європейським Союзом у конкретних галузях і сферах господарської діяльності;

– співпраця у сфері охорони довкілля, що є визнаним пріоритетом державної політики і предметом підвищеної уваги громадськості в європейських державах, одним з головних напрямів діяльності Європейського Союзу і актуальною проблемою для України, зумовленою не

лише наслідками аварії на ЧАЕС, але й загальним станом довкілля в Україні [2, с. 59–60].

Водночас за президенства Л. Кучми Україна проводила політику багатовекторності, яка не сприяла формуванню чіткої стратегії європейської перспективи для нашої держави. На якісно новий рівень співпраця України та ЄС піднялася після 2005 р.

Як констатують фахівці, перемовини між Україною та Європейським Союзом щодо укладення нової посиленої угоди на заміну Угоди про партнерство та співпрацю розпочалися у березні 2007 р. відповідно до Плану дій Україна – ЄС. На Саміті Україна – ЄС (вересень 2008 р., м. Париж) сторони досягнули домовленості, що нова посилена угода буде називатися Угодою про асоціацію. Протягом 2007–2012 рр. відбувся 21 раунд перемовин щодо Угоди про асоціацію та 18 раундів перемовин щодо розділу Угоди про створення поглибленої та всеохопної зони вільної торгівлі. 19 грудня 2011 р. на Саміті Україна – ЄС оголошено про завершення перемовин щодо Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Ця Угода є більш масштабною у порівнянні з аналогічними угодами, укладеними ЄС з країнами Центральної та Східної Європи. 30 березня 2012 р. на рівні очільників перемовиних делегацій відбулося парафування Угоди про асоціацію, а 19 липня 2012 р. парафровано розділ Угоди щодо створення зони вільної торгівлі. З кінця 2012 р. до середини 2013 р. здійснювався офіційний переклад проекту Угоди українською та мовами держав-членів ЄС. 15 травня 2013 р. Колегія Європейської Комісії ухвалила рішення рекомендувати Раді ЄС підписати Угоду, а також дозволити їй тимчасове застосування до завершення процедур ратифікації державами-членами ЄС. 9 серпня 2013 р. проект Угоди був оприлюднений на Урядовому порталі. За пропозицією ЄС було уточнено назву Угоди, і за згодою

України документ отримав остаточну офіційну назву — «Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони». Підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС відбулося в два етапи. 21 березня 2014 р. під час Позачергового Саміту Україна — ЄС було підписано політичну частину Угоди та Заключний акт Саміту, які від імені України підписав прем'єр-міністр А. Яценюк. Зокрема, підписані Преамбула, Стаття 1, Розділи: I — «Загальні принципи», II — «Політичний діалог та реформи, політична асоціація, співробітництво та конвергенція у сфері зовнішньої та безпекової політики» і VII — «Інституційні, загальні та прикінцеві положення» Угоди. На Саміті Українською Стороною також була зроблена заява, що зобов'язання України, які випливають зі статті 8 Угоди про асоціацію стосовно ратифікації Римського статуту Міжнародного кримінального суду 1998 р. будуть виконані після внесення відповідних змін до Конституції України. 27 червня 2014 р. в ході засідання Ради ЄС Президентом України П. Порошенком та керівництвом Європейського Союзу і главами держав та урядів 28 держав-членів ЄС була підписана економічна частина Угоди: Розділи III — «Юстиція, свобода та безпека», IV — «Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею», V — «Економічне та галузеве співробітництво» та VI — «Фінансове співробітництво та положення щодо боротьби із шахрайством», які разом з рештою тексту Угоди становлять єдиний документ. 16 вересня 2014 р. Верховна Рада України та Європейський Парламент синхронно ратифікували Угоду про асоціацію між Україною та ЄС. Українська Сторона передала до депозитарію ратифікаційні грамоти і завершила у такий спосіб усі внутрішньодержавні процедури. Угода про асоціацію за своїм обсягом і тематичним охоплен-

ням є найбільшим міжнародно-правовим документом за всю історію України та найбільшим міжнародним договором з третьою країною, коли-небудь укладеним Європейським Союзом. Вона визначає якісно новий формат відносин між Україною та ЄС на принципах «політичної асоціації та економічної інтеграції» і слугує стратегічним орієнтиром системних соціально-економічних реформ в Україні. Передбачена Угодою поглиблена та всеохоплююча зона вільної торгівлі між Україною та ЄС визначає правову базу для вільного переміщення товарів, послуг, капіталів, частково робочої сили між Україною та ЄС, а також регуляторного наближення, спрямованого на поступове входження економіки України до спільного ринку ЄС. Відповідно до статті 486 Угоди з 1 листопада 2014 р. здійснювалося її тимчасове застосування до моменту набрання нею чинності. 1 вересня 2017 р. після тривалого процесу ратифікації Угода про асоціацію між Україною та ЄС набула чинності у повному обсязі [3].

Підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС відкрило нові можливості для нашої держави як суб'єкта міжнародних політичних, економічних та культурних відносин, сприяло спрощенню духовного, освітнього, економічного обміну, започаткувавши для українських громадян новий формат щодо працевлаштування, туризму, навчання тощо.

Також у євроінтеграційних процесах України доленосним став Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)», який Верховна Рада ухвалила 7 лютого 2019 р. За відповідне рішення проголосували 334 народних депутатів. Цим документом внесено зміни до Конституції України, якими закріплюється незворотність стратегіч-

ного курсу держави на набуття повноправного членства в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору. Водночас із Перехідних положень Конституції виключено пункт, який передбачав використання існуючих військових баз на території України для тимчасового перебування іноземних військових формувань на умовах оренди відповідно до міжнародних договорів [4].

Показово, що під час російсько-української війни проєвропейські та пронатовські настрої серед вітчизняного політикуму та громадян України лише посилювалися. Потужним актом підтримки національно-визвольної боротьби українського народу стало ухвалення рішення про надання Україні статусу кандидата на членство в ЄС, за яке проголосували 23 червня 2022 р. лідери 27 країн-членів ЄС. Статус кандидата офіційно запустив процес набуття Україною членства в ЄС. Віцепрем'єр-міністр з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України О. Стефанішина зазначила, що подальша підготовка до членства передбачатиме завершення всеохопної трансформації всіх сфер, що створюватиме умови, коли країна житиме за принципами Євросоюзу та його законами, які спрямовані на захист кожного громадянина та бізнесу. Це сприятиме поступовому наближенню рівня життя, добробуту та правового захисту українців до стандартів ЄС. У цьому Україну постійно підтримуватиме Єврокомісія, надаючи необхідну консультаційну й іншу допомогу. Окрім того, статус кандидата відкриває можливості отримання фінансової допомоги у трансформації суспільства, правової системи та економіки на шляху до членства в ЄС, а також триматиме євроінтеграційні реформи країни у пріоритеті. Так, Україні буде доступна фінансова допомога для країн, які готуються до вступу в ЄС (Інструмент передвступної допомоги, англійська аббревіатура —

ІРА). Така допомога може надаватись через гранти, інвестиції або як технічна допомога. Кандидатство також відкриває для України участь у програмах та ініціативах Євросоюзу [5].

Можна констатувати, що під час війни усвідомлення історичного значення європейського вибору для України у суспільній думці набуло якісно нового формату. Відповідно, виконання Україною вимог щодо вступу до ЄС має покращити ситуацію з дотриманням прав людини, посилити боротьбу з корупцією, відкрити додаткові можливості для бізнесу й освіти в нашій державі вже зараз, незважаючи на війну. Необхідно зазначити, що до програми передвступної допомоги від ЄС у свій час долучалися й інші країни, що сприяло їхньому прогресу у різних сферах соціальних відносин, державному управлінні, діяльності судових і правоохоронних органів.

На думку Т. Богдана, директора з наукової роботи Growford Institute та запрошеного дослідника Віденського інституту міжнародних економічних досліджень, статус кандидата на членство в ЄС надає Україні низку суттєвих переваг. Зокрема, використовуючи інструмент передвступної допомоги (ІРА), Україна зможе якісніше й швидше здійснювати реформи, необхідні для повноцінного вступу до ЄС. Загалом, такі реформи покликані надати громадянам кращі можливості і дозволити їм користуватися стандартами, які є загальноприйнятими для громадян держав-членів ЄС. Т. Богдан зазначає, що інструмент допомоги перед вступом з часом еволюціонував від ІРА до ІРА-II і ІРА-III. Сумарний бюджет ІРА-II для періоду 2014–2020 рр. становив 12,8 млрд євро, а для періоду 2021–2027 рр. бюджет ІРА-III закладається обсягом 14,16 млрд євро. Структура програми ІРА-III на 2021–2027 рр. відображає специфічні цілі її регуляторної системи і фокусується на пріоритетах процесу розширення ЄС за 5 тематич-

ними напрямками (називаються «вікнами» — «windows»), які і співпадають з напрямками ведення перемовин щодо вступу: верховенство права, фундаментальні права людини і демократія; якісне управління, адаптація спільного законодавства ЄС — «EU acquis», стратегічні комунікації; зелений перехід і стійкі взаємозв'язки; конкурентоспроможність та інклюзивне економічне зростання; територіальне і транскордонне співробітництво [6].

Показовим є соціологічне дослідження, проведене 6–20 липня 2022 р. Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС). У разі проведення референдуму щодо вступу до ЄС 81% українців проголосували б «за» вступ. «Проти» вступу до ЄС — 4%. Інші (15%) не брали б участі у голосуванні чи не знають, як голосувати. У разі вступу до НАТО, також переважна більшість українців проголосували б «за» — 71% серед усіх респондентів, тоді як «проти» проголосували б 7%. 22% населення не брали б участі у голосуванні чи не знають, як голосувати. Порівняно з червнем 2021 р. з 52% до 81% зросла частка тих, хто підтримує вступ до ЄС. Також за цей період з 48% до 71% зросла частка тих, хто підтримує вступ до НАТО. Крім цього, щодо ЄС з 19% до 4%, а щодо НАТО з 24% до 7% знизилася частка тих, хто виступає проти членства України в цих організаціях [7].

Фахівці наголошують, що участь України в інтеграційних процесах за умов проведення внутрішніх структурних реформ дасть змогу ефективніше і швидше виправити деформовану економіку, виходячи з таких пріоритетів структурної переорієнтації:

— науково-технічне та технологічне оновлення виробництва із забезпеченням його конкурентоспроможності шляхом глибокої модернізації, зменшення ресурсомісткості за рахунок ефективного використання власних паливно-сировинних ресурсів;

— підвищення рівня внутрішньої збалансованості національної економіки для зменшення зовнішньої залежності у розвитку її ключових галузей за рахунок формування системи власної міжгалузевої кооперації та забезпечення повних виробничих циклів;

— створення умов для соціально орієнтованого розвитку національної економіки за рахунок, з одного боку, цілеспрямованої трансформації її структури, з другого — завдяки забезпеченню балансу споживчого ринку з доходами населення, підвищенню мотивації до праці, фінансовій макростабілізації [8. с. 8].

Водночас соціологічні опитування доводять, що тяжіння українців до Європи ґрунтується на матеріально-економічних та правових засадах, проте вони не готові прийняти повністю європейські цінності у тому вигляді, в якому вони існують у сучасному ЄС. Про це свідчать результати соціологічного дослідження «Хто ми: портрет українців очима українців», проведеного Українським інститутом майбутнього з 17 липня до 1 серпня 2021 р. у п'яти макрорегіонах України: Захід, Схід, Південь, Центр та Донбас (участь в опитуванні взяли 5 тис. респондентів віком від 18 років, статистична похибка не перевищує 1,41%). Зокрема, вирізняється дихотомія між цінностями, які «зручні» та «зрозумілі», і цінностями, які «незручні» та «нетрадиційні» — особливо це видно на прикладі ставлення більшості українців до представників ЛГБТ-спільнот. Прийняття європейських цінностей у значній частині українців базується на виключно позитивному образі Європи, певних формах комплексу меншовартості та відсутності критичного мислення щодо європейських цінностей та норм. Більшість українців сприймають європейські цінності, швидше, через категорії порядку, законності, рівності, справедливості та багатства, а не через категорії індивідуалізму, свободи віросповідань, прав

людини, мислення та висловлення думок, свободи самовираження, толерантності або інклюзивності. Зокрема, у питаннях щодо визначення європейських цінностей усі вікові групи були солідарні у тому, що це, насамперед, гідна оплата праці (42% – 46%), гідні умови праці (38% – 43%), свобода слова (33% – 38%), рівність усіх перед законом (31% – 35%) та права ЛГБТ-спільноти (10% – 26%). На запитання, які з європейських цінностей українці сприймають, більшість у своїх відповідях віддавали перевагу, знов-таки, більш приземленим, прагматичним та консервативним категоріям, пов'язаним із власним соціально-економічним добробутом: сім'я (42% – 46%), гідна оплата праці (35% – 41%), гідні умови праці (33% – 39%), свобода слова (26% – 37%), здоров'я (36% – 39%), добробут (27% – 31%), рівність усіх перед законом (25% – 29%), захист приватної власності (19% – 22%). Для більшості українців відчуття приналежності до Європи (а отже і до загальних європейських ритуалів, образів та культурних кодів) є дуже важливим для самоідентифікації, для їхнього самосприйняття й усвідомлення себе як певної частини світу. Водночас жага українців стати частиною європейського цивілізаційного простору обмежується лише тими поняттями та аспектами, яких бракує у самій Україні: повага до законів, свобода слова, верховенство права, стабільність та порядок, рівність усіх перед законом тощо. Українці схильні проектувати свої внутрішні недоліки на розуміння суті європейських цінностей. Цим пояснюється несприйняття українцями «незручних» для їхнього світогляду та менталітету таких цінностей, як захист прав ЛГБТ-спільноти, гендерної рівності або визнання інших ідентичностей [9].

Загалом, вищеозначені тенденції до певної міри збереглися і в період дії воєнного стану. Але водночас сприйняття європейських цінностей у громадян, які опи-

нилися у країнах ЄС через війну, швидше за все, набули змін у зв'язку з особистим «зануренням у середовище», власним досвідом реалізації даних цінностей на практиці, екзистенційними переживаннями тощо. На нашу думку, такі світоглядні трансформації щодо сприйняття європейських цінностей та способу життя в ЄС потребують подальших досліджень.

Цілком очевидно, що рухаючись у напрямку до ЄС, українство має зберігати свої національні традиції, ментальні особливості, критично аналізувати інформацію щодо характеру соціальних відносин в європейських країнах. Беззастережно сприймати іонаціональний спосіб соціальної буттєвості контрпродуктивно. Водночас необхідно чітко усвідомлювати, що на сьогодні альтернативи європейському вибору та євроатлантичній інтеграції для України не існує.

Означений вище геополітичний вектор української державності є необхідною складовою формування умов, ресурсів та напрямів дій задля здобуття Україною перемоги. На нашу думку, базовими напрямками діяльності для перемоги над ворогом є такі: посилення власних економічних та військово-технічних можливостей, підтримання скоординованої співпраці в усіх галузях з партнерами України, активізація у глобальному масштабі дипломатичних та інформаційних зусиль, створення воєнно-технічних, логістичних, організаційно-управлінських умов для перемоги над ворогом на фронтах тощо.

Розмірковуючи над даною проблемою, Надзвичайний і Повноважний Посол України у США 2015–2019 рр. В. Чалий назвав низку необхідних та достатніх умов для перемоги України у війні з Росією. На його думку, необхідними для цього умовами є: готовність (мотиваційна, ресурсна, кадрова, управлінська, суспільна) вести війну, скільки буде необхідно; готовність союзників допомага-

ти (всім, окрім ЗМЗ, арсеналом оборонних і наступальних систем, включно з основними бойовими танками, винищувачами, далекобійними ракетними системами, ударними дронами дальньої дії), скільки буде необхідно; збільшення міжнародного санкційного тиску і заходи, що реально і кардинально зменшать у найближчі пів року-рік російську спроможність вести війну поточної інтенсивності. Достатніми умовами В. Чалий називає такі: спільне бачення Україною та союзниками необхідності повної російської поразки та готовність до такого сценарію; входження у війну на боці України однієї з потужних країн НАТО; приєднання України до НАТО або ухвалення оборонної угоди з потужною ядерною державою чи групою ядерних держав (США або США + Великобританія або США + Великобританія + Франція) [10].

Аналізуючи військово-технічний потенціал власне України, необхідно зазначити, що близько 60% сучасного українського озброєння в межах державного оборонного замовлення виробляють приватні підприємства. Водночас державний сектор ВПК також не стоїть на місці. Заводи виготовляють нове озброєння і проводять модернізацію вживаної техніки, яка реально зможе допомогти на фронті. До досягнень вітчизняного ВПК можна віднести наступні розробки:

— протикорабельний комплекс «Нептун», розроблений державним київським конструкторським бюро «Луч». 360 МЦ «Нептун» створено для знищення кораблів класу крейсер, есмінець, фрегат і корвет;

— ракетний комплекс «Вільха» — наслідок кооперації близько півтора десятка підприємств. Це українська реактивна система залпового вогню (РСЗВ), що прийнята на озброєння 2018 р. Показово, що в обох проектах (комплекси «Нептун» та «Вільха») КБ «Луч» використало тільки вітчизняні компоненти;

— модернізація винищувача МіГ-29 до версії МіГ-29МУ2, що дозволило вдосконалити можливості у нанесенні високоточних ударів по наземних цілях. У прес-службі державного концерну «Укроборонпром», до складу якого входить ДП «Львівський державний авіаційно-ремонтний завод», заявили, що на МіГ-29МУ2 можливе встановлення ракетно-бомбового озброєння з телевізійними головками наведення типу Х-29Т та КАБ-500КР;

— модернізація літаків Су-25 та Су-27: точність застосування некерованих засобів ураження наземних цілей підвищена на 30%;

— на початку 2023 р. Державне підприємство «Котопський авіаремонтний завод «Авіакон» передало до ЗСУ партію модернізованих гелікоптерів Мі-8 МТВ-1. Повідомляється, що гелікоптер оснащено обладнанням для виконання польотів міжнародними повітряними лініями, встановлено сучасне радіонавігаційне обладнання, додаткове бронювання кабіни екіпажу та захист від керованих ракет з інфрачервоними головками самонаведення, авіаційний пошуковий прожектор, виконано адаптування світлотехнічного обладнання під використання окулярів нічного бачення;

— танк Т-64БМ «Булát» (БМ «Булат») — модернізація радянського Т-64. У 2023 р. Держконцерн «Укроборонпром» повідомив, що завод імені Малишева передав Міноборони чергову партію відремонтованих і модернізованих танків БМ «Булат»;

— протитанковий ракетний комплекс «Стugna-П», створений для того, щоб вражати танки, інші броньовані цілі;

— радіолокаційна станція РЛС-36Д6, призначена для роботи у складі сучасних автоматизованих систем про-

типовітряної оборони та для видачі цілевказівок зенітно-ракетним комплексам;

– розвідувальний безпілотний літаючий апарат «Spectator-M1», призначений для розвідки місцевості, може перебувати у повітрі близько 2 годин та охоплювати зону близько 30 км [11].

Також важливим результатом розвитку вітчизняної військової науки стала поява наступних зразків озброєнь, що наближають нашу перемогу:

– самохідна артилерійська установка (САУ) «Богдана», яка пройшла бойове хрещення наприкінці червня 2022 р. під час успішного звільнення острова Зміїний від російських окупантів. Це перша українська САУ, яку розробили під натовський 155-мм калібр, який є стандартом для польової артилерії дивізійної ланки Північноатлантичного альянсу;

– бойовий танк Т-84 «Оплот», що у травні 2022-го р. пройшов успішне бойове випробування;

– броневий автомобіль «Козак-2М1», який взято на озброєння українською армією 2020 р., і з початку повномасштабного російського вторгнення він активно використовується на фронті;

– радіолокаційний артилерійський розвідувальний комплекс «Зоопарк-2», призначений для ведення розвідки позицій вогневих засобів ворога, розпізнавання класу артилерійських систем (мінометів, артилерії, РСЗВ, тактичних ракет), розрахунку траєкторії польоту снарядів та ракет і для коригування вогню;

– комплекс радіоелектронної боротьби «Буковель», який призначений для виявлення ворожих безпілотників та блокування їхніх сигналів передачі даних, управління й навігації за допомогою систем глобального позиціонування («GPS», «ГЛОНАСС» тощо);

— безпілотний авіаційний комплекс «Фурія» для розвідки та корегування вогню артилерії, який взято на озброєння ЗСУ 2020 р. [12].

Отже, Україна має низку сучасних озброєнь, які потребують фінансування для їх серійного виробництва. Також системна підтримка з боку держави вкрай необхідна для вітчизняної військової науки, в цілому для ВПК. Як відомо, перед початком широкомасштабної агресії Росії проти України державне оборонне замовлення було виконано лише частково, що негативно вплинуло на обороноздатність нашої держави.

При наявності вітчизняної та закордонної військової техніки Україна має вирішити таку важливу проблему як виробництво боєприпасів і для вітчизняного, і для зарубіжного озброєння різних класів і видів.

Так, ДК «Укроборонпром» у кооперації з однією з країн НАТО налагодив виробництво 122-мм артилерійських боєприпасів. Це вже третій вид боєприпасів після мінометної 120-мм міни та танкового 125-мм снаряду, який виготовляють за українською технологією та із залученням українських вузькопрофільних фахівців на закордонних потужностях. Снаряди калібру 122 мм українські артилеристи використовують для причіпних гаубиць Д-30 та САУ 2С1 «Гвоздика». Також ДК «Укроборонпром» розгорнув серійне виробництво 82-мм осколкових мін. На початку лютого 2023 р. українські військові вже отримали такі міни. У листопаді 2022 р. концерн також налагодив виробництво 152-мм боєприпасів. Це була спільна робота ДК «Укроборонпром» та підприємств, які входять до його складу [13].

Водночас вітчизняних потужностей для виробництва боєприпасів недостатньо, що спонукає західних партнерів активніше долучатися до цього процесу.

Зокрема, міністри закордонних справ та оборони країн Євросоюзу погодили постачання Україні 1 млн артилерій-

ських боеприпасів калібру 155 мм впродовж 2023 р. про що заявив міністр оборони Естонії Ханно Певкур, спілкуючись із журналістами. Це будуть запаси країн-членів ЄС або закупівлі коштом Європейського фонду миру. До цього у ЄС визначили 15 підприємств в 11 країнах, які можуть виготовляти артилерійські снаряди калібру 155 мм, і 5 виробників 152-мм снарядів радянського типу. [14].

Водночас авторитетне видання «Financial Times» повідомляє, що Європа не може виробляти боеприпаси у великій кількості через нестачу необхідних компонентів. Зазначається, що це може затримати зусилля щодо виготовлення боеприпасів для України на три роки. Дефіцит пороху, пластичної вибухівки та тротилу призвів до того, що промисловість не може швидко виконувати замовлення. Але Європа намагається задовольнити потреби України, зокрема, збільшуючи потужності виробництва 155-мм артилерійських боеприпасів. «Explosia», чеський державний виробник, який є одним із найбільших у Європі постачальників вибухівки, повідомив, що його виробництво працює на повну потужність і не буде збільшено до 2026 р. Подібна ситуація спостерігається із жовтня 2022 р. на «Fábrica Municiones de Granada» (FMG), одному із двох іспанських виробників 155-мм боеприпасів. Антоніо Каро, генеральний директор FMG, сказав, що на розширення знадобилося чотири-п'ять місяців через труднощі з отриманням основних матеріалів і компонентів. Також уряд Румунії заявив, що веде перемовини з американськими та південнокорейськими компаніями про будівництво в країні заводу з виготовлення пороху [15].

Вочевидь, російсько-українська війна продемонструвала низку проблем в оборонній сфері не тільки України, але й західних країн. Тільки шляхом активізації спільних зусиль Україна та демократичний світ зможуть протистояти агресивним планам авторитарних режимів.

Саме тому визначальним напрямком посилення обороноздатності України є міжнародна військово-технічна співпраця, уособленням якої є засідання контактної групи у форматі «Рамштайн» (про що йшлося у попередньому розділі), підписання президентом США ленд-лізу для України, укладання міждержавних угод щодо допомоги нашій державі тощо.

9 травня 2022 р. президент США Джо Байден підписав Акт про ленд-ліз для України. Цей законодавчий акт, розрахований на 2022 та 2023 фінансові роки, мав спростити надання великих обсягів зброї Україні та міг бути використаний і для допомоги іншим союзникам Америки в регіоні. Відповідно до параграфу 2, президент отримав право уповноважити уряд Сполучених Штатів надавати або передавати в оренду оборонні вироби уряду України або урядам країн Східної Європи, які постраждали від вторгнення Російської Федерації в Україну, щоб допомогти зміцнити їх обороноздатність [16].

Представляючи Акт про ленд-ліз у Палаті представників США, її спікерка Ненсі Пелосі сказала, що треба діяти швидко і наполегливо, бо «в кожній конкретній битві це може означати різницю між перемогою та поразкою». Якщо вичерпаються ресурси або фінансово буде скрутно допомагати Україні з боку західних партнерів, тоді в межах ленд-лізу допомога надається ніби в борг. В межах ленд-лізу немає суворих обмежень — військову техніку можна брати в оренду. Тобто ленд-ліз — це «підстраховка» для того ж «Рамштайну», якщо там буде скрута з грошима чи зброєю. Також ленд-ліз важливий тим, що ним може надаватися не лише військова допомога. В його межах в Україну можуть іти пальне, тепле взуття і одяг, ковдри, що важливо для біженців і внутрішньо переміщених осіб, особливо у зимовий період [17].

У процесі громадських та експертних обговорень військової допомоги Україні часто лунало запитання: коли запрацює ленд-ліз?

Відповідаючи на нього, офіцер Армії оборони Ізраїлю, інструктор громадської організації «Українська оборона», військовий аналітик Ігаль Левін пояснив, що американський «Акт захисту демократії в Україні», відомий як ленд-ліз для України, запрацював від 1 жовтня 2022 р. Однак, це рішення було ухвалено на випадок, якщо безоплатна допомога від США нашій державі закінчиться. Тоді очільник Сполучених Штатів зможе, незважаючи на це, передавати техніку Україні [18].

Отож, США та інші західні країни продемонстрували свою готовність до довготривалої підтримки України у боротьбі з агресором.

Для ефективних оборонних дій у сучасній війні Україна потребує не тільки новітніх зразків озброєнь, але й високотехнологічних військових, які могли б якісно протистояти переважаючій чисельно російській армії. Тому Генштаб ЗСУ приділяє особливу увагу стажуванню українських військових за кордоном задля опанування ними нових видів озброєнь та набуття навичок сучасного ведення бою.

Станом на 24 лютого 2022 р. українські військові вже мали попередній досвід тренування за підтримки країн НАТО: операція «ORBITAL» (Велика Британія), операція «UNIFIER» (Канада), навчання у США, Литві, Латвії та Естонії. Але російське вторгнення в Україну змінило масштаби та напрями міжнародних тренувань наших захисників. У коментарі «АрміяInform» представник Міністерства оборони Великої Британії розповів про основні моменти нинішнього навчання українських військових. Чинивник повідомив, що Велика Британія розпочала велику навчальну операцію «INTERFLEX» для новобранців Збройних сил України. Підготовка першої

ланки військових розпочалася 27 червня 2022 р. Навчальний курс, який базується на підготовці піхоти у Великій Британії, триває впродовж п'яти тижнів. Вишкіл включає в себе поводження зі зброєю, особливості бойових дій у так званій окопній війні та боях у місті, надання першої допомоги на полі бою, освоєння зразків техніки, тактику патрулювання та навчання нормам права збройних конфліктів. Представник Головного управління доктрин та підготовки Генерального штабу ЗСУ зауважив, що до 8 тисяч українських військових пройшли тренування на іноземних ОВТ 2022 р. Європейський Союз теж долучився до тренування ЗСУ за кордоном. Ідеться про місію ЄС з військової допомоги на підтримку України «EUMAM Ukraine». Мета «EUMAM Ukraine» — до кінця 2023 року підготувати 30 тис. військовослужбовців ЗСУ. 24 різні країни-члени ЄС запропонували для цього свої навчальні модулі [19].

Зі свого боку, заступник начальника Головного оперативного управління Генштабу ЗСУ бригадний генерал О. Громов заявив, що протягом 2022 р. завдяки державам-партнерам підготовлено понад 20 тис. українських військовиків. Навчання проходили у Польщі, Чехії, Словаччині, а також у США та Німеччині. За його словами, за кордоном також проходять вишкіл такі вузькі фахівці, як-то: сапери, бойові медики, авіаційні та артилерійські навідники, водолази, розвідники тощо [20].

Окрім військово-технічної складової перемоги України над ворогом, варто зупинитися на програмах щодо зміцнення економічних ресурсів нашої держави у воєнний час та післявоєнний період.

Одним із варіантів підтримки України міжнародними партнерами став і так званий «план Маршалла» на суму 750 млрд доларів, оголошений 4 липня 2022 р. Цю програму для України запропонували канцлер Німеччини Олаф

Шольц та президентка Європейської комісії Урсула фон дер Ляен. Згідно з проектом допомагати Україні мають ЄС, країни G7, а також міжнародні фінансові інститути й організації. План передбачає негайну відбудову житла й інфраструктури та допомогу в розвитку економіки України у майбутньому [21].

Загалом, перелік національних програм відбудови України згідно з цим планом включає наступне:

1. Оборона та безпека (близько 50 млрд дол.). Програма передбачає переозброєння сил оборони та розвиток оборонно-промислового комплексу. Зокрема, в Україні планують створити Оборонну технологічну агенцію та Оборонний акселератор «Diia Tech and Defense» для розробки та виробництва сучасних видів озброєння.

2. Інтеграція з ЄС (до 1 млрд дол.). Програма передбачає синхронізацію українського та європейського законодавств.

3. Довкілля та сталий розвиток (близько 20 млрд дол.). Серед проектів — відновлення солеварних шахт у селі Солотвино на Закарпатті, скорочення Чорнобильської зони відчуження з 30 км до 15 км, будівництво 142 комплексів з переробки побутових відходів, десяти природних парків, 15 екодуків та десяти центрів реабілітації диких тварин.

4. Енергетична безпека (близько 130 млрд дол.). Серед проектів — будівництво ГЕС та ГАЕС, електростанцій на відновлювальних джерелах енергії потужністю 5–10 ГВт, добудова двох енергоблоків Хмельницької АЕС, модернізація інших АЕС, будівництво інфраструктури для виробництва «зеленого» водню.

5. Бізнес-середовище (близько 5 млрд дол.). У межах програми реалізовуватимуться проекти з дерегуляції та цифровізації взаємодії бізнесу з державою.

6. Доступ до фінансування (близько 75 млрд дол.). Мова йде про страхування інвестиційних проектів від воєнних

ризиків, державні гранти та програми зі зниження відсотків за кредитами на період війни та після її завершення, підтримка капіталу банків, стимулювання іпотечного кредитування, створення Банку розвитку на засадах держбанку.

7. Макрофінансова стабільність (60–80 млрд дол.). Програма передбачає залучення коштів на покриття дефіциту держбюджету.

8. Сектори з доданою вартістю (близько 40–50 млрд дол.). Кошти підуть на розвиток сільського господарства (будівництво систем іригації на 1 млн га, переробка сировини), виробництво меблів (створення кластера на заході країни), машинобудування, металургію та ІТ. Мета — розвиток переробки та відхід від сировинної моделі економіки.

9. Логістика та сполучення (120–160 млрд дол.). Мета — диверсифікувати шляхи експорту, відновити зруйновану інфраструктуру. Мова йде про будівництво 200 км залізничної колії європейського зразка (ширина — 1,435 м, стандарт в Україні — 1,52 м), транскордонних агросховищ і терміналів, трьох нових автомобільних пунктів пропуску з ЄС. Планується оновити 5,8 тис. вагонів, 190 локомотивів, відремонтувати 25 тис. км доріг, п'ять-сім пошкоджених аеропортів.

10. Модернізація регіонів і житлового будівництва (150–250 млрд дол.). У межах програми планується реалізувати проект підвищення енергоефективності житлових будинків, збудувати нові та відремонтувати пошкоджені будинки.

11. Сучасна соціальна інфраструктура (30–35 млрд дол.). Кошти підуть на модернізацію соціальних об'єктів відповідно до принципів енергоефективності та безбар'єрності, відновлення зруйнованих об'єктів, спорудження індустріальних парків.

12. Освіта (до 5 млрд дол.). Мова йде про оновлення IT-програм для п'яти провідних університетів, реформу «Нова українська школа», інвестиції у створення дослідницьких центрів в університетах.

13. Охорона здоров'я (до 5 млрд дол.). Передбачає запуск національної програми підтримки психічного здоров'я людей, які постраждали від війни, розвиток мережі спеціалізованих закладів охорони здоров'я, створення цифрових сервісів.

14. Культура та спорт (15–20 млрд дол.). Проекти з відновлення зруйнованих закладів культури, музеїв, меморіалів, культурних центрів та ДЮСШ, розвиток цифрової культури та кіно.

15. Соціальна підтримка та міграційна політика (до 7 млрд дол.). Передбачає запровадження другого рівня пенсійної системи, програми інтеграції ветеранів, програми забезпечення доступу до житла [22].

Також дієві економічні, політичні, правові й інформаційні інструменти для перемоги отримає Україна у зв'язку із набуттям нею статусу кандидата на членство в ЄС. Прем'єр-міністр України Д. Шмигаль назвав шість переваг, які надає Україні отримання статусу кандидата у члени Євросоюзу:

1. Юридичне закріплення європейського майбутнього України. Це означає, що Україна не просто потенційно колись може приєднатися до ЄС, а що процес запущено, і вона відповідає вже значній кількості критеріїв, які висуваються до кандидатів.

2. Підготовка до членства передбачатиме завершення всеохопної трансформації всіх сфер. У цьому Україну постійно підтримуватиме Єврокомісія, надаючи необхідну консультаційну та іншу допомогу.

3. Україна стане повноправним членом програм та ініціатив ЄС, відкритих і для країн ЄС, і країн зі статусом

кандидата на членство. Україна як країна-кандидат матиме ширші можливості для того, щоб її голос був почутий під час формування політики ЄС.

4. Отримавши статус кандидата та розпочавши рух до членства, Україна ставатиме більш привабливою для інвесторів. Бізнес-клімат наблизатиметься до умов, як у країнах ЄС: інвестори діятимуть на ринку, який є передбачуваним, а бізнес буде захищеним. Привабливість для інвесторів також потребуватиме надійних гарантій безпеки після перемоги над Росією.

5. Україні буде доступна фінансова допомога для країн, які готуються до вступу в ЄС. Така допомога може надаватися через гранти, інвестиції або як технічна допомога.

6. Крім того, акумулюючи кошти для відновлення України через спеціальний Трастовий фонд солідарності, ЄС ставитиметься до таких інвестицій не як до післявоєнної відбудови третьої країни, а інвестуватиме у добробут потенційного майбутнього члена ЄС [23].

На думку експертів, потенційним ресурсом для перемоги та відновлення України можуть стати конфісковані у РФ різноманітні активи по всьому світу. Але для здійснення таких планів має бути напрацьована чітка юридична процедура.

На початок 2023 р. ЄС і союзники заморозили валютні резерви на сотні мільярдів доларів Центрального банку Росії, розміщені на зарубіжних рахунках. Згодом Москва заявила, що заморожені близько 300 млрд дол. У ЄС висунули ідею конфіскувати ці активи для відновлення зруйнованої інфраструктури України. Наприкінці 2022 р. Європейська комісія запропонувала перевести заморожені активи до фонду, де ними можна було б активно управляти для отримання прибутку з метою фінансування відновлення України. При цьому Брюссель припус-

тив, що активи не будуть конфісковані безповоротно — їх повернуть РФ, якщо буде підписано мирну угоду. Деякі держави-члени скептично ставляться до цієї ідеї, оскільки є сумніви щодо юридичної обґрунтованості такої конфіскації. Окремі чиновники стверджують, що це може створити ризикований прецедент, збільшити ризики для фінансової стабільності [24].

Отже, для перемоги України у війні мають бути задіяні військово-технічні, економічні, фінансові, дипломатичні, інформаційно-аналітичні й інші ресурси та засоби.

На думку фахівців, успіх України у протистоянні агресору також потребує подолання гібридного протистояння у різних його вимірах: від глобального та регіонального до внутрішньодержавного.

Останні десятиріччя у глобальному масштабі між світовими гравцями, що претендують на лідерство після розпаду СРСР: США та ЄС, з одного боку, і Китаю та Росії, з іншого, — розгорнулася жорстка конкуренція, яка переросла у гібридне протиборство з використанням інформаційних, економічних, дипломатичних, політичних, воєнних засобів. У сучасних умовах ми можемо вести мову про боротьбу автократичних і демократичних політичних систем, які відстоюють різні сценарії майбутнього світу та мають ціннісне неспівпадіння. Україна опинилася в епіцентрі цієї боротьби.

Українські науковці, проаналізувавши Концепцію зовнішньої політики Російської Федерації від 2016 р., фіксують у ній тезу про те, що російська політика в Євроатлантичному регіоні у довгостроковій перспективі орієнтована на формування спільного простору миру, безпеки і стабільності, заснованих на принципах неподільності безпеки, рівноправної співпраці та взаємній довірі. Проте, у тому ж документі Росія відкрито визнає Захід супротивником у боротьбі «за домінування клю-

чових принципів організації майбутньої міжнародної системи». Інше поле протистояння із Заходом Кремль визначає в ціннісному вимірі. На офіційному рівні Москва не заперечує наявності ціннісних відмінностей між світоглядними орієнтирами Заходу та Росії, навіть наголошує на існуванні «суперництва ціннісних орієнтирів» у сучасному світі [25, с. 133–134].

Вочевидь, у цьому документі яскраво простежується своєрідна «гібридність» підходів до означення зовнішньополітичних цілей, намагання приховати справжні наміри, які у повній мірі виявилися з початком російсько-української війни.

Розпочавши агресію проти України, Росія засвідчила свою воєнну та військово-технічну слабкість, пішла шляхом зовнішньополітичної ізоляції, економічно ослабла, що призвело до її значної залежності від Китаю. На тлі цих подій США та КНР є основними геополітичними суб'єктами, між якими розгортається жорстке гібридне протистояння, що знаходить своє відлуння і в Україні.

Як зазначає політолог В. Константинов, на тлі російсько-української війни повним ходом розгортається інша холодна війна — між США та КНР. Близький Схід став першою заявкою на перетворення її на справді глобальний конфлікт. Як відомо, під кінець 2022 р. офіційний Пекін вийшов із фактичної самоізоляції, знову ставши одним із найпомітніших гравців у світовій політиці. Для нас у фокусі уваги опинилися китайський «мирний план» та китайсько-російські перемовини на вищому рівні. Але наймасштабніші зрушення у політиці Пекіна останніх місяців відбулися на Близькому Сході. Власне, нинішній китайський камбек розпочався в цьому важливому регіоні: у грудні 2022 р. Сі Цзіньпін вирушив до Ер-Ріяда з першим закордонним візитом

постковідного періоду. Після насиченої поїздки китайського лідера на Аравійський півострів був візит іранського президента Ібрагіма Раїсі до Пекіна і, у підсумку, підписання за посередництва КНР саудівсько-іранської угоди. Всі зазначені події вклялися у неповних три місяці, що свідчить не тільки про ретельну підготовку цих кроків, а й про наявність у Китаю стратегічного плану [26].

Можна стверджувати, що перебіг гібридного протистояння між Китаєм і США буде детермінувати до певної міри ситуацію і в Україні: ступінь акцентуації на проблемах нашої держави, об'єми фінансово-економічної та військової допомоги з боку США.

Водночас ми маємо усвідомлювати, що головний «гібридний фронт», від якого залежать особливості російсько-української війни, проходить у внутрішньополітичному житті країн-союзників України та в самій Україні. Росія продовжує активно використовувати різноманітні засоби, щоб послабити єдність Заходу щодо підтримки нашої держави. Для цього використовуються інформаційні та шпигунсько-розвідувальні методи, активізується (спонсорується) діяльність лояльних до РФ країн на міжнародній арені, політичних партій і громадських організацій, усіх суб'єктів, що мають вплив на західний електорат. У самій Україні також залишається проблема подолання російського гібридного впливу на духовну, економічну, безпекову та військову галузі. Втім, цей вплив після 24 лютого 2022 р. значно знизився.

У практичному вимірі сучасних збройних конфліктів гібридність виявляє себе в двох ключових аспектах:

1. Практично повна відсутність традиційної «етапності» розгортання конфлікту, і, як наслідок, доступ агресора абсолютно до всього інструментарію від самого початку, зокрема, і зброї масового знищення. Єдиним мі-

рилом доцільності використання того чи іншого інструменту у конкретний момент часу є суб'єктивна оцінка військово-політичним керівництвом агресора конкретних обставин.

2. Фактична нескінченність можливостей комбінування різних інструментів — поєднання двох, трьох чи більшої кількості в одній дії. При цьому правил для такого комбінування не існує — можна поєднувати, на перший погляд, непоєднувані речі і отримувати бажаний результат. До прикладу, використання Кремлем «газового шантажу» ЄС [27].

Як нещодавно написало видання «The Washington Post», протягом 2022 р. американські та європейські служби безпеки проводили масштабну кампанію з виявлення шпигунів, чим настигли РФ зненацька. У березні того ж року українська розвідка розкрила особи 620 російських шпигунів у країнах Європи. На сайті ГУР було оприлюднено список агентів, які є співробітниками російської ФСБ: їхні імена, паспортні дані, інформацію про місце роботи та проживання, а також про їхні автомобілі. Тоді ж, у березні, Польща вирішила вислати 45 російських дипломатів — це приблизно половина співробітників посольства — за участь у шпигунстві. Як заявив очільник МВС, ці люди «видавали себе за дипломатів». У квітні з тієї ж причини 40 російських дипломатів було вислано з Німеччини та 35 — із Франції. МЗС Франції заявило, що діяльність цих співробітників дипломатичних відомств «суперечить інтересам безпеки країни». Загалом, за даними Міністерства закордонних справ України на квітень 2022 р., за кілька місяців повномасштабної війни з країн Європи було вислано 423 російські дипломати, які, ймовірно, були співробітниками розвідки під прикриттям: Австрія — 4, Болгарія — 10, Бельгія — 21, Греція — 12, Данія — 15, Естонія — 17, Ірландія — 4, Іспанія —

25, Італія — 30, Латвія — 16, Литва — 5, Люксембург — 1, Нідерланди — 17, Норвегія — 3, Північна Македонія — 5, Польща — 45, Португалія — 10, Румунія — 10, Словаччина — 38, Словенія — 33, Німеччина — 40, Франція — 35, Чехія — 1, Чорногорія — 4, Швеція — 3, ЄС — 19. За оцінкою британської «MI-6» на кінець липня 2022 р., після вторгнення в Україну, з Європи було вислано близько 400 російських шпигунів (приблизно половина з усіх), які діяли під дипломатичним прикриттям. У вересні 2022 р. німецьке видання «Der Spiegel» оприлюднило розслідування діяльності російських шпигунів. За інформацією журналістів, Служба зовнішньої розвідки РФ курає за кордоном роботу близько 3 тисяч шпигунів, Головне управління розвідки — ще близько тисячі. Більшість агентів маскуються під дипломатів. В Україні протягом першого року великої війни було викрито понад 600 російських агентів і шпигунів — прозвітувала СБУ [28].

Використовуючи гібридні методи впливу, маніпулюючи громадською думкою Заходу за допомогою ІПСО (інформаційно-психологічні операції) й впливаючи на окремі політичні сили, РФ вдається досягати певних «здобутків».

Зокрема, у своєму нещодавньому аналізі експерти Інституту вивчення війни стверджують, що Росії досі вдається впливати на постачання західної зброї в Україну. На Заході, вказують дослідники, у потрібному Москві ключі реагують на наступні російські наративи: «ядерна загроза», звинувачення на адресу Заходу у «затягуванні війни» та у небажанні йти на перемовини, твердження, що потенціал Росії та її армії набагато переважає український, і Україна все одно не зможе виграти війну. Також показовою є «ядерна інформаційна операція» восени 2022 р., яка, ймовірно, мала на меті стримати Захід від негайного посилення масштабних українських контрнаступів на

сході та півдні України, розпалюючи ірраціональні та невиправдані побоювання, що Путін може відреагувати на перемогу України ядерною ескалацією [29].

Також Росія намагається використовувати гібридну технологію під назвою «відволікання уваги», створюючи штучну напруженість або підживлюючи вже наявні конфлікти у третіх країнах. Зокрема, цілком доведена деструктивна роль РФ у посиленні нестабільності у Грузії, Молдові, Косово з метою переключення уваги з російсько-української війни на інші події.

Президент Росії В. Путін прагне дестабілізувати внутрішню ситуацію в країнах Європи, наприклад, у Молдові або Західних Балканах, аби відвернути увагу світу від війни в Україні. Такою думкою поділилася президентка Косово Вьоса Османі на Мюнхенській конференції з безпеки в інтерв'ю «Sky News»: «Він [Путін] намагається відвернути увагу Заходу від України. Він зможе зробити це, створивши інші конфлікти в Європі, говоримо ми про Молдову, Грузію чи Західні Балкани». На думку Османі, Косово теж знаходиться під ударом. Кремль хоче дестабілізувати ситуацію в країні за допомогою Сербії в якості свого союзника. Як заявила президентка, РФ застосовує ті ж методи, що і 2014 р. на сході України [30].

Логічним доповненням гібридної технології під назвою «відволікання уваги» є технологія «контрольованого хаосу», яку активно застосовує Росія протягом останніх десятиріч у гібридних й інформаційних війнах і яка набуває особливої загрози під час російсько-української війни, оскільки зменшує внутрішню стійкість союзників України.

Росія за допомогою своїх сателітів організовує акції протесту в європейських країнах проти підтримки України. Так, восени 2022 р. у Чехії пройшли виступи, учасники яких прямо чи опосередковано підтримували Росію:

у Празі кілька тисяч людей, прихильників ініціативи «Чехія понад усе», вийшли на антиурядовий протест, вимагаючи дострокових виборів і перемовин з Росією щодо поставок газу. За даними чеської поліції, на Вацлавській площі у Празі зібралися тоді тисячі людей, але менше, ніж на попередніх двох заходах ініціативи 3 і 28 вересня, що зібрали від 70 тис. до 100 тис. протестувальників. Ще на першій демонстрації на початку вересня ініціатива «Чехія понад усе» опублікувала свої вимоги. Серед іншого, люди вимагають укладення газових контрактів безпосередньо з Росією, виходу з НАТО і Євросоюзу, ООН і Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), а також припинення «запланованого розведення нації українськими біженцями» та постачання зброї в Україну. Прем'єр-міністр Чехії Петр Фіала був певен, що та антиурядова демонстрація на початку вересня була спровокована проросійськими силами [31].

Також російські пропагандисти створюють фейкові новини про начебто протестні виступи проти України у країнах Європи. Зокрема російські пропагандистські медіа поширювали повідомлення, у яких ішлося, що в Парижі нібито пройшли масові мітинги проти постачання зброї Україні. Мовляв, мітингувальники закликали спровадити чинного президента Макрона у відставку, а також вимагали від влади виходу з НАТО. На кейс звернули увагу фактчекери проекту «StopFake». За їхніми даними, задля підтвердження своїх слів пропагандисти опублікували відео мітингу, на якому можна побачити логотип російської державної інформаційної агенції «RT», мовлення якої з березня 2022 року заборонили у країнах Європейського Союзу. У сюжеті «RT» можна побачити коментар Флоріана Філіппо, лідера ультраправої Партії патріотів, який критикує політику Франції щодо України. Цей політик також часто організовує протести про-

ти вакцинації, прокремлівські та антиукраїнські мітинги. Однак відео протесту, яке оприлюднила пропаганда, не має жодного стосунку до України. У сюжеті «RT» видно, що протестувальники на відео несуть плакати з написами про пенсійний вік, а не про військову допомогу Україні. Проте такі фейки пропагандисти використовують навмисно, щоб створити видимість того, що рівень підтримки України в країнах Європи поступово падає та нібито у багатьох країнах, зокрема, Франції, люди проти постачання зброї [32].

Схожа ситуація спостерігалась і у Данії. Мережею поширили черговий фейк путінської пропаганди про те, що у Данії відбулися масштабні протести проти надання військової допомоги Україні. Аби бути більш переконливими, брехуни з РФ навіть додали до публікації відео нібито цих мітингів, повідомляє voxukraine.org. Як вдалося з'ясувати команді «VoxCheck», протестів проти надання військової допомоги Україні в Данії не було. На відео — протести проти скасування державного вихідного [33].

На думку аналітиків, реалізація завдань інформаційної війни за окремими напрямками або в комплексі призводить до вкрай негативних наслідків для функціонування будь-якої (навіть стабільної) соціальної системи. Одним із головних завдань суб'єктів інформаційної (або гібридної) війни є створення атмосфери так званого «контрольованого хаосу» в суспільстві супротивника. Підґрунтям для застосування технології «контрольованого хаосу» під час інформаційної війни є глобальні зміни сучасного світопорядку, який також демонструє невпорядкованість, турбулентність, зміну форматів співпраці [34, с. 94].

Необхідно зазначити, що ще до початку російсько-української війни фахівці виокремлювали низку проблем, які роблять Українську державу та інші держави

вразливими у гібридних та інформаційних війнах і призводять до посилення соціальної нестабільності:

1) глобальні інформаційні мережі, що перебувають поза контролем держав, продовжують стрімко розвиватися. Буквально щодня з'являються нові електронні ресурси, серед яких засоби масової інформації, сайти різних радикальних угруповань та ін.;

2) вдосконалюються засоби і способи доставки інформаційно-пропагандистських матеріалів до аудиторії під час інформаційно-психологічних операцій. Для цих цілей усе більш активно використовуються такі медійні засоби, як супутникове телебачення і радіо, цифрове телебачення, електронна пошта, засоби віртуальної реальності тощо;

3) зростає кількість засобів спеціального програмно-математичного впливу на ресурси інформаційних систем, при цьому самі ці засоби із розвитком глобальних мереж стали широко доступні, що призводить до збільшення хакерських атак на інформаційні системи міністерства оборони й інших органів влади. У багато разів зросла кількість комп'ютерних вірусів, через що наявна антивірусна галузь уже не повною мірою справляється зі зростаючим навантаженням;

4) стає все більше систем супутникового зв'язку, технічні характеристики яких постійно вдосконалюються. Зростає і кількість операторів супутникового зв'язку;

5) розвиваються науково-дослідні програми щодо створення технічних засобів маніпулювання свідомістю. За заявою низки інформаційних агентств, протягом останніх років отримано позитивні результати щодо створення технічних засобів дистанційного управління тваринами (які можуть бути застосовані й для людей), що в найближчій перспективі загрожує появою нового класу загроз, пов'язаних із прихованим впливом на підсві-

домість вищого військового й політичного керівництва країни;

6) недостатньо ефективною є підготовка випускників вищих закладів освіти за спеціальностями, пов'язаними з інформаційними технологіями. Крім того, спостерігається їхній масовий виїзд за кордон. У результаті цього Україна може залишитися без кваліфікованих фахівців, які займаються розробкою і впровадженням нових інформаційних технологій у систему оборони країни;

7) низький рівень розвитку комунікацій. Практично відсутня культура використання ліцензійного програмного забезпечення. Фактично на дуже великій кількості ПК встановлені піратські операційні системи, зокрема, «Windows XP» та «Windows 7», технічна підтримка яких вже давно припинилась, і вони більше не оновлюються, а значить, не вирішуються проблеми вразливості в самій операційній системі, що дає змогу вірусам із легкістю самостійно потрапляти на комп'ютери й довго залишатися непомітними. Нездатність населення купувати дороге антивірусне програмне забезпечення чи інші програми для інформаційного захисту призводить до того, що багато ПК є незахищеними. За статистикою української антивірусної «Лабораторії Zillya!», близько 25–35% комп'ютерів в Україні заражені вірусами [35, с. 90].

Подолання проявів гібридного протистояння у демократичних країнах потребує розв'язання складної проблеми: з одного боку, забезпечення свободи слова (якою вдало користуються російські пропагандисти), а з другого боку, захист власного інформаційного простору від фейків, ворожої пропаганди тощо. Як стверджують фахівці, представники владних інституцій та громадянського суспільства намагаються віднайти компроміс між свободою слова у ЗМК і безпекою держави, оскільки засоби масової комунікації, блогосфера та соціальні мере-

жі активно використовуються як інструмент у гібридних та інформаційних війнах і як зброя, спрямована на руйнування духовно-ціннісних підвалин суспільної свідомості [36, с. 44–45].

Отже, гібридне протиборство є складовою сучасної війни в Україні, подолання якого потребує консолідації політичних сил в нашій державі та демократичного світу. Можна стверджувати, що аксіологічним підґрунтям подолання гібридного протистояння є подальше утвердження у соціальній практиці демократичних країн, в Україні зокрема, європейських пріоритетів та цінностей: миролюбства, демократії, солідарності, екологічної безпеки та свободи.

Російсько-українська війна має яскраво виражений ціннісний характер. Це боротьба між різними не тільки політико-правовими системами, а й між духовними світами. Відомий історик Тімоті Снайдер, відповідаючи на запитання про війну в Україні, навів 10 причин, чому світ має мислити в парадигмі української перемоги, більшість з яких має ціннісний характер:

«Перша причина — ключова: перемога України, на мое переконання, — це єдиний шлях досягнення миру.

По-друге, перемога України важлива для безпеки регіону. Єдиний спосіб захистити українців — це українська перемога. Водночас це дуже важливо і для народів країн Балтії, для Польщі, Румунії, Молдови — щоб російська агресія не досягла успіху.

Третя причина, чому перемога України важлива, стосується, насамперед, її громадян. Немає жодного іншого шляху захистити українських громадян, окрім як перемога України.

Четверта причина стосується захисту демократії.

П'ята причина. Перемога України — це перемога тих, хто вірить у закон, прагне проведення виборів і відпові-

дальності своїх лідерів. А особливо для тих, хто заради цього готовий іти на ризик.

Шоста причина. Перемога України — це перемога держави, яка традиційно вважалася периферійною та колоніальною щодо сили, яка вважала себе центром та імперією.

Сьома причина важливості перемоги України стосується пам'яті про Другу світову війну. Для Путіна уроки Другої світової війни — це те, що треба більше війни. Для Путіна уроки перемоги над фашизмом — це те, що треба більше фашизму. Для Путіна уроки поразки імперіалізму — це те, що потрібно більше імперіалізму. Для Путіна уроки Другої світової війни — це те, що слово фашизм означає все, що йому хочеться, і це слово можна використовувати як мову ненависті проти тих, кого він обрав своїм ворогом. Це прочитання Другої світової війни не може перемогти. Сьогодні, коли триває війна, важливо розглядати її, як часто й відбувається, у світлі Другої світової. Зокрема розглядати її як можливість захистити цінності, які були посилені або ж мали бути посилені цією війною. Наприклад, толерування іншості, важливість верховенства права і плюралізм, важливість співпраці між демократіями.

Восьме. Перемога України дуже важлива для майбутнього Росії. Для усіх нас, хто опікується безпекою Європи та світу, дуже важливо, біля якої Росії ми житимемо наступні десятиліття.

Дев'яте. Україна повинна перемогти, адже, як ми знаємо, вона є величезним виробником продовольства для решти світу. В історії XX століття Україна була об'єктом колонізації з усіх сторін через свої чорноземи.

Десятий пункт, який певним чином підсумовує всі попередні. Перемога України допоможе не лише українцям, а й усім нам спрямувати свою увагу до майбутнього. Проблема російської пропаганди і проблема, притаман-

на нам усім, хоча й у легшій формі, — це те, що вона базується виключно на минулому. Вона базується на пошуку якогось моменту в історії, коли вони були праві, а решта — ні» [37].

Продовжуючи у руслі вищеозначеної логіки, зазначимо, що миролюбство є одним з наріжних каменів сучасної Європи, яка пройшла складний шлях до практичного утвердження принципу «існування без воєн». Європейська культура та інтелектуальна традиція завжди підтримувала й розвивала ідею миру, незважаючи на численні війни.

Сучасні науковці констатують, що філософія миру в європейській культурі пройшла у своєму розвитку декілька етапів, починаючи від стародавніх часів і закінчуючи сьогоденням. У всі періоди історії людства мислителі зверталися до проблеми сутнісних характеристик миру, як правило, у співвідношенні з розумінням природи війни. Трактуючи мир з різних світоглядно-філософських позицій, можна виокремити декілька підходів до його розуміння: теологічний (Августин Блаженний, Данте Аліг'єрі, С. Франк), консенсусний (Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо), раціоналістичний (Г. Гегель), натуралістичний (Е. Роттердамський), природно-правовий (Г. Гроцій), морально-етичний (І. Кант, Й. Фіхте, А. Швейцер), екзистенційний (А. Камю, Г. Сковорода), ліберально-демократичний (Р. Мак-Гінті, Дж. Мадхав, Г. Шолтен, Л. А. Тріфу). Згідно з філософією миру гармонійне (ненасильницьке) буття можливо реалізувати лише шляхом утілення таких цінностей, як свобода, безпека, справедливість, толерантність, людиноцентризм тощо [38, с. 41].

Наступною базовою цінністю сучасної Європи є демократія, яка уособлює комплекс різноманітних цінностей, які необхідно розглядати в єдності. Перелік європейських базових цінностей доводить їх взаємопов'язаність,

яка означає, що одна цінність визначається та реалізується через інші. Так, свобода визначається через рівність усіх перед законом, відповідальність і гідність. А справедливість неможлива без правової рівності та соціальної солідарності. Демократія ж існує тільки у поєднанні з цінностями громадянства і правової держави. Можна було б виділити відповідальність або рівність і соціальну солідарність в окремі базові цінності. Але ці цінності є залежними від змісту базових цінностей та розкривають їх зміст. Головний висновок, який роблять науковці з аналізу базових європейських цінностей, полягає в тому, що вони не існують та не впроваджуються як окремі життєві орієнтації (свобода без відповідальності, або демократія без активного громадянства), а реалізуються як цілісна система, в якій кожна базова цінність визначає і конкретизує іншу базову цінність. Імплементация головних європейських цінностей потребувала прийняття правових норм і створення інститутів, які ці норми впроваджують і контролюють [39, с. 31].

Важливо, що демократія в Європі має реальне наповнення у вигляді існуючих правових норм, процедур та традицій, на які орієнтується сучасна Україна. На думку директора Інституту всесвітньої історії НАН України А. Кудряченка, важливим чинником формування та розвитку демократії у всіх державах Західної, а тепер вже й Центрально-Східної Європи, є неухильне дотримання законів, процедур і загалом демократичних засад та цінностей усіма державними і владними органами, політичними партіями, широким спектром структур громадянського суспільства [40, с. 66].

Водночас європейську демократію неможливо уявити без такої фундаментальної цінності як солідарність у різних її вимірах, що знайшла своє втілення у Європейській соціальній моделі (ЄСМ), яка передбачає впровадження

єдиних підходів до забезпечення стандартів життя людини у різних країнах ЄС. Принцип солідарності й соціального зімкнення визначає сьогоднішній варіант єдиної Європейської соціальної моделі, яку необхідно реалізувати для успішного будівництва Європи майбутнього. Головним притягальним моментом даної моделі вважається те, що вона покликана забезпечити захист інтересів усіх найрізноманітніших груп і прошарків суспільства, не обмежуючись підтримкою найбільш знедолених [41, с. 258–259].

Політолог О. Ткач доводить, що реалізація ЄСМ базується на низці важливих положень. По-перше, принципи, покладені в основу ЄСМ, — це соціальна солідарність і єдність, соціальна справедливість, створення конкурентоздатної економіки, заснованої на знаннях, дбайливому ставленні до навколишнього середовища. На заході континенту вдалося створити численний середній клас, який налічує дві третини громадян Співтовариства. По-друге, у проголошених і закріплених в офіційних документах принципах «соціальної солідарності», «соціальної єдності», «соціальної справедливості» і «соціальної відповідальності» визначаються процеси, що впливають на еволюцію європейського суспільства. Європа продовжує просуватися цим шляхом, здійснюючи перехід від успішної економічної інтеграції до інтеграції соціальної. ЄС є показовим полігоном, де проходять іспити різні типи держав, що працюють в умовах соціально орієнтованої ринкової економіки. По-третє, політичні і культурні традиції європейських держав уможливили розробку Європейської соціальної моделі в її сучасному вигляді. Вона покликана забезпечити ефективне функціонування економіки і справедливості у розподілі суспільного багатства. По-четверте, дана модель залишається соціальним ідеалом, зразком, до якого варто прагнути,

спираючись на ідею, що втілила в собі традиційні цінності європейської цивілізації і сукупність кінцевих цілей суспільного розвитку. При цьому ЄСМ ніколи не розглядалася як застигла схема, хоча і побудована на ідеях соціальної справедливості та на забезпеченні основних прав людини. По-п'яте, саме виникнення й успішний розвиток Європейського Союзу є практичним підтвердженням життєздатності ЄСМ [42, с. 90].

Також варто пам'ятати й про «культурну солідарність у множинності», яка притаманна ЄС, і становить основу громадянської солідарності як ціннісного феномена. На переконання дослідниці С. Городецької, ціннісний вимір громадянської солідарності залежить від рівня довіри громадян, саме почуття солідарності впливає з віри в те, що усі громадяни дотримуються однакових норм та цінностей [43, с. 83].

Реалізуючи проект об'єднаної Європи, країни ЄС значну увагу приділяють екологічній безпеці та механізмам її забезпечення. Внаслідок проведення низки заходів Євросоюз, по суті, поступово перетворюється на своєрідний «екологічний союз», який уже зараз у своїй діяльності керується наступними основоположними екологічними принципами:

— високого рівня охорони навколишнього середовища, який є найважливішим, основним в екологічному праві Євроспільноти. На превеликий жаль, застосування цього принципу певною мірою обмежується значною різницею у можливостях різних держав-членів Євросоюзу;

— попереджувальної дії, який полягає в тому, що загрози нанесення шкоди навколишньому середовищу від забруднення мають ураховуватися заздалегідь, ще до ухвалення рішення про дії, спрямовані на запобігання цих збитків;

— обережності, який полягає в тому, що неповнота результатів наукових досліджень з конкретної екологічної

проблеми не може бути причиною відміни або відстрочення заходів Євросоюзу з профілактики забруднення навколишнього середовища;

— ліквідації наслідків і відшкодування збитків навколишньому середовищу, згідно з яким у разі неможливості уникнути шкоди навколишньому середовищу цей збиток слід мінімізувати, стримати його поширення і якнайшвидше його усунути;

— «забруднювач платить», тобто збиток оплачується тими, хто його заподіяв, що змушує екологічно небезпечні галузі промисловості й окремі підприємства використовувати у виробництві менш шкідливі речовини і технології. Крім застосування штрафів, принцип працює і у разі введення екологічних стандартів, оскільки компанії, яким доводиться дотримуватися прийнятих стандартів, змушені застосовувати найкращі наявні технології й інтегрувати їх у свій виробничий процес, роблячи його менш шкідливим для навколишнього середовища [44, с. 126].

У підсумку варто зауважити, що Європейський Союз є простором свободи і у суспільному, і в індивідуальному контексті. Водночас свобода невід'ємна від відповідальності, що становить підґрунтя правової держави та правового суспільства.

Інституційними політико-правовими та соціально-економічними механізмами забезпечення свободи є правова й соціальна держава, дієві правоохоронні та судові органи. Особливо слід наголосити на незалежності судових органів від політичних та владних груп, вони виносять свої рішення, керуючись нормами права, яке має гуманістичний характер і спрямоване на захист інтересів людини як найвищої цінності у державі.

Практика конституційних судів Європи, у тому числі щодо захисту та тлумачення конституційних прав і сво-

бод, розглядається у широкому соціальному та політичному контексті і має бути узгоджена з практикою ЄСПЛ, оскільки демократія базується на фундаментальних цінностях, правах і свободах, захищати які покликані судді [45, с. 125–126].

Як відомо, основою європейського образу окремої особистості та розуміння цінностей є визнання гідності людини, а також її права на свободу, що реалізується через індивідуальну й солідарну відповідальність. Свобода особистості забезпечується правом, а право при цьому захищає гідність людини [46, с. 39].

Аналізуючи європейські пріоритети та цінності у контексті російсько-української війни, можна стверджувати, що Україна виборола право бути членом Європейської спільноти, захищаючи цінності демократії й свободи на власній землі.

Отже, історичне значення українського європейського вибору обумовлює подальшу геополітичну, соціально-економічну та духовну стратегію вітчизняного державотворення, сприяє інтенсифікації реформ у нашій країні.

Натепер Українська держава сконцентрувала ресурси для збереження незалежності, відновлення територіальної цілісності, протидії загарбницьким планам РФ. Для повного вирішення цих завдань мають бути зосереджені зусилля за такими стратегічними напрямками, як-то: активізація вітчизняних економічних і військово-технічних можливостей, посилення політико-дипломатичних зусиль задля скоординованої співпраці з партнерами України, подальша розбудова сучасної української армії, всього блоку силових структур тощо.

В умовах російсько-української війни особливого значення набуває проблема подолання гібридного протистояння, яке відбувається на глобальному, міждержавному та внутрішньодержавному рівнях і передбачає

застосування інформаційних, економічних, політичних, духовних, військових та інших засобів боротьби з супротивником. Виходячи з цього, Україна має вчасно реагувати на гібридні загрози і внутрішнього, і зовнішнього характеру.

Протистояти агресору, долати гібридні загрози Україні допомагає послідовне утвердження європейських пріоритетів та цінностей, зокрема таких, як миролюбство, демократія, солідарність, екологічна безпека та свобода. Вони мають знаходити практичне втілення в інституційно-правовій площині та соціальних відносинах.

Україна та українці в ХХ–ХХІ ст. мають достатньо підстав відзначати власне вагоме місце в європейських і світових державотворчих та інтеграційних процесах, їм належить важлива роль у розпаді радянської імперії. Українське суспільство продемонструвало громадянську зрілість, здатність до самоорганізації заради відстоювання базових цінностей демократії та свободи під час Помаранчевої революції 2004 р., Євромайдану та Революції Гідності кін. 2013 – поч. 2014 рр. Після початку повномасштабної агресії Росії в лютому 2022 р. Україна вчергове стала епіцентром світових подій. Її стійкість у боротьбі за власний цивілізаційний вибір і збереження самого існування як нації та держави стала визначальним чинником, який спричинив початок перегляду й трансформації всієї системи європейської та глобальної безпеки. Відстоювання українськими громадянами засадничих принципів свободи ціною власного життя примусило світове співтовариство згадати про задекларовані принципи і цінності та консолідовано виступити на їх захист від тих загроз, які ще донедавна здавалися цілковитим набутком минулого, варварством, яке давно і назавжди зникло чи було подолано як загроза існуванню людської цивілізації.

Європейська інтеграція України передбачає рецепцію європейського правового поля та підходів країн Євросоюзу до правозастосування. В економічній площині євроінтеграція фактично означає вбудовування українських підприємств до виробничих ланцюжків Європи. Попри те, що євроінтеграція накладає певні обмеження на політичний та економічний суверенітет України, саме добровільне самообмеження суверенітету є важливою умовою виживання й успіху модерних національних держав.

По-перше, інтеграція до потужних наднаціональних блоків гарантує безпеку від збройної агресії. По-друге, політико-правова інтеграція до ліберально-демократичної спільноти значно ускладнює еволюцію національного політичного режиму в авторитарному напрямку, тим самим захищаючи реальний народний суверенітет від владної еліти. По-третє, глобалізація світового господарства вимагає відмови від застарілих абсолютистських підходів до економічного суверенітету: спроби розвинути національну економіку без координації з державами-партнерами ведуть не стільки до економічної незалежності, скільки до економічної деградації.

Потужний вплив держав Заходу на еліти пострадянської України двічі відіграв важливу роль у гальмуванні авторитарної трансформації (2004 та 2013–2014 рр.). Він обмежував можливості владних груп, але сприяв масовим демократичним рухам. Вплив Заходу проявив себе і в ході відбиття російської збройної агресії проти України: активне запозичення західних військових технологій стало життєво важливим для захисту суверенітету України, а фінансова допомога західної спільноти дозволила нашій державі уникнути економічного колапсу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Череватий С.В. Розвиток ідеї європейської інтеграції та її значення для України. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. 2010. Вип. 19. С. 358–366.
2. Дорогіх О.М. Правові засади європейської інтеграції України. *Сучасні проблеми розвитку права та економіки в інноваційному суспільстві: Зб. наук. пр. за мат. Міжн. науково-практ. конф. 20 березня 2020 р., Велико-Турново, Болгарія*. ACCESS PRESS, 2020. С. 54–63.
3. Угода про асоціацію. *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/yevropejska-integraciya/ugoda-pro-asociasyu>
4. Зміни до Конституції про курс України на ЄС і НАТО набули чинності. УКРІНФОРМ. 2019 р. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2644931-zmini-do-konstitucii-pro-kurs-na-es-i-nato-nabuli-cinnosti.html>
5. Україна отримала статус кандидата на членство в ЄС. *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/ukrayina-otrimala-status-kandidata-na-chlenstvo-v-yes>
6. Богдан Т. Статус кандидата на вступ до ЄС: економічні та фінансові переваги. *Економічна правда*. 2022 р. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/06/28/688638/>
7. 81% українців підтримують вступ України до ЄС. *Євроінтеграційний портал*. 2022 р. URL: <https://eu-ua.kmu.gov.ua/novyny/81-ukrayinciv-pidtrymuyut-vstup-ukrayiny-do-yes-0>
8. Кваша С. Патица Н. Напрями та проблеми інтеграції 5 країн у світовий економічний простір. *Економіка України*. 2006. № 9. С. 8–9.

9. Котенський А. Чому українці підтримують європейський вибір — дослідження. *Львівський портал*. 2021 р. URL: <https://portal.lviv.ua/news/2021/10/01/chomu-ukraintsi-pidtrymuiut-ievropejskyj-vybir-doslidzhennia>
10. Чалий В. Необхідні умови для перемоги України. *Главком*. 2023 р. URL: https://glavcom.ua/columns/v_chalyy/neobkhidni-umovi-dlja-peremohi-ukrajini-901486.html
11. Бадрак Д. Новітня українська зброя. Топ-10 останніх досягнень державних підприємств. *Главком*. URL: <https://glavcom.ua/publications/novitnya-ukrajinska-zbroya-top-10-ostannih-dosyagnen-derzhavnih-pidpriemstv-702873.html>
12. Вбивча десятка. Назвали 10 найкращих новітніх зразків зброї українського виробництва. *Букінфо*. 2022 р. URL: <https://bukinfo.com.ua/index.php/armiya/vbyvcha-desyatka-nazvaly-10-naykrashchyh-novitnih-zrazkiv-zbroji-ukrajinskogo-vyrobnyctva>
13. «Укроборонпром» відвантажив партію 122-мм боеприпасів військовим. *Мілітарний*. 2023 р. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/ukroboronprom-vidvantazhyv-partiyu-122-mm-boeygrupasiv-vijskovym/>
14. Міністри ЄС погодили постачання 1 млн артилерійських боеприпасів Україні. *Мілітарний*. 2023 р. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/ministry-yes-pogodyly-postachannya-1-mln-artylerijskyh-boeygrupasiv-ukrayini/>
15. Європейським компаніям не вистачає компонентів для виготовлення боеприпасів — FT. *Мілітарний*. 2023 р. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/yevropejskym-kompaniyam-ne-vystachaye-komponentiv-dlya-vygotovlennya-boeygrupasiv-ft/>
16. Закон США про ленд-ліз для України набув чинності — Стефанчук. *Суспільне. Новини*. URL: <https://suspilne.media/287539-zakon-ssa-pro-lend-liz-dla-ukraini-nabuv-cinnosti-stefancuk/>

17. Хотин Р. Чому ленд-ліз для України має не лише військове, але й психологічне значення? *Радіо Свобода*. 2022 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-ssha-zbroya-dopomoha-lend-liz/32066648.html>
18. Черновол К. Ленд-ліз від США: аналітик пояснив, коли Україна може отримати зброю за цією програмою. УНІАН. 2023 р. URL: <https://www.unian.ua/weapons/lend-liz-dlya-ukrajini-analitik-poyasniv-koli-ukrajina-mozhe-otrimati-zbroyu-po-siy-programi-12113151.html>
19. Браїлян Є. Як тренуються ЗСУ за кордоном: особливості підготовки. *АрміяInform*. 2023 р. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/03/10/yak-trenuyutsya-zsu-za-kordonom-osoblyvosti-pidgotovky/>
20. Понад 20 тисяч військових ЗСУ пройшли навчання за кордоном. *АрміяInform*. 2023 р. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/01/01/ponad-20-tysyach-vijskovyh-zsu-projshly-navchannya-za-kordonom/>
21. Вітер О. «План Маршалла» для України від ЄС: відбудову пропонують почати вже зараз. *France Médias Monde*. 2022. URL: <https://www.rfi.fr/uk/європа/20221024-план-маршалла-для-україни-від-єс-відбудову-пропонують-почати-вже-зараз>
22. Винокуров Я. План Маршалла з полів Лугано: як будуть відбудовувати Україну за 750 мільярдів доларів. *Економічна правда*. 5 липня 2022 р. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2022/07/5/688861/>
23. Емінова В. Статус кандидата у члени ЄС: що це дає. ГЛАВКОМ. 2022 р. URL: <https://glavcom.ua/publications/status-kandidata-u-chleni-jes-shcho-ce-daje-i-chi-ne-vidmovlyat-ukrajini-854755.html>
24. Печенюк А. Арешт активів РФ для відновлення України: в ЄС очікують на активізацію процесу. УНІАН. 2023 р. URL: <https://www.unian.ua/world/rosiyski-ak->

- tivi-dlya-vidnovlennya-ukrajini-v-yes-hochut-aktiv-izaciji-diskusiji-12119043.html
25. Режим Путіна: перезавантаження-2018 / М. М. Розумний (заг. ред.), Я. В. Бережний, І. В. Валюшко, Р. В. Власенко, Д. М. Горелов, В. С. Караваєв, А. В. Лепіхов, І. А. Павленко, В. О. Семененко, О. В. Снігир. Київ: НІСД, 2018. 480 с.
  26. Константинов В. Між США і Китаєм розгортається холодна війна: де зараз головний фронт. *Дзеркало тижня*. 1 квітня 2023. URL: <https://zn.ua/ukr/POLITICS/mizh-ssha-i-kitajem-rozhortajetsja-kholodna-vijna-de-zaraz-holovnij-front.html>
  27. Жовтенко Т. Гібридна війна: анатомія інструментарію й перемоги. Фонд Демократичні ініціативи імені Лька Кучеріва. 2022 р. URL: <https://dif.org.ua/article/gibridna-viyna-anatomiya-instrumentariyu-y-peremogi>
  28. У яких країнах Європи викривали російських шпигунів під час великої війни. *Слово і Діло*. 2023 р. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2023/02/20/infografika/svit/yakux-krayinax-yevropy-vykryvaly-rosijskux-shpyhuniv-velykoji-vijny>
  29. Чурікова Н. Росії досі вдається впливати на постачання західної зброї в Україну — ISW. *Радіо Свобода*. 2023 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/pomylky-analitykiv-rosiya-ukrayina-zbroya-zakhid/32274496.html>
  30. Степорук Н. Путін хоче дестабілізувати країни Європи, відволікаючи увагу від війни — президент Косова. УНІАН. 2023 р. URL: <https://www.unian.ua/world/putin-hochet-destabilizirovat-strany-evropy-otvlekaaya-vnimanie-ot-voyny-prezident-kosovo-12152202.html>
  31. У Празі — новий протест проти чинного уряду та допомоги Україні. *Європейська правда*. 2022 р. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/10/28/7149613/>

32. Фейк. У Парижі протестують проти постачання зброї Україні. *Детектор Медіа*. 2023 р. URL: <https://disinfo-detector.media/post/u-paryzhi-protestuut-protu-postachannia-zbroi-ukraini>
33. У Данії протести проти військової допомоги Україні: роспропаганду зловили на черговій брехні. *LB.ua*. 2023 р. URL: https://lb.ua/blog/infosecurity_institute/547106_danii_protesti_protivi_viyskovoi.html
34. Інформаційно-комунікаційна безпека: сучасні тренди: монограф. / Бровко О.О. (та ін.); за заг. ред.: Курбана О.В., Лісневської А.Л. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2022. 392 с.
35. Бржезька З.М., Довженко Н.М., Киричок Р.В., Гайдур Г.І., Аносов А.О. Інформаційні війни: проблеми, загрози та протидія. *Кібербезпека: освіта*. 2019. № 3. С. 88–96.
36. Калиновський Ю.Ю., Мануйлов Є.М. Свобода слова як цінність демократичного державотворення: безпековий формат. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. Харків: Право, 2020. № 3 (46). С. 44–56.
37. Десять причин, чому Україна має перемогти — Тімоті Снайдер. *Радіо Свобода*. 2022 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-maye-peremohty-desyat-prychyn/31841591.html>
38. Калиновський Ю.Ю., Жданенко С.Б. Філософія миру як світоглядно-ціннісне підґрунтя соціокультурного розвитку сучасної України. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. Харків: Право, 2023. № 1 (56). С. 24–47.
39. Амельченко Н.А. Цінності об'єднаної Європи. ГО «Лабораторія законодавчих ініціатив». 2013. 45 с. URL:

- https://parlament.org.ua/upload/docs/European_Values.pdf
40. Кудряченко А.І. Європейські цінності та їх вплив на розбудову країн молодшої демократії. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2012. Вип. 19. С. 62–68.
  41. Ярова Л. Соціальна політика Європейського Союзу: етапи розвитку і правова база. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. 2010. Вип. 21. С. 257–267.
  42. Ткач О.І. Перспективи становлення Європейської соціальної моделі: досвід для України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*. 2013. Вип. 4. С. 88–91.
  43. Городецька С.Л. Громадянська солідарність як поведінкова стратегія громадянського діалогу. *Грані*. 2014. № 8. С. 80–84.
  44. Чорноштан Т.М. Високі екологічні стандарти Євросоюзу для автотранспорту. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2013. Вип. 52. С. 125–132.
  45. Шевчук С. Узгодженість практики Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. № 4–5. С. 122–130.
  46. Карпенчук С.Г. Європейські цінності — цінності загальнолюдські. *Інноватика у вихованні*. 2018. Вип. 7 (2). С. 34–45.

ВИСНОВКИ

Українська державність формувалася й гартувалася в горнилі складних політичних, соціокультурних, економічних, етноконфесійних реалій та революційних і воєнних екстрем. Особливості становлення української політичної нації, суперечливе переплетіння внутрішніх і зовнішніх чинників дало підстави деяким авторам позиціонувати українців як «неісторичну» спільноту. Часткове пояснення такої класифікації спиралося на дискретний характер націє- і державотворчих процесів.

Тривалий час перебуваючи у системі координат цивілізаційного, релігійного, ментального порубіжжя, українські землі значною мірою формувалися не тільки як етнографічні анклавни, а й як територіально-адміністративні одиниці. З одного боку, вказані обставини спричиняли асинхронний характер їхнього розвитку, а з іншого, наповнювали і збагачували досвід конструювання національної ідентичності новими рисами та якостями. Однак, попри всі несприятливі фактори, наскрізна тенденція у вигляді незнищеного прагнення до творення власної держави залишалася визначальною і магістральною впродовж багатьох століть. Невичерпний потенціал опірності зовнішній експансії та відвічна жага свободи і самовизначення як обов'язкової умови існування назавжди закріпили за українцями природне право на власну державність. Неодноразові спроби деяких сусідів України поставити під сумнів це право, їх претензії на володіння землями, які споконвіку населяли українці, чи бодай тільки на контроль над ними, витворювали тут практично перманентне конфліктогенне поле.

Постання імперій і потужних держав на українському етнічному прикордонні — Османської, Першої

Річпосполитої, Російської, Австро-Угорщини — вкрай ускладнювало не тільки що перспективи набуття українцями державного статусу, а й саме їхнє існування як етносу. Та навіть за цих несприятливих екзистенційних умов генетична волелюбність українців, їхня здатність до важкої, виснажливої боротьби проти поневолювачів, гостре відчуття власної гідності та справедливості, безперервний культурний поступ ставали на заваді їхньому поглинанню, розпорошенню, асиміляції.

Історична спіраль у певні часи актуалізувала «українське питання» у різних формах. Але об'єктивно сильніші у воєнному й економічному відношенні гравці на міжнародній арені усіма наявними засобами приглушували паростки політичної та соціальної самоорганізації та самовизначення нашого народу. Нав'язувані ззовні колоніальні чи напівколоніальні відносини майже цілковито позбавляли Україну суб'єктності, перетворюючи її на колоніальну периферію, відсторонену від магістральних векторів політичного, соціально-економічного та культурного розвитку.

Здобуття Україною статусу суверенної держави та його формально-юридичне закріплення започаткували процес оформлення її цивілізаційної суб'єктності. Автори Національної доповіді «Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності» (2020 р.) в річищі запропонованої ними методології метаантропологічного потенціалізму дійшли висновку, що «такий акцент дозволяє констатувати самостійність нашої країни у цивілізаційному вимірі та водночас актуалізує входження у системи колективної цивілізаційної суб'єктності, враховуючи національні інтереси України» [1, с. 11].

Цивілізаційний вибір України створює широке вікно можливостей, але й накладає велику відповідальність. Насамперед він асоціюється з неухильним курсом на де-

мократію, права людини, гуманістичні цінності та ідеали. Збалансована система відносин між усіма гілками влади має гарантувати стабільність її демократичного характеру й убезпечити від будь-яких виявів авторитаризму.

Однією з серйозних загроз перспективам державного будівництва в Україні залишається існування кланово-олігархічних груп. Опановуючи впродовж останніх десятиріч провідні сегменти національної економіки, представники таких структур за допомогою спеціально створених партій, підконтрольних їм ЗМІ й навіть нелегальних силових підрозділів і спецслужб ініціюють політичні проекти, покликані забезпечити легалізацію і захист їхнього бізнесу, виведення капіталів за кордон, особисту недоторканність і вплив на суспільно-політичну та соціально-економічну ситуацію в країні. Саме ці групи корумпують органи влади, судові інстанції та правоохоронні органи, створюючи перешкоди на шляху до євроінтеграції.

Подолання корупції та вирішального впливу олігархічних кланів на ситуацію в Україні прискорить процес формування правової держави й забезпечить безумовне дотримання засад верховенства права.

У цьому контексті важливого значення набуває дотримання свободи слова. «Четверта влада» володіє можливостями санації суспільства і політикуму, висвітлюючи негативні явища, що мають місце, і в такий спосіб здатна сприяти їхньому очищенню, а, отже, і зміцнювати державу.

Наша тисячолітня спадщина спирається на потужні культурні пласти. Це дає підстави вважати антропологічний код українців одним із вирішальних вітальних чинників, здатних забезпечити оптимістичну світоглядну візію, життєву енергію і прогрес нашого народу [2, с. 6].

Українська спільнота володіє потужним інтелектуальним потенціалом, реалізація якого має стати одним з головних завдань керівництва країни у найближчій перспективі. Адже, як справедливо зауважує у своїй монографії В. Андрущенко, наука на рубежі третього тисячоліття «поступово перетворюється на стратегічний ресурс розвитку цивілізації». За сприятливих умов це може забезпечити появу в Україні проривних наукових досягнень і новітніх технологій, здатних долучити її до когорти найрозвиненіших держав світу, а кращим зразкам культури гарантувати гідне світове визнання [3].

Одним із важливих параметрів, що вказує на ступінь зрілості держави, вважається громадянське суспільство, покликане вирішувати одночасно кілька завдань. По-перше, формуючи недержавні інституції у різних сферах функціонування суспільного організму, громадяни отримують інструменти впливу на урядові органи. Саме розвинене громадянське суспільство спроможне забезпечити гармонійний, динамічний, сталий розвиток держави згідно з принципами народовладдя та гуманізму. По-друге, громадянське суспільство сприяє досягненню та підтриманню балансу інтересів державних органів, недержавних інституцій, певних соціальних, фінансово-промислових, етноконфесійних і навіть маргінальних груп. По-третє, у громадянському суспільстві формуються навички соціальної самодіяльності, солідарності, суспільної активності та відповідальності окремих індивідів і різних верств населення. На цьому базується ефективне самоврядування. Позитивним прикладом тут слугують наслідки проведеної в Україні адміністративно-територіальної реформи, якою основні управлінські функції було передано територіальним громадам. По-четверте, наявність громадянського суспільства докорінно змінює електоральну картину, прищеплюючи виборцям свідоме, критичне ставлення до

політичних меседжів, програм і гасел різних політичних сил. Це значно ускладнює реалізацію популістських проєктів та маніпуляцію масовою свідомістю за допомогою політичних технологій.

Становлення громадянського суспільства в Україні має власну тривалу й непросту історію. Від часів самоврядування давніх киево-руських міст цей процес охоплював спроби соціально-економічної емансипації, закріпленої у кодифікованому праві та організації незалежного судочинства; пройшов через появу численних громадських об'єднань (цехових товариств, церковних братств тощо) й апробацію цих елементів в умовах європеїзованого юридичного простору Першої Річпосполитої, гетьманської автономії, ліквідованої російським царатом у XVIII ст., досвід перебування західноукраїнських земель у полі ліберально-демократичних свобод монархії Габсбургів, а згодом обмеженої авторитарною владою буржуазної демократії у міжвоєнній Другій Річпосполитій, нетривалий період Української революції. Більшовицький режим вихолостив саму сутність громадянського суспільства, замінивши його системою одержавлених громадських організацій. Позбавлення громадян реальної можливості впливати на життєдіяльність державного і суспільного організацій спричинило атрофію навичок соціальної та політичної самодіяльності, колективної волі до прогресивних змін.

У суверенній Україні становлення і розвиток основних елементів громадянського суспільства відбувається неоднозначно. Більшість політичних партій не відповідають класичним параметрам і мають суто електоральний характер. Частина з них створюється з метою реалізації політичних і економічних проєктів певних олігархічно-кланових груп. Більшість партій не мають чітко сформульованих, зорієнтованих на тривалу перспективу

програм і власного сталого електорату. Залишається невідпрацьованим механізм відповідальності за цілеспрямоване введення виборців в оману, політичний популізм, невиконання передвиборних обіцянок; фактично не діє процедура відкликання депутатів, які не виконують накази виборців.

Помітно послаблює громадянське суспільство в Україні пасивність і навіть аморфність системи професійних об'єднань. За визначенням покликані відстоювати інтереси представників різних професійних груп, профспілки останнім часом не виявляють належної наполегливості і конструктивності, посідають компромісну позицію у стосунках з роботодавцями і владою. В умовах економічних викликів та кризових явищ такий стан справ часто залишає працівників різних галузей індустріального й аграрного виробництва, науки, освіти і мистецтва, соціальної та комунальної сфери без належного соціального захисту.

Наявність системи міжнародної безпеки у форматі ООН, дво- і багатосторонніх угод, як виявилось, не забезпечує від серйозних загроз національній безпеці і територіальній цілісності. У нашому випадку такою загрозою стала Російська Федерація, що від тривалої гібридної війни проти України перейшла до відкритої агресії й анексії територій. Слід визнати, що Українська держава виявилася неготовою до такого рівня викликів. Відмова від ядерної зброї і стратегічних видів озброєння під тиском великих держав, що обіцяли стати гарантами нашої безпеки, неадекватне ставлення керівництва держави до проблем розвитку оборонного комплексу, засилля агентів російського впливу у владі та силових відомствах, економічні негаразди та кризові явища перешкодили вчасному створенню в Україні потужних Збройних сил, спроможних вирішувати складні завдання в умовах сучасної високотехнологічної війни.

Привертаючи увагу до важливості прискороного розвитку сектору безпеки і оборони, В. Горбулін наголошував: «Оборонний потенціал не може, подібно до молитви, бути самоціллю. Це можливість для держави міцніти й досягати благополуччя кожного громадянина. Але правда полягає ще й у тому, що проривні технології завжди відіграють подвійну роль: вони дають змогу ефективно захищатися й водночас самі є точкою зростання, зернами для всієї економіки. У найбільш значущих технологіях із самого початку закладене та живе їхнє подвійне призначення — і для війни, і для миру» [4, с. 214]. Більшість прогнозів і оцінок видатного вченого й організатора оборонної галузі України справдилися, а війна з Росією, яку він передбачив, виявила всі помилки і недоліки в організації сектору безпеки та оборони. Надолужувати згаяне в умовах війни — надзвичайно складно, але без урахування уроків минулого і сьогодення нам не вдасться відстояти суверенітет і територіальну цілісність країни. Формування потужного і сучасного військово-промислового комплексу вже тепер, в умовах надзвичайно важкої й виснажливої війни, є питанням самого існування українських держави і нації та їхніх майбутніх перспектив.

Із урахуванням набутого ЗСУ досвіду в організації відсічі російському агресору нескладно передбачити його затребуваність в інших країнах. Об'єктивно ставши полем випробування та застосування новітніх зразків озброєння, військової техніки, стратегій, оперативного мистецтва і тактики бою на великому театрі воєнних дій, сектор безпеки та оборони України акумулює значний обсяг знань, умінь і навичок, які вже детально вивчаються багатьма арміями і дослідницькими центрами світу.

В умовах сучасних геополітичних реалій не тільки для України, а й для інших сусідів Росії та демократичних

держав світу в усій гостроті постало питання про пошук нових інструментів стримування агресії та гарантій безпеки неядерних і позаблокових країн. Актуальність вказаної проблеми засвідчує, наприклад, відмова від традиційного нейтралітету Швеції та Фінляндії. Війна в Україні з усією очевидністю продемонструвала неефективність існуючих засобів запобігання загрозам міжнародній безпеці і необхідність поєднання зусиль усього міжнародного співтовариства з метою вироблення справді дієвих рішень і механізмів.

Російсько-українська війна набула не регіонального, а цілком глобального значення. Як виклик і усталеному світоустрою, і міжнародній продовольчій безпеці, яка виявилася залежною від українського збіжжя.

Водночас Україна об'єктивно потребує союзників для захисту своїх стратегічних інтересів. Цілком очевидна необхідність підтримання такого ж високого тону міжнародних контактів нашої держави, як нині, в умовах війни, так і в майбутньому. У поєднанні з іншими чинниками — військовими, економічними, культурними, науковими, що охоплюють нашу євроатлантичну інтеграцію — ця система зв'язків має забезпечити Україні гідне місце на міжнародній арені, підвищити її авторитет як держави, що ретельно виконує договірні зобов'язання й бере активну участь у вирішенні усіх основних проблем міжнародного життя. Як наслідок, усе це дозволить Україні «подолати минуле», як слушно звучить назва актуальної монографії Я. Грицака [5].

ЛІТЕРАТУРА

1. Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності: національна доповідь / ред. кол. С. І. Пирожков,

- В. А. Смолій; Ін-т іст. України НАН України. Київ: Ніка-Центр, 2020. 356 с., 12 с. кольор. вкл.
2. Антропологічний код української культури і цивілізації. У 2 кн. / О.О. Рафальський, Я.С. Калакура, В.П. Коцур, М.Ф. Юрій (наук. ред.). Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2020. Кн. 1. 432 с.
  3. Андрущенко В. У пошуках свободи: історіософія української культури від найдавніших часів до наших днів. / В. Андрущенко. Київ: Вид-во «Людмила», 2023, 736 с.
  4. Горбулін В. Як перемогти Росію у війні майбутнього. 2-е вид. Київ: Брайт Букс, 2021. 243 с.
  5. Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ: Портал, 2022. 416 с.

Олег Рафальський

Українська державна

Витоки. Історична еволюція. Сучасність

М о н о г р а ф і я

Наклад 300 прим.
Формат 148x210
Папір офсетний.
Ум. друк. арк — 28,53. Друк офсетний.
Гарнітура Lora.
Замовлення № 478 від 17.10.2023

Видавець та виготовлювач: ТОВ «Видавничий дім «АДЕФ-Україна»
01030, м. Київ, вул. Б. Хмельницького, 32, оф. 40а
тел.: 050 311-95-12
e-mail: adef@adef.com.ua
www.adef.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4605 від 28.08.2013

📖 АДЕФ-Книга
@adefkniga
@ADEF-Ukraine

